

Tone Kregar

VIGRED SE POVRNE

Druga svetovna vojna na Celjskem

museumofrecenthistory|celje

mnzc
muzej novejšezgodovine|celje

Celje, 2009

VIGRED SE POVRNE

Druga svetovna vojna na Celjskem

Izdal in založil

Muzej novejše zgodovine Celje

Zanj mag. Tanja Roženbergar Šega, direktorica

Avtor besedila

dr. Tone Kregar

Avtorja dodatnega besedila

Franta Komel

Janez Ivo Grobelnik

Lektoriranje

Špela Kregar

Fotografije

Muzej novejše zgodovine Celje

Uredila

Marija Počivavšek

Naslovnica in tipična stran

Triartes, Domjan

Računalniški prelom

Tonček Vedenik

Tisk

Grafika Gracer

Naklada

39.000 izvodov

Celje, 2009

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.431)"1941/1945"

KREGAR, Tone

Vigred se povrne : druga svetovna vojna na Celjskem / Tone Kregar ;
[avtorja dodatnega besedila Franta Komel, Janez Ivo Grobelnik ; fotografije
Muzej novejše zgodovine Celje]. - Celje : Muzej novejše zgodovine, 2009

ISBN 978-961-6339-20-9

245374208

VSEBINA

VIGRED SE POVRNE	5
DVE DESETLETJI MED DVEMA VOJNAMA	10
Od Habsburžanov h Karađorđevićem	10
Prispevek v boju za meje.....	11
Jugoslovanska družbena in politična stvarnost.....	13
Zaostritev političnih nasprotij in oblikovanje taborov	15
Gospodarske in socialne razmere	17
Antifašizem	18
Položaj nemške narodne manjšine	20
Predstraža nacizma	22
Spodnja Štajerska v nemških očeh in načrtih	24
NEMŠKA OKUPACIJA IN UPRAVA.....	27
Vojna in okupacija.....	27
Razkosanje slovenskega ozemlja in okupatorjevi aneksionistični načrti ...	29
Vzpostavitev upravnega in oblastnega aparata.....	31
Orožništvo in policija	34
RAZNARODOVANJE IN ŽIVLJENJE POD OKUPACIJO.....	37
Etnocid	37
Aretacije	39
Izgnanci	41
Zaplembe premoženja.....	44
Nacistična »evtanazija«	46
Štajerska domovinska zveza	47
Rasni in politični pregledi za vpis v ŠDZ	50
Državlanske kategorije	51
Nemška mladina.....	52
Vermanšaft	53
Šolstvo.....	55
Gospodarstvo in preskrba	57
Prisilna mobilizacija v nemško delovno službo in vojsko.....	60
NARODNOOSVOBODILNI BOJ IN NACISTIČNO NASILJE.....	64
Odnos do okupatorja	64
Komunisti in priprave na upor.....	65
Osvobodilna fronta slovenskega naroda	67

Revolucionarni vidik narodnoosvobodilnega gibanja	70
Prve akcije in nastanek partizanskih enot	72
Celjska četa	74
Izdaje in aretacije	76
Savinjska četa, Šaleški partizani in Štajerski bataljon	78
Osvobodilno gibanje in krvavi nemški teror v letu 1942	80
Mučenje in ubijanje	83
Streljanje talcev	85
Poslovilna pisma	89
Aretacije in deportacije družin	90
Ukradeni otroci	92
Sramotilni sprevod po celjskih ulicah	94
Obnova odporniškega gibanja v Celju in okolici	96
Šlandrova in Zidanškova brigada	97
Pohod in prihod 14. divizije na Štajersko	100
Karel Destovnik – Kajuh	103
Vzpon in razmah osvobodilnega gibanja od pomladi 1944 naprej	104
Osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem	107
Partizansko maščevanje in likvidacije	112
Celje v letu 1944	114
Nemška zimska ofenziva	116
Osvoboditev zapornikov iz Starega piskra	119
Obešanje na Stranicah oz. frankolovski zločin	122
<i>Dodatek:</i>	
<i>Franta Komel: Kako sem doživel drugo svetovno vojno</i>	124
<i>Janež Ivo Grobelnik: Akcija Stari piskar</i>	131
 SVOBODA IN NJENE SENCE	135
Zadnji dnevi vojne	135
Osvoboditev in prevzem oblasti	137
Povojno »čiščenje«, izvensodni poboji in sodni procesi	142
Teharsko taborišče in množična grobišča na Celjskem	145
Obračun z nemško manjšino	148
Otroci s Petrička	151
Med represijo in evforijo	152
Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje	154
 POGLED NAZAJ	159
 IZBRANA LITERATURA	161

VIGRED SE POVRNE

*»Vigred se povrne,
vse ozeleni,
tratica pogrne
se s cveticami ...«*

30. julija 1942 je med zidovi celjskega zapora, med ljudmi bolj znanega kot Stari pisker, zazvenela otožna ljudska pesem. Na vzpodbudo treh Dobrotinškovih bratov iz Tomaža pri Vojniku, Martina, Alojza in Jerneja, so jo pričeli prepevati na smrt obsojeni Slovenci in Slovenke. Surov nemški ukaz je petje prekinil, kot so nekaj ur kasneje strelji na dvorišču zapora za vselej prekinili življenja sedemdesetih deklet in žena, fantov in mož. Med njimi tudi vseh treh Dobrotinškov. Najmlajšemu bratu Juriju se je strašni usodi uspelo izogniti, a ne za dolgo. Po trpljenju v nemških koncentracijsko-uničevalnih taboriščih Auschwitz in Mauthausen mu je uspelo zbežati v partizane, kjer je januarja 1945 padel v boju. V Auschwitz sta bili odpeljani tudi mama Helena in sestra Mimica. Skupaj s številnimi sotrpinkami s Kozjanskega, Savinjske in Šaleške doline ter drugih delov Celjskega, slovenske Štajerske in Slovenije sta končali v plinskih celicah in krematorijih pošastnega nacističnega uničevalnega aparata. Iz nekoč številne, klene slovenske kmečke družine sta konec vojne v otroških taboriščih dočakali le dve mladoletni hčeri.

Tragedija Dobrotinškovih je presunljiva, žal pa ni edina. Podobno usodo je v času nacistične okupacije Slovenije med drugo svetovno vojno doživelo še na desetine, stotine slovenskih družin. Mnogo je primerov, ko je nemški okupator v enem dnevu postrelil vse moške člane, očete in sinove, brate. Njihove žene, matere in hčere so trpele in umirale v koncentracijskih taboriščih, njihovi otroci – otroci upornikov – so bili poniževani v otroških taboriščih ali pri nemških družinah vzgajani v jeziku in kulturi morilcev svojih staršev. Ponekod so ognjišča povsem ugasnila – vrnil se ni nihče.

Kot pri Majerjevih s Polul, ki so že pred vojno veljali za ugledno, napredno, v kulturnem in družabnem življenju kraja aktivno družino. Vsi člani družine na čelu s sinovi so se takoj po okupaciji vključili v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, njihova domačija pa je postala pomembno zbirališče in oporišče upornikov. Njihova dejavnost je bila po enem letu

zaradi izdaje odkrita in nemška tajna policija oz. Gestapo je vso družino aretirala. Oče Martin je bil skupaj s sinovoma Francom in Jurijem ustreljen v začetku junija 1942 v Mariboru, medtem ko si je najstarejši sin Jože med zaslišanjem na sedežu Gestapa raje, kot da bi izdal tovariše, s skokom skozi okno sam vzel življenje. Ko je v taborišču Dachau umrla še mati Jožefa, Majerjevih s Polul ni bilo več. Tako kot tudi ne Žveglerjeve družine iz Rifnika pri Šentjurju, ki je bila zaradi sodelovanja v osvobodilnem gibanju v celoti uničena – očeta in mater so leta 1942 umorili v Starem piskru, vsi trije otroci pa so umrli v taborišču Mauthausen.

Še višji je bil krvni davek Fendretovih, prav tako z Rifnika, od katerih so bili štirje bratje ustreljeni istega dne, 22. julija 1942, v Starem piskru, mati in sestra sta umrli v Auschwitzu septembra istega leta, oktobra pa je v Mariboru kot talec omahnil še peti brat.

Edina njihova krivda tako kot Doberškovih iz Golobinjeka pri Planini, Dobrotinškovih iz Dramelj, Kolarjevih z Lesičnega, Ocvirkovih s Kompol, Mlinarjevih z Rečice, Zavolovškovih in Žmavčevih z Bočne in še mnogih, mnogih drugih je bila v tem, da so bili Slovenci in so to hoteli tudi ostati. Nemški nacistični ideologiji, ki jim je hotela vzeti jezik, vero, kulturo, ponos, spomin in rodno grudo, navkljub. Čeprav so se zavedali možnih tragičnih posledic, so se vključili v osvobodilno uporniško gibanje, v njem aktivno delovali in ga podpirali že v času, ko je bilo v primerjavi z mogočnim zavojevalcem še sila šibko. V svobodo so verjeli že takrat, ko je bila na prvi pogled povsem nedosegljiva, a je predvsem zaradi njih in ljudi njihovega kova nekega dne vendarle prišla.

Druga svetovna vojna, največji vojaški spopad v zgodovini človeštva ter morija grozljivih razsežnosti je zahtevala 60 milijonov življenj. V podobni, če ne še večji meri kot ostale evropske narode je vojna vihra prizadela tudi Slovence. V nacističnih in fašističnih predstavah o ureditvi sveta za slovenski narod namreč ni bilo prostora. Okupatorji so mu namenili nacionalni, v veliki meri pa tudi fizični izbris ter pričeli svojo raznarodovalno in uničevalno politiko izvajati takoj po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja, aprila 1941. Skupaj z ostalimi svobodomiselnimi narodi so se nacifašističnemu zlu pokončno in pogumno uprli tudi naši predniki ter pri tem plačali visok davek. Zaradi okupatorjevega nasilja in v boju z njim, žal pa tudi zaradi tragičnega bratomornega spopada je med vojno in neposredno po njej življenje izgubilo približno 94.000 Slovencev, še višje pa je število izgnanih,

pregnanih, zaprtih, mučenih, prisilno mobiliziranih v okupatorjeve vojaške enote in vseh ostalih, ki jih je trpljenje med vojno za vselej zaznamovalo.

Zahvaljujoč vsem, ki so dali življenje in prispevali v boju za svobodo, smo Slovenci konec 2. svetovne vojne dočakali kot pomemben člen zmagovite antifašistične koalicije, močno okrepili svojo nacionalno samozavest in si ustvarili pomemben tako moralni kot politični kapital. Zmaga nad nacifašizmom leta 1945 je namreč pomenila začetek in vse do danes predstavlja enega najpomembnejših temeljev sodobne, demokratične Evrope in sveta, katerega sestavni in opazni del je pred leti postala tudi Republika Slovenija. Zavedanje mračnih in tragičnih, a obenem junaških časov in dogodkov, na katere smo Slovenci lahko ponosni, zato predstavlja pomemben del naše narodne in državljanske identitete ter kolektivnega spomina, ki pa se pogosto interpretira dokaj površno, necelovito, izvzeto iz širšega konteksta ter v skladu z dnevnopolitičnimi in ideološkimi potrebami, ki zamegljujejo objektivna dejstva.

Knjiga pred vami se časovno omejuje na obdobje okupacije 1941–1945, pri čemer je zaradi lažjega razumevanja zgodovinskih procesov potrebno na začetku vsaj omeniti tudi nekatere vidike življenja pred izbruhom druge svetovne vojne na slovenskih tleh. Prav tako je danes, ko se počasi, a vztrajno polnijo še zadnje bele lise naše težavne preteklosti, tako rekoč nemogoče zaključiti pisanje o tem obdobju, ne da bi predstavili ali vsaj opozorili na dogodke, ki so se zgodili neposredno po osvoboditvi in ki so v veliki meri ravno nadaljevanje, rezultat in posledica vojnega dogajanja.

Kar se tiče geografskega prostora, ki ga pričujoči pregled opisuje, lahko malce posplošeno govorimo o območju, katerega osrednje središče je Celje, ki ga tako nekoč kot tudi danes vsaj približno enačimo s Celjskim oz. s širšo celjsko regijo in ki je tudi v okupacijski politično-upravni ureditvi v največji meri sodilo v t.i. celjsko okrožje, eno izmed šestih okrožij na okupiranem Spodnjem Štajerskem. V Celju je bil sedež nemških organov in oblasti, tu so zapirali, mučili in ubijali domoljube s celotnega območja, od tod so vozili transporti v različna taborišča in zato je Celju logično namenjeno več prostora, pri čemer pa seveda ni mogoče zanemarjati pomena drugih krajev, vasi in zaselkov na omenjenem območju, ki so v vojnem času ravno tako ječali pod okupacijskim škornjem in katerih prebivalstvo je vojni metež pogosto zajel še usodneje. Po drugi strani pa razmer na Celjskem seveda ni mogoče obravnavati ločeno od širšega konteksta dogajanj na slovenskem

Štajerskem kot tudi celotnem slovenskem ozemlju, ki so ga med vojno okupirali Nemci.

Pri pisanju strnjenega pregleda, ki naj bo bralcu, ki ni nujno zgodovinar, jasen in razumljiv, se je treba marsičemu odreči oz. opraviiti precejšnjo selekcijo vsega, kar je doslej znanega. Zato v knjigi žal ni dovolj prostora, da bi dogajanje po posameznih krajih podrobneje in natančneje opisovali ali da bi nazorneje predstavili posamezne osebne usode, ki bi si to nedvomno zaslužile. Pri omejenem obsegu in konceptu, ki stremlji k podajanju pregledne podobe in opozarjanju na najpomembnejše, to enostavno ni mogoče. Bralca, ki bi o dogajanju med vojno želel izvedeti več in podrobneje, lahko na tem mestu le napotim na obsežno literaturo, ki je na voljo in katere ožji izbor je naveden na koncu knjige. Zlasti v delih Toneta Ferencja, Milana Ževarta, Staneta Terčaka in drugih avtorjev, v izdajah Muzeja novejšje zgodovine Celje ter številnih ostalih publikacijah in razpravah so nekatere, v tej knjigi zgolj omenjene vsebine podrobno predstavljene in opisane. Enako velja za partizanske enote in brigade, katerih bojna pot je podrobno opisana v številnih monografijah.

Kljub temu upam, da boste na naslednjih straneh dobili vsaj osnoven vpogled v razmere na Celjskem med drugo svetovno vojno, v čas, ko se je nemški okupator v skladu z nacistično ideologijo odločil izbrisati slovenski narod, tukajšnje prebivalstvo ponemčiti in prevzgojiti v poslušne podložnike, vse, ki na to niso bili pripravljeni pristati oz. za katere v novem redu ni bilo prostora, pa tudi fizično uničiti. Spoznali boste okupacijo in okupacijske raznarodovalne ukrepe, z njimi zaznamovano vsakdanje življenje, brutalno nasilje nacistov ter boj za svobodo, ki se je, čeprav v nemogočih razmerah in pogojih, pričel že v prvih dneh po okupaciji, se kljub velikanskim žrtvam in trpljenju neprestano stopnjeval ter po štirih letih krvi in solza privedel do zmage nad nacifašizmom – največjim zlom 20. stoletja. Tudi zato pričujoči zgodovinski oris dopolnjujeta prispevka dveh neposrednih udeležencev narodnoosvobodilnega boja, v katerih Franta Komel in Ivan Grobelnik opisujeta svoje spomine in izkušnje ter predstavljata osebni pogled na dogajanje med vojno. Za prispevek sem jima hvaležen, obenem pa se zahvaljujem tudi kolegicama Mariji Počivavšek in Heleni Vogelsang za tehnično pomoč ter zlasti dr. Damijanu Guštinu za skrben pregled vsebine, koristne nasvete in pripombe ter drugo pomoč pri nastajanju pričujočega dela.

Knjiga, ki jo držite v rokah, je v prvi vrsti namenjena ohranjanju spomina na vse tiste, ki se pred več kot šestdesetimi leti niso uklonili tujemu zavojevalcu, ki so branili ter ubranili našo deželo in naš narod pred potujčenjem ter pri tem trpeli, krvaveli in umirali. Pa tudi vsem našim prednikom, ki jih je proti njihovi volji vsrkal vrtinec zgodovine ter jih postavil pred preizkušnje in odločitve, kakršne si je danes sila težko predstavljati, jih razumeti in o njih soditi. In za katere lahko samo upamo, da se nikoli več ne ponovijo.

Tone Kregar, Celje, vigrad 2009

DVE DESETLETJI MED DVEMA VOJNAMA

Od Habsburžanov h Karađorđevićem

Leta 1918 se je končala štiriletna morija t.i. velike oz. prve svetovne vojne. Na političnem zemljevidu Evrope in sveta so nastale pomembne spremembe ter odločilno vplivale tudi na položaj in kasnejšo usodo slovenskega naroda. Slednji je, podobno kot drugi, takrat dokončno odrekel svojo večstoletno zvestobo habsburški dinastiji in se z velikim upanjem, obenem pa tudi z negotovostjo podal na novo pot. 29. oktobra 1918 je bila na Kongresnem trgu v Ljubljani slovesno razglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), v katero so se povezali Južni Slovani iz nekdanje Avstro-Ogrske. Na njenem čelu je bilo Narodno vijeće v Zagrebu, obsegala pa je Slovenijo brez Prekmurja, Hrvaško brez Medžimurja ter Bosno in Hercegovino. V njenem okviru je Slovenija imela federalen položaj, dobila pa je tudi svojo prvo svobodno in demokratično oblikovano nacionalno vlado, ki so jo sestavljali predstavniki vseh treh obstoječih slovenskih strank in ki je popolnoma samostojno upravljala slovenski del Države SHS. Prvič je tudi bila, sicer v omejenem obsegu, stvarno udejanjena ideja Zedinjene Slovenije, saj je Narodna vlada politično in upravno zedinila približno dve tretjini današnjega slovenskega ozemlja.

Vendar pa so slovensko Narodno vlado, kot tudi vso novo državo, že na samem začetku čakale hude težave. Država SHS mednarodno ni bila priznana, njene meje so bile nedefinirane, precejšnji del prebivalstva (predvsem bosanski in hrvaški Srbi) pa je novi državi nasprotoval in si želel priključitve h kraljevini Srbiji. Problem z mejami je bil najočitnejši prav v Sloveniji. Italijani svojih apetitov po zahodnem delu Slovenije niso skrivali in so jih argumentirali z Londonskim sporazumom iz leta 1915, ki je Italiji za vstop v vojno na strani antante obljubljal ozemeljske pridobitve. Novembra 1918 je italijanska vojska praktično brez upiranja zasedla Primorsko in bila z zvijačo ustavljena šele pred Vrhniko. Če je bila tretjina slovenskega ozemlja torej že izgubljena, je bilo drugače na severu, kjer je bila razmejitev ozemlja med Avstrijo in Državo SHS še popolnoma nejasna in vse bolj očitno je bilo, da bo tudi o tem odločala sila. S svojim mariborskim podvigom v prvih dneh novembra 1918 je general Rudolf Maister Slovincem priboril

mesto ob Dravi, s tem pa odločilno vplival na nadaljnji potek dogodkov in uveljavitev etnične meje na Štajerskem. Bolj zapleteno je bilo na Koroškem, kjer so vse do pomladi 1919 potekali boji med slovenskimi prostovoljci in avstrijskimi enotami. Tam je spreminjajoče se vojaško stanje, ki je bilo tudi posledica slovenske šibkosti, taktičnih napak, srbske nezainteresiranosti ter neodločne politike ljubljanskih oblasti, lep čas ohranjalo negotovost meja. Zadevo je končno umirila ofenziva srbskih enot, mejo pa je potegnil šele na Pariški mirovni konferenci določen plebiscit oktobra 1920, ki je slovenskemu narodnemu tkivu zadal še do danes nezaceljeno rano. Kljub priključitvi že skoraj izgubljene slovenske skupnosti v Prekmurju je tako tretjina Slovencev ostala izven Jugoslavije, predvsem v Avstriji in Italiji, ter bila tam izpostavljena nasilnemu raznarodovanju. Zaradi omenjenih težav se je vodstvo mlade Države SHS vedno bolj nagibalo k politični povezavi s Kraljevino Srbijo, ki je iz vojne prišla kot zmagovalka ter kot antantna zaveznica predstavljala pomemben vojaško-politični dejavnik na Balkanu. Zamisel o zedinjenju vseh južnih Slovanov pod žezlom Karađorđevićev je postala vse bolj živa in v Švici so se začela pogajanja med predstavniki Države SHS ter srbsko vlado. Kljub različnim pogledom na obliko in ureditev nove skupne države, ki so jih imeli na eni strani Srbi, na drugi pa zlasti Slovenci in Hrvati, ni slednjim preostalo nič drugega, kot da sprejmejo srbske pogoje. Tako sta se 1. decembra 1918 zedinili Država SHS in Kraljevina Srbija, ki se je tik pred tem združila s Črno goro in Vojvodino, in nastala je nova država – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), ki jo je v imenu ostarelega kralja Petra I. Karađorđevića kot regent vodil njegov sin Aleksander.

Prispevek v boju za meje

Ob omenjanju nastanka nove države in oblikovanja meja po koncu vojne velja poudariti narodno zavest, ki jo je v teh nemirnih časih izkazalo prebivalstvo Celjskega, saj je bilo med (Maistrovimi) borci za severno mejo veliko prostovoljcev ravno s tega območja. Razloge temu je treba iskati v visoki in bojeviti narodni zavesti tukajšnjih Slovencev, ki je sovpadala z ostrim mednacionalnim nemško-slovenskim spopadom, ki je potekal vse od osemdesetih let 19. stoletja naprej ter bil iz različnih razlogov v Celju ter na Celjskem nasploh še intenzivnejši in agresivnejši kot drugod.

Medsebojno že povsem izključujoče rivalstvo, ki je preteče napovedovalo dokončen obračun, je vključevalo vse sloje prebivalstva, pri čemer so k sprva sicer precej šibkejšemu, a čedalje enakovrednejšemu položaju slovenske strani pomembno prispevale vedno nove generacije mladih slovenskih izobražencev. Pomemben del le-teh se je pod mentorstvom nacionalno zavednih slovenskih profesorjev oblikoval in kalil na nemško-slovenskih vzporednicah celjske gimnazije, se navduševal nad novimi pogledi na nacionalno in socialno vprašanje ter se narodni stvari posvečal še bolj odločno in brezkompromisno od svojih očetov. Napredni celjski gimnazijci na čelu z Braslovčanom Srečkom Puncerjem so na pobudo Rudolfa Maistra - Vojanova, ki je kot stotnik avstro-ogrske armade jeseni 1913 prišel službovat v Celje, ustanovili tajni dijaški klub »Kondor«. Kasnejši general je med drugim tudi urejal njihov list *Savinja*, seveda pa še dodatno okrepil njihovo nacionalno zavednost in bojevitost. Čeprav je bil Maister že čez slabo leto premeščen v Maribor, je njegova prisotnost v Celju pustila močan vpliv in odmevala tudi po njegovem odhodu. Ob omenjanju Maistra in Puncerja seveda ne gre pozabiti Šentjurčana Franja Malgaja, ki je 6. novembra 1918 iz Celja proti Koroški povedel četo štiridesetih prostovoljcev, v glavnem Šentjurčanov in Teharčanov. Malgajeve vojaške operacije ter narodnopolitično in propagandno delo na Koroškem se je žal končalo z njegovo tragično smrtjo med avstrijsko ofenzivo maja 1919, v kateri je padel tudi urednik *Jugoslovenskega Korotana* Srečko Puncer. Skupaj z njima ter pod neposrednim Maistrovim poveljstvom pa se je, kot rečeno, borila vrsta prostovoljcev s Celjskega.

Nenazadnje je bila 9. maja 1919 ustanovljena celo »Celjska legija« prostovoljcev. Sestavljalo jo je 35 prostovoljcev, v glavnem sedmo- in osmošolcev celjske gimnazije, doma iz Celja in širše okolice, h kateri je bilo čez nekaj dni dodeljenih še 54 vojakov, doma iz Zgornje Savinjske doline. Celjska legija je pomembno prispevala k zmagoviti jugoslovanski ofenzivi, prestopila Dravo in svojo bojno pot končala tik pred Celovcem. In prav nekdanji borci za severno mejo kot npr. gornjegrajski odvetnik dr. Ervin Mejak ali celjski književnik Fran Roš so bili, ne glede na svoje politično prepričanje, v obdobju med obema vojnama tudi glavni ohranjevalci spomina na prelomne dogodke. Skupaj z ostalimi uglednimi ljudmi so med slovenskim prebivalstvom tako v mestih kot na podeželju spodbujali in krepili narodno ter domovinsko zavest ter aktivno sodelovali pri raznih

narodnoobrambnih gibanjih, ki so opozarjala in svarila ter na različne načine nastopala proti poveljni nemško-avstrijski nacionalistični politiki oz. agresivni nacistični politiki in ekspanziji ob koncu 30. let. Skupaj z drugimi slovenskimi domoljubi so predstavljali največjo oviro nemškim osvajalskim apetitom, tvorili branik slovenstva na tem področju ter bili zato ob okupaciji med prvimi, s katerimi je nemški okupator sklenil obračunati.

Jugoslovanska družbena in politična stvarnost

Vstop v Jugoslavijo l. 1918 je bil za Slovence, če že ne zgodovinska nujnost, pa v dani politični situaciji vsaj najboljša oz. najsprejemljivejša izbira in je pomenil pomemben preskok in napredek v slovenskem narodnem razvoju. Zlasti zato, ker je bila z nastankom jugoslovanske države ustavljena nemška nacionalistična politika, katere namen prisvojitve in ponemčenja slovenskega ozemlja je v preteklih desetletjih predstavljal čedalje večjo in resno grožnjo. Ob vsaj začasnem izogibu tej nevarnosti so Slovenci dočakali še občutno emancipacijo na šolskem, kulturnem in znanstvenem področju, očitni napredek pa se je kazal tudi v gospodarskem in političnem življenju.

A kljub tem obetavnim in pozitivnim dejstvom je bila nova jugoslovanska realnost precej drugačna od pričakovanj. Stara oz., kot jo danes imenujemo, prva Jugoslavija je bila namreč zaradi nacionalnih, političnih, verskih, socialnih, gospodarskih in kulturnih razlik ter nasprotij vse prej kot stabilna in demokratična država. Čeprav so jo sestavljali pretežno južnoslovanski narodi, so bile razlike med njimi ogromne tako na verskem in kulturnem kot na jezikovnem in gospodarskem področju. Po etnični oz. narodnostni ter verski raznolikosti je kraljevina zaostajala le še za sovjetsko Rusijo, razlike med civilizacijsko ravno prebivalstva pa najbolj ponazarja podatek, da je bilo na podlagi popisa prebivalstva l. 1921 v slovenskem delu države procentualno le malo več nepismenih kot v nekaterih južnih delih pismenih prebivalcev. Poleg tega je bila kraljevina SHS ena najbolj zaostalih in revnih držav v Evropi, saj se je kar 80 % njenih prebivalcev ukvarjalo s kmetijstvom ter zaradi pomanjkanja rodovitne zemlje in nezadovoljivo izvedene agrarne reforme živelo zelo bedno. Malce bolje je bilo le v Sloveniji ter še nekaterih predelih, kjer je bilo kmetstvo in kmetijstvo že v preteklosti bolje organizirano. Na drugi strani se je industrija, ki je bila v pretežni lasti

tujega kapitala, šele postopoma razvijala, razvitejši centri so bili samo v severnih delih države, položaj naraščajočega delavstva pa je bil velikokrat še slabši od kmečkega in zato predstavljal plodna tla za komunistično agitacijo, ki je bila še posebej v prvih letih po vojni izredno močna in uspešna.

Razlike med narodi oz. posameznimi deli države so seveda vplivale tudi na želje in zahteve po ustroju in ureditvi le-te. Z vidovdansko ustavo leta 1921 je bil poražen koncept avtonomistične ureditve, ki ga je zagovarjala večina slovenskih in hrvaških poslancev, uzakonjeni pa so bili dedno nasledstvo Karađorđevićev, državni centralizem ter narodni unitarizem, ki je Slovencem in drugim narodom odrekal njihovo samobitnost ter jih smatral zgolj za eno od treh plemen enotnega, seveda umetno ustvarjenega jugoslovanskega naroda. Pa tudi marsikatero v ustavi zagotovljene politične svoboščine v praksi niso bile izvajane. To so na lastni koži prvi okusili komunisti, katerih dejavnost je bila že konec leta 1920 prepovedana s posebnim razglasom (t. i. Obznano), leto kasneje pa jih je zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi dokončno izločil iz javnega političnega življenja in pregнал v ilegalo. Pod udarom oblasti so se kmalu znašli tudi ostale politične skupine in posamezniki, ki so si upali nasprotovati politiki vlade, katero so v večini primerov vodili in sestavljali predstavniki najmočnejše srbske Narodne radikalne stranke. Na splošno so bile za politično življenje v 20. letih značilne pogoste menjave vlad ter nenehno rivalstvo med strankami, ki so se bolj kot z načeli, programi in skrbjo za ljudstvo ukvarjale z lastnimi koristmi ter bile za razne koncesije in privilegije pripravljene preko noči obrniti plašč. Tudi najmočnejši slovenski stranki, katoliško-konzervativna Slovenska ljudska stranka, ki je med slovenskim prebivalstvom uživala večinsko podporo, ter tozadevno precej šibkejši, a z Beogradom tesneje povezani liberalci oz. slovenski del Jugoslovanske demokratske stranke, nista bili pri tem nobeni izjemi. Pogosto so bili ravno slovenski politiki jeziček na tehtnici srbsko-hrvaškega spora oz. orodje v rokah dvorne kamarile, ki je iz ozadja v resnici vodila državo. Nakopičene težave, ki so bile v glavnem posledica vseh naštetih razlik, je oblast popolnoma napačno poskušala urediti s krepitvijo centralizma in narodnega unitarizma, ki nista pomenila nič drugega kot upravno poenotenje države ne glede na zgodovinske, gospodarske, kulturne in druge razlike ter politično vodeno in zato nenaravno stapljanje južnih Slovanov v enoten jugoslovanski narod. Vendar pa so imeli zagovorniki politične, jezikovne in kulturne združitve med ljudmi malo podpore in med širše slovensko prebivalstvo ta ideja praktično nikoli ni prodrla.

Zaostritev političnih nasprotij in oblikovanje taborov

Nacionalna in druga nasprotja so svoj višek dosegla junija 1928 s strelom na hrvaške poslance v narodni skupščini. Krvavi atentat, za posledicami katerega je umrl tudi hrvaški politični vodja Stjepan Radić, je pomenil začetek konca vsaj navidezne demokracije v kraljevini SHS, saj je vse vaje v svoje roke vzel kralj Aleksander ter 6. januarja 1929 razglasil diktaturo. Med drugim je pomenila ukinitve ustave, razpustitev skupščine in prepoved javnega delovanja vseh političnih strank ter iz tega izhajajoče nasilje nad političnimi nasprotniki. Proti diktaturi sta se nemudoma dvignili dve politični skupini oz. gibanji s skrajnih polov jugoslovanskega političnega spektra, internacionalistični komunisti s skrajne levice ter hrvaški nacionalisti z najbolj desne strani hrvaške politike. Vodstvo ilegalne komunistične partije je diktaturo kralja Aleksandra označilo za pojavnost obliko fašizma velikosrbske buržoazije ter svoje maloštevilno članstvo in ostalo ljudstvo pozvalo v oboroženo vstajo proti režimu. Ker za učinkovit upor ni bilo realnih pogojev, so komunisti utrpeli velike izgube in za diktatorski režim niso več predstavljali resne nevarnosti.

Še istega leta je bila država preimenovana v Jugoslavijo in izvedena nova upravna razdelitev na banovine. Jugoslovanski del Slovenije, do takrat razdeljen na mariborsko in ljubljansko oblast, je bil postopoma združen v Dravsko banovino, edino izmed devetih novih upravnih enot, ki je zaokrožala ozemlje enega naroda, kar je bila kraljeva nagrada Slovenski ljudski stranki za njeno podporo diktaturi. Ko se je SLS po dveh letih ponovno vrnila v opozicijo, je konec leta 1932 njeno vodstvo izdalo Slovensko deklaracijo (t.i. punktacije), radikalni narodnopolitični program, v katerem je bila jasno izražena zahteva po Zedinjeni Sloveniji ter vrsti narodnopolitičnih svoboščin. S tem se je SLS znašla pod udarom oblasti, njen voditelj dr. Anton Korošec pa je bil konfiniran. Na drugi strani so se v edini dovoljeni državni Jugoslovanski narodni stranki znašli tudi slovenski liberalci in na ta način posredno prevzeli oblastne pozicije v Sloveniji.

Leta 1934 so hrvaški (ustaški) in makedonski nacionalistični emigranti, za katerimi sta stali fašistična Italija in Madžarska, v Marseillu uspešno izvedli atentat na jugoslovanskega kralja, ki je s tem nadaljeval tradicijo srbskih vladarjev, ki praviloma niso umirali v postelji in od bolezni. S tem je bila kraljeva diktatura formalno končana, ni pa to še pomenilo prehoda v

resnično demokracijo. Aleksandrovo vlogo je kot namestnik mladoletnega kralja Petra sedaj prevzel knez Pavle Karađorđević, naslednje leto pa je v državi prišlo do nove velike politične spremembe, saj je unitaristično Jugoslovansko narodno stranko zamenjala nova vsedržavna stranka Jugoslovanska radikalna zajednica. V njej je namesto slovenskih liberalcev tokrat ponovno sodelovala SLS, ki je posredno tudi prevzela dejansko oblast v Sloveniji in jo ohranila praktično vse do razpada države oz. okupacije.

Neizprosni boj med političnim liberalizmom in katolicizmom oz. v žargonu časa med liberalci in klerikalci, ki je izviral že iz zgodovine ter temeljil na ideološki in svetovnonazorski osnovi, je oblikoval in zaznamoval razmere znotraj slovenske družbe v celotnem obdobju med obema vojnoma. Vendar pa tudi ta dva, v političnem in kulturnem boju en drugemu odkrito sovražna tabora, navznotraj nista bila enotna in zlasti v tridesetih letih, ki so bila nasičena s totalitarnimi vplivi vseh vrst, je prišlo znotraj njiju do idejnih razhajanj in ločevanj. Naraščanje fašističnega vpliva v Evropi se Jugoslavije in Slovenije seveda ni izognilo in očiten premik na desno je bil značilen za politične vrhove obeh strank, ki so se, denimo, odkrito navduševale nad njegovim antiboljševizmom in ga v nekaterih segmentih celo poskušale posnemati. Čeprav je treba poudariti, da je bilo pred drugo svetovno vojno le malo Slovencev, ki bi se popolnoma identificirali z nacifašistično ideologijo, kar je bila morda tudi posledica zavedanja, kaj s primorskimi in koroškimi Slovenci počneta Mussolini oz. Hitler, se je ekstremni in bojeviti desni klerikalizem čedalje bolj krepil. Na drugi strani so v razmerah, ki so bile zaradi socialne in ekonomske stiske ugodne za razmah ekstremizma vseh vrst, na sceno ponovno stopili do tedaj komaj omembe vredni in še zmeraj preganjani komunisti, marksistične ideje pa so naletele na ugoden odziv predvsem med dijaško, študentsko in delavsko mladino ter delom inteligence. Tako je v drugi polovici 30. let prav odnos do komunizma oz. do nacifašizma postal glavni kriterij za politično delitev oz. nastanek dveh nasprotujočih si taborov. Še bolj kot med liberalci, kjer se je predvsem sokolska mladina vedno bolj obračala v levo, je to prišlo do izraza znotraj katoliškega tabora. Tam se je močno okrepila desničarska avtoritarna struja, ki ni zavračala le boljševizma in levičarstva, temveč kar vse liberalno, demokratično in celo parlamentarno. Njeno nasprotje so predstavljali levičarsko ter izrazito antifašistično usmerjeni krščanski socialisti na čelu z intelektualcem Edvardom Kocbekom, ki je fenomen

fašizma označil za nevarnejši od komunizma. Omenjena polarizacija je prinesla razna združevanja na levi. Po letu 1935 so komunisti začeli povezovati različne levo demokratične skupine v ljudskofrontno gibanje, ki je poželo kar precej uspehov ter z antifašistično miselnostjo vplivalo na množice, kar je bilo še posebej pomembno v času, ko se je jugoslovanska oblast v odnosu do evropskih političnih razmer vedno bolj oddaljevala od svojih dosedanjih zaveznic, predvsem Francije, ter se zблиževala z nacistično Nemčijo in fašistično Italijo.

Gospodarske in socialne razmere

Politične napetosti in delitve so si podajale roko s težkimi gospodarskimi in socialnimi razmerami, ki so bile posledice tako gospodarske krize iz začetka 30. let kot splošne gospodarske zaostalosti. Celje je resda bilo eno od osrednjih slovenskih industrijskih, obrtnih in trgovskih središč, sicer pa je bila celotna regija gospodarsko slabo razvita. S kmetijstvom se je še vedno preživljala večina prebivalstva, razmere pa so bile vse prej kot ugodne. Slovenski kmet je namreč težko pariral nizkim cenam proizvodov iz južnih delov države in sama modernizacija kmetijstva je, ne glede na nekatere pozitivne trende predvsem na področju zadružništva ter izobraževanja, potekala prepočasi, da bi slovensko podeželje obvarovala pred tako rekoč konstantno krizo in njenimi negativnimi posledicami, ki so dosegle vrhunec v 30. letih. Razdrobljena kmetijska posest se kljub izvedeni agrarni reformi ni uspela okrepiti, veliko majhnih kmetov se je bilo prisiljeno zadolževati in veliko kmečkih posesti je končalo tudi »na bobnu«. Med položajem delavcev so bile po posameznih obratih in podjetjih sicer precejšnje razlike, a večina je bila vse prej kot zadovoljna z delovnimi pogoji in mezdami, kar se je odražalo tudi v obliki stavk. Leta 1935 so se vrstile stavke v šamotni tovarni v Štorah, gradbenih in opekarniških obratih v Celju, tamkajšnji tovarni cinka ter Vošnjakovi tovarni usnja v Šoštanju. Do ene najodmevnejših stavk je spomladi 1936 prišlo tudi v Westnovi tovarni emajlirane posode, ko je bilo za kazen odpuščeno večje število stavkajočih delavk in delavcev. Čeprav so stavke bile pogosto tudi politično motivirane s strani komunistov, so bile vendarle v večini primerov povsem upravičene, zato se je s stavkajočimi solidariziral in z njimi simpatiziral velik del prebivalstva, ne glede na stanovske in politične razlike.

Vendar pa težave v kmetijstvu in slab položaj delavstva niso bili edini razlog za slovensko gospodarsko nezadovoljstvo. Čeprav sta bila produktivnost in s tem narodni dohodek v Sloveniji neprimerno višja od jugoslovanskega povprečja, so vse pomembne gospodarsko politične odločitve ves čas sprejemali v Beogradu, tja pa je odtekalo tudi veliko, po slovenskem mnenju občutno preveč denarja. Jugoslovanski gospodarski centralizem s svojim diktiranjem gospodarskih pravil ter davčno, carinsko in kreditno politiko je zato v slovenskih očeh vse bolj postajal glavni krivec neprijaznih domačih socialnih razmer.

Antifašizem

Vse skupaj je predstavljalo ugodna tla za delovanje ljudskofrontnega gibanja in za krepitev leveice na sploh. Kot pomembno industrijsko središče je bilo prav Celje prizorišče množičnejšega in najodmevnejšega slovenskega delavskega zborovanja med obema vojnama. Julija 1935 je socialistična Zveza delavskih prosvetnih društev Svoboda tu organizirala srečanje, t. i. zlet svojih podružnic, na katerega je prišlo okrog 10.000 ljudi. Na shodu so bili poleg socialistov dejavni tudi komunisti in srečanje se je kmalu spremenilo v množično antifašistično manifestacijo za svobodo, mir in napredek. Zaradi antirežimskega naboja prireditve in vloge komunistov pri njej je oblast »Svobode« kasneje prepovedala, a vendarle vrenja med nezadovoljnim ljudstvom ni bilo mogoče ustaviti. Tako je bila ena od pomembnih manifestacij ljudske fronte v začetku novembra 1935 tudi v Lesičnem pri Pilštanju, kjer se je zbralo več tisoč ljudi. Govorniki so ostro izražali nezadovoljstvo nad nizkimi mezdami, brezposelnostjo, nerešenim kmečkim vprašanjem in ostalimi tegobami, ki so pestile ljudi. Prav tako je Celje še naprej ostajalo eno glavnih centrov povezovanja različnih skupin in organizacij napredne in narodnoobrambne usmeritve. Med drugim tudi Zveze kmetijskih fantov in deklet, kulturno-prosvetne organizacije kmečke mladine, ki se je v letih pred vojno močno razširila po celotnem podežlju in v kateri se je prav tako poznal čedalje večji vpliv komunistov oz. komunistične mladine. Slednji so bili sicer še vedno maloštevilni, prepovedani in preganjani, vendar zelo dobro organizirani ter izurjeni v svojem ilegalnem delu. Tako so v okolici Celja skrivaj organizirali prvi dve konferenci Komunistične partije

Slovenije (v Šmiglovi zidanici nad Grajsko goro v Savinjski dolini leta 1938 ter Joštovem mlinu v Medlogu leta 1940) ter, kot rečeno, precej okrepili svoj vpliv v različnih organizacijah, društvih, pa tudi neformalnih skupinah. Po sovjetsko-nemškem paktu leta 1939, ki jih je spravil v hudo zadrego ter ob precej političnega ugleda, so kot zvesti sledniki Moskve in Kominterne formalno sicer zapustili ljudskofrontno in vsenarodno platformo ter se vrnili k razrednim in internacionalističnim geslom, dejansko pa so na terenu večinoma še naprej sledili narodnoobrambnim načelom in vztrajali pri antifašistični politiki.

Celje s širšo okolico je bilo v tem obdobju pomembno tudi v delovanju liberalnega in katoliškega tabora. Zlasti slednji je pripravil kar nekaj pomembnih zborovanj s patriotskimi in hkrati ostrimi antikomunističnimi in antilevičarskimi toni. A vendarle so bile z vidika kasnejšega dogajanja najpomembnejše ravno omenjene ljudskofrontne povezave in sodelovanje v letih pred vojno. Z njimi so bili namreč vzpostavljeni medsebojni stiki in povezave, s tem pa tudi organizacijski temelji za upor, do katerega je prišlo že v prvih mesecih po okupaciji.

Zlet »Svobode« v Celju, julij 1935.

Med pristaši najpomembnejših političnih smeri so se v letih pred vojno krepila nasprotja in vsi so si prizadevali, da okrepijo svoje vrste ter na svojo stran pritegnejo čim večje število ljudi. Politični boj med različnimi skupinami se je razplamtel zlasti med mladino kot npr. v višjih razredih celjske gimnazije, iz katere je bil zaradi svojega komunističnega prepričanja in delovanja leta 1940 izključen takrat še mlad literat, kasneje pa eden največjih pesnikov upora Karel Destovnik - Kajuh iz Šoštanja. Poleg medsebojnih političnih napetosti je slovensko dijaštvo in drugo mladino vse bolj zaposloval tudi skupni sovražnik. Nacistična nevarnost z odkritimi ozemeljskimi pretenzijami in protislovenskimi načrti je bila konec 30. let vse bližja, opogumljena s Hitlerjevimi političnimi in vojaškimi uspehi pa je vse agresivnejša postajala tudi tukajšnja nemška manjšina, organizirana v raznih društvih in organizacijah. Tradicionalna mednacionalna nasprotja so z vso silo udarila na plan, razna slovenska narodnoobrambna društva, tako jugoslovanski nacionalisti kot katoliki in komunisti, so okrepila svojo protinacistično dejavnost (vse od brizganja črnila po belih dokolenkah nemške hitlerjevske mladine do demonstracij in protinemških akcij), do pravih pretepov in obračunov pa je prihajalo tudi na ulicah mest in trgov na Celjskem.

Položaj nemške narodne manjšine

Med rezultate oz. posledice prevrata l. 1918 in nastanka jugoslovanske države sodijo tudi popolna slovenizacija vsega javnega življenja, najrazličnejša protinemška agitacija in ukrepi ter posledično zmanjšanje nemškega (avstrijskega) oz. nemško govorečega in nemško čutečega prebivalstva na teh prostorih. Precej uradnikov in učiteljev je odšlo ali bilo prisiljeno zapustiti Slovenijo, del ponemčenih Slovencev pa se je tudi »resloveniziral«. Po štetju l. 1921 je v Sloveniji s Prekmurjem vred živelo dobrih 41.500 prebivalcev z nemškim maternim jezikom ali slabih 4 % celotnega prebivalstva, ob štetju l. 1931 pa se je to število zaradi izseljevanja in šibkega naravnega prirastka vidno zmanjšalo in padlo pod 30.000 oz. dobrih 2,5 % celotnega prebivalstva. Uradne oblasti so poskušale na različne načine zmanjšati statistični delež nemštva, zato podatki ne odlikavajo povsem realnega stanja. Teh rezultatov Nemci seveda niso priznavali oz. so trdili, da

naj bi jih med vojnama na Slovenskem živelo med 50.000 in 70.000, kar je po drugi strani spet precej pretirano število.

Če izvzamemo strnjeno naselitev na Kočevskem (t.i. Kočevanje), je največ Nemcev v Sloveniji živelo ravno na Štajerskem, kjer so bili raztreseni po trgih in mestih, največ na mariborskem območju oz. v severovzhodnem delu pokrajine.

A tudi na Celjskem je bila nemška manjšina vse prej kot zanemarljiva. Ne sicer zaradi svojega števila, saj jih je npr. v mestu Celje po že omenjenih štetjih l. 1921 živelo manj kot 900, l. 1931 pa niti 500 ne, še manjše je bilo število v ostalih krajih kot npr. Štorah, Vojniku, Konjicah, Vitanju, Šoštanju in Rogatcu. A vendar je bila nemška prisotnost v omenjenih krajih, kot tudi ponekod drugje očitna in vseprisotna. Ob poudarjeni narodni zavesti ter bogati kulturni in politični tradiciji, iz katere so izhajali, je bila zanje značilna zlasti gospodarska moč. Več industrijskih podjetij je bilo namreč v nemških kot pa slovenskih rokah. Med največje tovarne na Celjskem so sodile Westnova tovarna emaljirane posode v Celju, Woshnaggova usnjarna v Šoštanju, Lauricheva tovarna usnja v Konjicah, ob njih pa še nekaj manjših obratov. Močan položaj so Nemci imeli tudi v bankah in denarnih zavodih, kljub agrarni reformi so ohranili dosti veleposesti, med njimi je bil visok odstotek izobražencev in ljudi svobodnih poklicev, zlasti pa je bilo veliko dobro stoječih trgovcev in obrtnikov. Zato ne preseneča, da so tako v mestu kot podeželskih trgih, npr. v Rogatcu ali Vitanju, Nemci predstavljali dosti močnejšo in vplivnejšo skupino, kot bi to bilo mogoče sklepati glede na njihovo število, povrhu tega pa je bilo od njih posredno (kot delavcev, uslužbencev, strank ipd.) odvisno tudi precejšnje število Slovencev.

V prvih letih po koncu 1. svetovne vojne je bila splošna politična klima Nemcem sila nenaklonjena, postopno umirjanje pa so Nemci izkoristili tudi za svoje politično organiziranje. Leta 1922 so ustanovili Politično in gospodarsko združenje Nemcev v Sloveniji, s katerim so se v dvajsetih letih udeleževali volitev ter bili uspešni zlasti na občinskih. Celje je ob Mariboru in Kočevju postalo tretji center tako politične kot gospodarske, socialne in kulturne dejavnosti nemške manjšine. Tu je izhajal nemški, dokaj nacionalistično usmerjen list Cillier Zeitung, delovalo je moško pevsko društvo, telovadno društvo Athletik in smučarski klub, zelo dejavna je bila evangeličanska občina z nemškim upravnim jezikom itd. Ob uvedbi kraljeve diktature je bilo to nemško društvo, tako kot slovenske in ostale

stranke, sicer prepovedano, a ravno v tem obdobju so se jugoslovanske oblasti s svojim zunanjepolitičnim približevanjem Nemčiji odločile za spremembo svoje manjšinske politike ter nemški manjšini odobrile kar nekaj dolgo časa zaman zahtevanih pravic in privilegijev, zlasti na šolskem in društvenem področju. Med drugim je bilo leta 1931 tudi v Sloveniji dovoljeno ustanavljanje krajevnih skupin Švabsko-nemške kulturne oz. prosvetne zveze (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*), pod skrajšanim imenom bolj znane kot Kulturbund. Slednji je bil že leta 1920 ustanovljen v Novem Sadu, v slovenskem prostoru pa je zaživel in se močno razširil v začetku tridesetih let. V celjskem okraju so nastale krajevne skupine v Celju za mesto in okolico ter v Šoštanju, Vojniku, Štorah, na Dobrni, v Konjicah, Rogatcu, Sevnici, Hrastniku in Brežicah, se pravi v krajih, kjer je bila nemška manjšina najštevilčnejša in najmočnejša.

Predstraža nacizma

Vse do konca diktature je bila nemška manjšina v Sloveniji deležna primerne zaščite, obenem pa je znotraj nje v ospredje vedno bolj prihajala mlajša generacija t.i. prenoviteljev, ki se je za razliko od starejših predstavnikov radikalnega avstrijskega, a vendarle liberalnega nemštva vedno bolj istovetila z nacionalsocialistično ideologijo ter njenimi predstavami o življenjskem prostoru nemškega naroda. Pripadniki nemške oz. ponemčene manjšine, t.i. folksdojčerji, na jugovzhodnih kot tudi drugih mejah imaginarnega velikega nemškega rajha so po svojem trdnem prepričanju predstavljali predhodnico velikega nemškega naroda na zgolj začasno in krivično izgubljenih nemških tleh, ki bodo kmalu ponovno osvobojena in priključena matici. Ko je leta 1933 v Nemčiji prevzel oblast Hitler, se je nacifikacija nemške manjšine še stopnjevala in ravno celjski Nemci, katerih najbolj vneti posamezniki so že leta 1933 nosili značke s kljukastim križem ter javno dvigali desnice v hitlerjevski pozdrav, so bili tozadevno nadvse aktivni in agilni, celjska krajevna skupina Kulturbunda pa je po mnenju avstrijskega konzula v Ljubljani že leta 1934 veljala za duhovno središče nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini. V največji meri so jo financirali industrialec Westen, veletrgovec z železnino Rakusch in lastnik šoštanske usnjarne Woschnagg, med najpomembnejše celjske kulturbundovce so sodili tudi

evangeličanski pastor May, odvetnika Zangger in Skoberne, trgovca König in Stieger ter drugi. Stiegerjev sin Werner je postal celo mladinski nemški vodja za vso Slovenijo in Zagreb, njihova vila pa središče nacistične vzgoje nemške mladine.

Razvejana dejavnost in aktivna nacistična propaganda sta seveda naleteli na ostro nasprotovanje Slovencev, posledično tudi na protinemške izgrede in bojkot nemških trgovcev, medtem ko so jo jugoslovanske oblasti tolerirale in se tudi v času neuspelega nacističnega puča v Avstriji (pučisti so se zatekli v Jugoslavijo, kjer so jih gmotno podpirali tudi mnogi nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji) niso odločale za radikalnejše ukrepe. Do sprememb v tem odnosu je postopoma prihajalo šele sredi tridesetih let, ko so nove jugoslovanske oblasti ravno zaradi nacistične agitacije začele postopoma razpuščati krajevne skupine Kulturbunda. Prva je bila l. 1934 razpuščena skupina v Konjicah, leta 1936 pa z obrazložitvijo, da je v svoje vrste sprejemala člane, ki niso pripadali nemški narodnostni manjšini, še celjska krajevna skupina. Čeprav je bil Kulturbund nato formalno prepovedan, je bila nemška manjšina, zlasti njena mladina, že skoraj povsem prežeta z nacistično miselnostjo oz. v rokah nacističnega vodstva ter svojo dejavnost osredotočila zlasti okrog dovoljenih športnih, pevskih ali gasilskih društev ter ilegalnih organizacij. S Hitlerjevim osvajalskim pohodom po Evropi se je nacistično navdušenje le še stopnjevalo in po dovoljeni obnovi delovanja Kulturbunda jeseni 1939 so si njegovi voditelji prizadevali vanj pritegniti čim več pripadnikov manjšine, tudi tistih, ki so do tedaj stali ob strani in nacističnim idejam niso bili najbolj naklonjeni. Prav tako so se po letu 1938 začeli k Nemcem prištevati tudi nekateri ljudje slovenskega porekla, ki so podlegli kulturbundovski nacistični propagandi, še več pa je bilo takšnih, ki so v Kulturbund vstopali iz pragmatičnih razlogov oz. ker so bili eksistenčno odvisni od nemških delodajalcev. Marca 1941 je bilo v Sloveniji 52 krajevnih skupin Kulturbunda s skupno 12.000 člani, v celjskem okraju pa so delovale skupine v Celju, Konjicah, Rogatcu in Hrastniku. Končni cilj nacistične nemške manjšine, se pravi priključitev Spodnje Štajerske k nemškemu rajhu, je bil po priključitvi Avstrije, zlasti pa po izbruhu druge svetovne vojne, čedalje bolj verjeten in tega so se dobro zavedali tudi slovenski Nemci. Poleg aktivne propagande, izobešanj nacističnih zastav in drugih manifestacij, na katerih so vedno bolj odkrito zahtevali priključitev k rajhu, so stekle tudi aktivne priprave na okupacijo in pomoč pri njej.

Organizirana je bila vohunska mreža, ki je zbirala zaupne podatke vojnega in gospodarskega značaja, nastajali so sezname s karakteristikami Slovencev, tako tistih Nemcem naklonjenih kot Nemcem oz. nacistom nasprotnih, v okviru Kulturbunda pa so po vzoru SA celo organizirali polvojaško urjenje. Nemci na Celjskem so na ta način okupacijo pričakali dobro pripravljeni in odlično organizirani. Obveščevalna mreža že omenjenega Wernerja Stiegerja, ki je leta 1940 pred aretacijo pobegnil v Gradec, je bila po mnenju celovškega Gestapa celo najboljša v celi Jugoslaviji. Konec marca 1941 so pod pretvezo ogroženosti v Nemčijo evakuirali večino kulturbundovskih funkcionarjev iz Slovenije. V resnici so tja prišli po zadnje inštrukcije za prevzem oblasti in se takoj aktivno vključili v priprave na okupacijo. Ob vdoru nemške vojske so se nato večinoma kot posebni vodniki nemških čet vrnili v domače kraje, pomagali organizirati zasedbeni aparat, v njem vsaj na lokalnem nivoju prevzeli pomembne položaje ter v poglavitni meri odločali o usodi svojih slovenskih sosedov.

Spodnja Štajerska v nemških očeh in načrtih

Ko omenjamo obveščevalno delo ter najrazličnejše povezave med nemško manjšino v Sloveniji z oblastmi in njihovimi organizacijami v t.i. tretjem (nemškem) rajhu je treba poudariti, da so Nemci na obeh straneh meje delili skupno navdušenje in načrte o nemški priključitvi slovenske oz. Spodnje Štajerske. Z določili mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni se namreč nikoli niso sprijaznili in ves čas med obema vojnoma zahtevali spremembo meja. Najpogostejša je bila zahteva po meji na t.i. »Vitanjski črti«, ki naj bi potekala na črti Olševa–Smrekovec–Basališče pri Vitanju ter naprej južno od Konjic na črti Boč–Donačka gora, obstajale pa so tudi zahteve po celotni pripojitvi Spodnje Štajerske. Ker se pri svojih zahtevah niso mogli utemeljeno opirati na večje število tukaj živčih Nemcev, so jih »argumentirali« s trditvijo, da tudi to ozemlje sodi v t.i. »prastari« nemški kulturni oz. življenjski prostor ter »vindišarsko« teorijo, po kateri tukaj živčči prebivalci naj ne bi bili Slovenci, temveč Nemcem naklonjeni Vindišarji. Le-ti naj bi bili nekje vmes med narodno zavednimi Slovenci na eni ter Nemci na drugi strani, govorili naj bi slovenščini podobno narečje, a bili obenem tako zgodovinsko in kulturno kot po svojem čutenju in

interesih tesno povezani z Nemci in nemštvom. Na podlagi teh teorij je njihov vodilni zagovornik dr. Helmut Carstanjen v svoji l. 1935 izdani knjigi *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark* ugotavljal, da je Spodnja Štajerska po krivici pripadla Jugoslaviji, saj se tu pojma jezik in narodnost ne krijeta, ter da večino prebivalstva, kot rečeno, tvorijo sicer slovensko govoreči, toda nemštvu naklonjeni Vindišarji oz. Vendi, medtem ko je narodno zavednih Slovencev malo, pa še ti so v glavnem prišli od drugod. Zato je po njegovem na slovensko Štajersko treba gledati kar kot na nemško obmejno krajino ter jo, kot nekatere druge dele slovenskega ozemlja, priključiti Avstriji oz. Nemčiji. Te kvaziznanstvene teorije so se seveda povsem ujemale z ideologijo nemškega nacionalnega socializma oz. nacizma, saj je bila (ob rasni ideologiji, antiboljševizmu, antisemitizmu ipd.) ravno zahteva po združitvi vseh Nemcev v eni državi eden od temeljev Hitlerjevega političnega programa. Ko je slednji l. 1933 v Nemčiji prišel na oblast in konec tridesetih let začel svoj osvajalski pohod po Evropi, so najrazličnejše aneksionistične teorije dobile nov zagon ter še posebej po priključitvi Avstrije zaživele v povsem konkretni podobi in obliki. Ob meji so začeli nastajati različni uradi, ki so se tako ali drugače ukvarjali z omenjeno problematiko, najvidnejši organizaciji pa sta bili Inštitut za jugovzhodno nemštvo (*Südostdeutsches Institut - SODI*), ki ga je v Gradcu vodil že omenjeni dr. Helmut Carstanjen ter Pokrajinski obmejni urad nacistične stranke (*Gaugrenzlandamt NSDAP*), ki je imel svoji izpostavi v Celovcu in Gradcu, pri čemer je slednjo vodil nihče drug kot kasnejši celjski okrožni vodja Toni Dorfmeister. Medtem ko se je SODI ukvarjal z bolj znanstvenim utemeljevanjem aneksionističnih teženj nacističnega režima, sta se obe izpostavi ukvarjali predvsem s političnim angažiranjem slovenskega nemštva, ga neposredno usmerjali ter koordinirali propagandno in obveščevalno dejavnost. Na seznamu graške izpostave se je nahajalo več kot tisoč zaupnikov iz vrst nemške manjšine, na katere bi se bilo mogoče obrniti ob okupaciji. Med njimi jih je bilo kar 120 iz Celja, 58 iz Rogatca, 8 iz Rogaške Slatine, pa denimo 7 iz Zreč, 10 iz Konjic, 4 iz Vitanja ipd. Kakor so se spreminjale Hitlerjeve zunanjepolitične usmeritve in odločitve, tako so se spreminjali tudi nacistični načrti glede bodoče usode slovenskega oz. jugoslovanskega ozemlja. Leta 1940 je v celovških in graških uradih nastalo kar nekaj spomenic o novi razmejitvi med Nemčijo in Jugoslavijo, a njihovo morebitno realizacijo je prehitel tok dogodkov. Kraljevina Jugoslavija se je sicer na vse načine poskušala

izogniti vstopu v vojno, a končno popustila hudemu nemškemu pritisku ter 25. 3. 1941 pristopila k trojnemu paktu. Silovite protinemške in protivojne demonstracije so dva dni kasneje vlado odnesle in z vojaškim udarom je oblast prevzel general Simović, ki je sicer takoj zagotovil Hitlerju, da tudi sam sprejema podpis pristopa k trojnemu paktu. Vendar je bilo to za Nemčijo že brezpredmetno in besni Hitler se je odločil Jugoslavijo izbrisati iz političnega zemljevida. Sledil je napad na Jugoslavijo in njena okupacija, obenem pa se je začel odvijati dolgo pripravljan in načrtovan ter s strani Hitlerja napovedan proces širjenja t.i. nemškega življenjskega prostora na jugovzhod, ki je predvideval popolno germanizacijo dela slovenskega ozemlja in njegovo priključitev k tretjemu rajhu.

NEMŠKA OKUPACIJA IN UPRAVA

Vojna in okupacija

»Nemška vojska je v središče Celja prispela na veliki petek opoldne, enainštiridesetega. Oče, ki je bil mogoče pol ure pred tem zasopel pritekel domov – mislim, da s stražarskega mesta pri plinarni na Ljubljanski cesti, rezervist črnovojnik, odvrigel je bil puško zadnji trenutek, je povedal –, je stal pri oknu ob zagrnjeni zavesi in solze so mu tekle po licih. Prvič sem videl očeta jokati, prav jokati z debelimi solzami. Iz sosednje biše, Jellenčeve trgovine z usnjem, so zaprašenim vojakom v sivih plaščih in črnih čeladah, ki so obsedeli na svojih motornih kolesih in v avtomobilih, kakor da so obstali samo za kratek predah, potem pa da gredo naprej do konca sveta, nosili krofe, potice in drugo velikonočno cvrtje in pečenje, veliki petek gor ali dol, in jim stresali vse tisto v naročja, v avtomobile, v motorne prikolice.«

(Miloš Mikeln, Mesto ob reki, str. 38 – 39.)

Že več kot leto in pol trajajoča vojna v Evropi ter mogočna Hitlerjeva armada na slovenskih mejah je večino tukajšnjega prebivalstva, zlasti tistega nacionalno najbolj zavednega ter protifašistično usmerjenega, navdajala z nelagodjem in zaskrbljenostjo ter se na predvečer začetka vojne na jugoslovanskih tleh prevesila v pretečo slutnjo okupacije in strah pred vsem, kar bo le-ta prinesla s sabo. Že zadnje tedne pred vojno sta se med ljudmi širila strah in zbežanost. Zadnja velika patriotska in protifašistična demonstracija v Celju, podobno je bilo tudi v nekaterih drugih krajih, je bila 27. marca zvečer, ko je več tisočglava množica demonstrirala proti sodelovanju v trojnemu paktu. Vsa reč je bila zanimiva zlasti za otroke, ki so v družbi odraslih s prižganimi baklami vzklikali kralju Petru, poslušali govornike z balkona celjskega magistrata ter sodelovali pri povorki po glavnih celjskih ulicah.

V naslednjih dneh je napetost še naraščala. Razglašena je bila mobilizacija, šole so prenehale s poukom in vse se je pripravljalo na vojno, na katero ni bilo treba dolgo čakati. Na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941, so nemška letala bombardirala Beograd, v Jugoslavijo pa so z vseh strani vdrle enote nemške vojske in njenih zaveznic. Slabo vodena, organizirana in opremljena jugoslovanska vojska, dodatno oslABLJENA zaradi nacionalnih

nasprotij in zapoznele mobilizacije, je razpadla v desetih dneh, kralj in vlada sta zbežala v London in z Jugoslavijo je bilo konec. Slovensko ozemlje je kljub velikemu številu slovenskih prostovoljcev, ki so želeli braniti domovino, padlo med prvimi, saj so ga že v nekaj dneh v celoti zasedli italijanski, madžarski in nemški okupatorji.

6. aprila zjutraj so enote 2. nemške armade začele prodirati v Slovenijo preko Dravograda, Maribora in Radgone. 1. divizija gorskih lovcev 49. planinskega korpusa 2. armade pod poveljstvom generala Huberta Lanza je od Dravograda preko Slovenj Gradca in Vitanja skozi Mislinjsko in Šaleško dolino prodirala proti Celju. 10. aprila so nemške enote prišle v Šoštanj, Celje pa so zasedle 11. aprila ter še istega dne nadaljevale pot po dolini Savinje in Save, preko Dolenjske in Bele krajine proti Karlovcu. Prav tako je bila 11. aprila zasedena skoraj vsa Savinjska dolina, medtem ko so v Gornji grad nemške čete prišle na veliko soboto, 12. aprila zjutraj. Za 1. gorsko divizijo so prihajale druge, manjše nemške enote iz 2. nemške armade, ki so tudi hitele proti Hrvaški, za njimi pa manjše enote 188. gorske divizije, ki so jo sestavili na Koroškem in Štajerskem iz tamkajšnjih rekrutnih, šolskih in rezervnih delov nemške vojske in so imele predvsem zasedbene naloge.

Z druge strani je na celjsko področje prišla 132. pehotna divizija 51. korpusa. Ta je brez bojov prodirala preko Maribora, Slovenske Bistrice in Poljčan ter 10. oz. 11. aprila zasedla območje Obsotelja in Kozjanskega. Njeno poveljstvo se je 11. aprila za kratek čas nastanilo v Podčetrtku, nato pa je divizija svojo pot prav tako nadaljevala proti Hrvaški. Nemški prodor je v glavnem minil brez večjih incidentov, tako kot drugje pa so tudi ponekod v obsoteljsko-kozjanskem okraju Šmarje pri Jelšah člani Kulturbunda prevzeli oblast in razoroževali bežeče jugoslovanske vojake še pred prihodom nemške vojske. A vendarle so padle že prve nedolžne civilne žrtve. Tako je v Kostivnici pri Rogaški Slatini nemška vojska na smrt obsodila in ustrelila dva kmečka fanta, ki sta zgolj iz mladostne radovednosti, ne pa iz kakšnih protinemških ali političnih razlogov, pobirala in preizkušala odvrženo orožje jugoslovanske vojske.

Tako na celjskih ulicah kot v nekaterih ostalih krajih je okupatorsko vojsko pričakalo precej ljudi. V prvih vrstah so bili seveda domači Nemci in nemškutarji, ki so pozdravljali prihod »osvoboditeljev« ali pri okupaciji in prevzemu oblasti celo sodelovali, še veliko več pa je bilo firbcev, ki so hoteli na lastne oči videti prihod moderno opremljene armade. Ta je

navduševala marsikaterega Spodnještajerca, ki je pred dvemi desetletji še služil avstrijskemu cesarju ter se na nek način še čutil povezanega z nemškim orožjem, pri večini ljudi pa vzbujala strahospoštovanje, ki se je zaradi tako hitrega zloma stare jugoslovanske oblasti in vojske še povečalo. Nasploh si je veliko preprostega slovenskega prebivalstva, kot tudi marsikdo izmed tukajšnjih Nemcev, obetal neke vrste obnovo nekdanje monarhije z večjim redom in boljšim življenjem, a že kmalu je, zlasti zaradi nasilnih protislovenskih raznarodovalnih ukrepov, pri mnogih nastopilo razočaranje.

Razkosanje slovenskega ozemlja in okupatorjevi aneksionistični načrti

Še preden je bila jugoslovanska kraljeva vojska dokončno poražena, je Adolf Hitler jugoslovansko in s tem slovensko ozemlje razdelil med štiri oz. v slovenskem primeru tri okupatorje. Medtem ko so Madžari dobili Prekmurje, Kraljevina Italija Dolenjsko, Notranjsko in Ljubljano, si je Nemčija odtrgala največji kos, saj ji je pripadla vsa spodnja oz. slovenska Štajerska, severni del Dolenjske, Mežiška dolina in Gorenjska, skupaj približno 10.000 kvadratnih kilometrov ozemlja. Celotno slovensko ozemlje pod nemško okupacijo je bilo razdeljeno v dve začasni pokrajinski upravni enoti in sicer Spodnjo Štajersko (*Untersteiermark*) s središčem v Mariboru ter zasedena območja Koroške in Kranjske s sedežem na Bledu. Takšna razdelitev naj bi trajala zgolj do njune priključitve (aneksije) k sosednjima pokrajinama Štajerski in Koroški ter s tem nemškemu rajhu, a je nato ostala nespremenjena vse do osvoboditve. Vsi trije okupatorji so namreč zasedeno slovensko ozemlje nameravali čim prej tudi pravno-formalno priključiti k svojim državam ter tudi v njem uvesti in uveljaviti tako svoj politični režim kot gospodarsko, pravno in družbeno ureditev nasploh. Medtem ko je drugima dvema okupatorjem to uspelo že v prvem letu okupacije, pa tozadevni nemški načrti niso bili nikoli realizirani. Sprva, jeseni 1941, so jih začasno zaustavile nekatere zakonsko-tehnične ovire in kadrovske težave pri imenovanju vrhovnega pokrajinskega funkcionarja na Gorenjskem in v Mežiški dolini, nato pa pozimi 1941/42 še množična vstaja in partizanske akcije na Gorenjskem. Ker so celotno zasedeno slovensko ozemlje želeli priključiti naenkrat in skupaj, je na ta način neanektirana ostala tudi

Prihod nemške vojske v Celje, 11. 4. 1941.

Okupacijska slovesnost pred celjskim magistratom, 12. 4. 1941.

Spodnja Štajerska. Ravno razmah upornišтва in partizanskega gibanja tako na Gorenjskem kot tudi že na Spodnjem Štajerskem je preprečil tudi načrtovano priključitev leta 1942, saj je okupator kljub brutalnemu zatiranju osvobodilnega gibanja vedno bolj spoznaval, da pokrajini nista »zreli« za priključitev. Do slednje zato v pravno- formalnem smislu nikoli ni prišlo, kar pa nemškemu okupatorju ni preprečilo, da ne bi zasedeno ozemlje v mnogih pogledih smatral in upošteval kot že priključenega ter posledično nanj tudi širil posamezna področja nemškega prava oz. ga vključeval v nacistični politični in gospodarski sistem. S tem, zlasti denimo s prisilnim vpoklicem v delovno in vojaško službo, je grobo kršil mednarodno pravo, ki na zasedenih ozemljih prepoveduje kakršnekoli aneksionistične korake in ukrepe vse do sklenitve mirovne pogodbe.

Vzpostavitev upravnega in oblastnega aparata

Nemški okupator je takoj po svojem prihodu odstranil jugoslovansko državno upravo in občinsko samoupravo ter podobno kot italijanski in madžarski vzpostavil vojaško okupacijsko upravo. Slednja je ravno na nemškem zasedbenem ozemlju trajala najkrajši čas, saj je Hitler že 14. aprila imenoval šefa obeh civilnih uprav. Za Spodnjo Štajersko je to postal dr. Siegfried Uiberreither, ki je bil istočasno tudi pokrajinski vodja nacistične stranke (gauleiter NSDAP). Prav tako so Nemci le nekaj mesecev upoštevali staro teritorialno-upravno ureditev, se pravi razdelitev pokrajine na okraje, ter že poleti 1941 uvedli okrožja, s čimer so upravni režim skušali poenotiti s takšnim, kot je veljal na Zgornjem Štajerskem in naj bi služil kot vzorčni model poveljne preureditve celotnega tretjega rajha. Okraje so odpravili, manjše občine združevali v večje, na zasedenem Štajerskem pa je bilo po novem ob okrožju Maribor-mesto še pet t.i. podeželskih okrožij (Maribor-podeželje, Celje, Ptuj, Trbovlje, Brežice), med katerimi je bilo ravno celjsko največje. Sestavljeno je bilo iz dotedanjih okrajev Celje-mesto, Celje-podeželje in Gornji grad, iz večine okraja Šmarje pri Jelšah ter manjšega dela okrajev Slovenj Gradec in Laško. Nekaj občin iz okraja Šmarje pri Jelšah se je po tej delitvi znašlo v brežiškem okrožju, med drugim tudi občini Polje ob Sotli in Sv. Peter pod Sv. gorami, ki sta prišli v t.i. izselitveni pas, občina Žetale pa v okrožju Ptuj. Večina nekdanjega laškega okraja

je prišla v trboveljsko okrožje, medtem ko so severni del okraja Slovenj Gradec vključili v mariborsko podeželsko okrožje, kamor je prišel tudi okraj Konjice, s tem pa tudi tamkajšnji večji kraji kot npr. Slovenske Konjice, Zreče in Vitanje.

Celjsko okrožje je sprva sestavljalo 54 občin, po njihovem združevanju jih je bilo 33, leta 1943 pa se je z odcepitvijo Rimskih Toplic od Laškega to število povečalo na 34. Po podatkih iz oktobra 1941 je obsegalo 1826 km² s skupno 143.410 prebivalci. Največja po površini je bila občina Luče v Zgornji Savinjski dolini z več kot 214 km², najmanjša Šmartno v Rožni dolini z dobrimi 18 km². Po številu prebivalcev je bila največja mestna občina Celje z 18.300 dušami, najmanjša pa tudi tokrat Šmartno v Rožni dolini, kjer ni živelo več kot 1450 ljudi. Na čelu občin so bili župani, ki so se zaradi vpoklicev v nemško vojsko in drugih premestitev pogosto menjavali, med njimi pa ni bilo nobenega Slovenca. Ponekod kot npr. v Celju, Rečici ob Savinji, Rogaški Slatini, Rogatcu, Šoštanju ali Laškem so ta položaj opravljali domači Nemci s polnim nemškim državljanstvom, v Celju npr. je župansko funkcijo opravljal Robert Himmer, predvojni prokurist pri celjskem veletrgovcu Zanggerju. Kjer ustreznega domačega kadra ni bilo, saj so bili domači Nemci v glavnem gospodarstveniki, nevešči upravnih poslov, ali sploh ni bilo na voljo nobenega folksdojčerja, je na pomoč priskočil nacistični kader v glavnem iz Zgornje Štajerske. Nasploh so predvsem avstrijski nacisti zasedali višje položaje v upravni, politični in ostali okupacijski hierarhiji, medtem ko je domače nemštvo participiralo bolj na lokalni ravni. Poleg svojega velikega obsega je celjsko okrožje na vzhodu mejilo z Neodvisno državo Hrvaško, kar mu je dajalo še dodaten pomen in težo. Središče okrožja je bilo Celje (glavni sedež je bil v nekdanjem in današnjem Narodnem domu), ki je kot drugo največje spodnještajersko mesto ter močno gospodarsko središče imelo v nekaterih pogledih na jugu pokrajine podoben položaj kot Maribor na severu, nekateri njegovi uradi pa so s svojimi pristojnostmi posegali ne le v celjsko, temveč tudi brežiško in trboveljsko okrožje. Zato ne preseneča, da je bil na čelo okrožja postavljen pomembni in v nacističnih krogih visoko cenjeni Anton (Toni) Dorfmeister, ki je že pred vojno vodil graški obmejni urad nacistične stranke. Dorfmeister je bil sprva imenovan za političnega komisarja samostojnega mesta Celje, z nastankom okrožja je postal njegov politični komisar oz. od februarja 1942 naprej deželni svetnik (*Landrat*), obenem pa še okrožni vodja

politične organizacije Štajerska domovinska zveza (ŠDZ), o kateri bomo več spregovorili kasneje.

Z združevanjem upravnega in političnega položaja je Dorfmeister, kateremu so bili podrejeni tako vsi župani kot tudi krajevni vodje ŠDZ, vse do svoje smrti februarja 1945 ostal najpomembnejši nacistični funkcionar celjskega okrožja in s tem eden glavnih odredbodajalcev ter obenem izvrševalcev raznarodovalnih in nasilnih ukrepov nad slovenskim prebivalstvom.

Dorfmeister je imel v t.i. državni upravi različne oddelke (v letih 1942/43 jih je bilo kar 16), ki so skrbeli za vsa področja javne uprave, od zdravstva, šolstva, prometa, gospodarstva, orožništva itd. V njih je delalo številno uradništvo, del katerega so sestavljali tudi Slovenci, nekateri med njimi celo sodelavci osvobodilnega gibanja. Podobno je bilo v občinskih upravah, kjer je število uradnikov prav tako nihalo glede na velikost in pomen občine. Ponekod, kot npr. v Žusmu ali Podčetrtku, je bilo v njej zaposlenih le nekaj ljudi, precej številna pa je bila občinska uprava npr. v Rogaški Slatini (21 ljudi) ali v Šentjurju pri Celju (20). Največja je bila seveda v Celju, saj je v tamkajšnji mestni upravi in njenih službah, vseh skupaj je bilo kar 21, avgusta 1941 delalo 118, v začetku leta 1942 pa že 132 zaposlenih. 8 izmed njih je bilo Nemcev iz rajha (*Reichsdeutsche*), 33 Nemcev zunaj rajha (*Volksdeutsche*), ostali pa so bili praviloma slovenske narodnosti, saj so jih kot izkušene uradnike in strokovnjake prevzeli kar iz bivše jugoslovanske mestne uprave. Zlasti seveda tiste, ki so obvladali nemški jezik, saj je okupator ravno v upravi hotel čimprej doseči popolnoma nemško poslovanje.

Zlasti razvejana je bila Mestna uprava v Celju, ki je delovala v naslednjih uradih in službah: županov urad, personalni urad, finančno področje, glavna pisarna, telefonska centrala, urad za nakaznice, urad za živilske nakaznice, gospodarski inšpektorat, skrbstveni urad, dom za ostarele občane, matični urad, stanovanjski urad, prijavi urad za občane, obrtni in tržni urad, mestni gradbeni urad, mestni obrati (vodovod, posestvo, avtobusi, gramoznica, kopališče), pogrebni zavod (z mestnim pokopališčem in mestno vrtnarijo), mestna ekonomija (z mestnimi gozdovi), mestna knjižnica, šolstvo, mestna klavnica.

Orožništvo in policija

Podobno kot drugje v rajhu sta tudi na zasedenih ozemljih oborožene oddelke civilne uprave predstavljali obe glavni veji nemške policije, se pravi redarstvena in varnostna.

Glavna naloga varovanja javnega reda in miru je bila zaupana redarstveni policiji (*Ordnungspolizei*), pod katero so spadali orožništvo (*Gendarmerie*), zaščitna policija (*Schutzpolizei*) ter tehnična nujna pomoč (*Technische Nothilfe*), neke vrste civilna zaščita. Že nekaj dni po okupaciji so bile v vseh pomembnejših krajih na Celjskem vzpostavljene orožniške postaje, samo v okraju Šmarje pri Jelšah jih je bilo denimo 11, s po nekaj orožniki na vsaki postaji. Zaradi majhnega števila orožnikov so kasneje v službo kot pomožne policiste (*Hilfspolizei*) sprejeli tudi nekatere bivše jugoslovanske orožnike, ki so jih najprej temeljito preverili in izurili. Jeseni 1942 je okupator organiziral tudi t.i. deželno stražo (*Landwacht*), v katero je prisilno vključil moške ustreznih letnikov, ki so morali pod vodstvom orožnikov patrolirati po terenu in varovati razne objekte in ustanove.

Po ustanovitvi okrožij je bilo v Celju poleg orožniškega glavarstva za celjsko, trboveljsko in brežiško okrožje tudi orožniško poveljstvo za celjsko okrožje. Vodil ga je poročnik Josef Kolmanitsch, ki je bil doma v bližini Radgone in zato znal slovensko, kar mu je nedvomno koristilo pri budnem spremljanju protiokupacijske aktivnosti slovenskega prebivalstva, ki jo je v svojih dnevnikih in poročilih tudi detajlno opisoval. S širjenjem partizanskega gibanja ter njegovimi akcijami se je število orožniških postaj manjšalo. Maja 1943 je bilo v celjskem okrožju skupno 435 orožnikov, marca 1945 pa samo še 18 orožniških postaj z manj kot 300 aktivnimi možmi. Pač pa so le-te postojanke postajale vedno bolj utrjene in število orožnikov v njih se je močno povečalo. Ob tem so orožniška poveljstva ustvarjala manevrske orožniške enote za aktivni boj proti partizanom, ti pa so po drugi strani svojo vojaško dejavnost usmerili ravno v napade na orožniške postaje kot oboroženi simbol okupatorjeve civilne uprave.

V mestu Celje je bila za vzdrževanje reda sprva pristojna služba zaščitne policije z zgolj 30 policisti, kar zaradi povečanega obsega nalog, kot je bil npr. izgon prebivalcev in boj proti pripadnikom osvobodilnega gibanja, kmalu ni več zadoščalo. Zato so bile v Celju pogosto nastanjene tudi vojaško organizirane enote zaščitne policije, ki so med drugim sodelovale pri

*Komandant urada nemške varnostne službe in policije
Otto Lurker, Celje 1942.*

izganjanju, streljanju talcev in nasilju nad civilnim prebivalstvom.

Ob orožništvu ter zaščitni policiji je glavna vloga pri zatiranju antifašizma in narodno-osvobodilnega gibanja pripadla drugi veji policije, se pravi nemški varnostni policiji in varnostni službi. Njen urad je bil v Mariboru ustanovljen istega dne (14. aprila 1941), ko je bila na okupiranem ozemlju Spodnje Štajerske vzpostavljena civilna zasedbena uprava pod vodstvom dr. Siegfrieda Uiberreitherja. Vodil ga je dotakratni vodja graškega odseka varnostne službe SS, polkovnik Otto Lurker, nekdanji paznik v trdnjavi Landsberg v času, ko je Hitler tam prestajal zaporno kazen in pisal

svoj *Mein Kampf*. Pod Lurkerjevim vodstvom so bili združeni uradi tajne državne policije (*Gestapo*), državne kriminalne policije (*Kripo*), varnostne službe (*Sicherheitsdienst – SD*) in preselitveni štab (*Umsiedlungsstab*). V Celju so delovale njihove izpostave za celjsko okrožje, med katerimi je bila najpomembnejša izpostava Gestapa v stavbi nekdanje jugoslovanske borze dela in zavetišča za brezdomce na takratni Wokaunovi ulici, danes Gledališkem trgu. Leta 1941 je bila ena temeljnih nalog nemške policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem sodelovanje pri raznarodovanju Slovencev ter njihovem izganjanju. Medtem ko sta varnostna policija

in služba sodelovali pri določanju ljudi za izgon, sta orožništvo in zaščitna policija le-to izvajali, kasneje pa je najpomembnejša naloga vseh nemških varnostno-policijskih služb postalo zatiranje uporniškega oz. narodnoosvobodilnega gibanja. V ta namen je Gestapo razvil močno ovaduško in zaupniško mrežo, od leta 1942 pa je za sledenje in odkrivanje pristašev narodnoosvobodilnega gibanja uporabljal tudi izvidnike, ki so jih zaradi preoblačenja in izdajanja za partizane ljudje poimenovali »raztrganci«. Gestapo je v nekaterih večjih krajih v celjskem okrožju kot npr. Rogaški Slatini, Gornjem gradu, Mozirju, Polzeli in Žalcu imel svoje postojanke, ob njih pa so bile postojanke varnostne policije ter izpostave varnostne službe na širšem celjskem območju še v Braslovčah, Pondorju, Preboldu, Vranskem, Mozirju, Ljubnem, Gornjem gradu, Rečici ob Paki, Šmartnem ob Paki, Velenju, Šoštanju, Vitanju, Konjicah, Laškem, Rogatcu in Kozjem. Podobno kot orožniških postaj je bilo tudi teh postojank največ v zahodnem delu celjskega okrožja, zlasti v Savinjski dolini, kjer je nastalo žarišče osvobodilnega gibanja v celotni okupirani Štajerski. Tudi zato je maja 1942 Lurker prestavil svoj štab iz Maribora v Celje, odkoder je do novembra 1942 osebno nadzoroval in izvajal Himmlerjev ukaz o neusmiljenem zatrtju osvobodilnega gibanja.

RAZNARODOVANJE IN ŽIVLJENJE POD OKUPACIJO

Etnocid

*Spodnještajerci!
Vi niste Slovenci!
Vi ste domovini zvesti Štajerci!
Vi ste člen nemške narodne skupnosti!
Vi naj postanete polnovredni Nemci!
Razbijte zadnjo zapreko!
Učite in poslužujte se nemščine!»*

(Zvezni vodja ŠDZ Franz Steindl v pozivu prebivalstvu Spodnje Štajerske, septembra 1942.)

Dr. Siegfried Uiberreither, šef civilne uprave na okupiranem Spodnjem Štajerskem, je svoj položaj nastopil z jasno začrtanimi nalogami in cilji, ki mu jih je nemški firer Adolf Hitler »za vsak slučaj« še enkrat ponovil 26. aprila, ko je obiskal Maribor, ter mu v osebnem razgovoru ukazal: »*Naredite mi to deželo nemško, tako nemško, kot je ostala Štajerska.*« Le da je slednji ukaz služil bolj kot ne v propagandne namene, saj je v tem času nemški ponemčevalni stroj pod sabo že mlel vse, kar je bilo slovenskega.

V skladu z vindišarsko teorijo naj bi se tukajšnji prebivalci čim prej naučili nemškega jezika ter v roku štirih do petih let postali Nemci. Vse, kar je kakorkoli ponazarjalo ali pa spominjalo na slovenski značaj dežele, je moralo nemudoma izginiti. Okupatorske oblasti so prepovedale uporabo slovenskega jezika, odstranjevale slovenske napise, spreminjale in ponemčevale krajevna in osebna imena. Razpuščena so bila vsa društva, politične ter druge organizacije, nacisti pa so množično uničevali tudi temelje slovenske materialne kulture. Tako je bila odstranjena ali uničena večina javnega, se pravi šolskega, društvenega ipd. knjižnega fonda, med drugim vsa knjižna zaloga celjske Mohorjeve družbe, ki so jo v več kot desetih tovarnjakih odpeljali v Radeče in jo tam zmleli. Nacistični nemški okupator

je skušal čim prej zatreti in uničiti vse, kar bi na kakršenkoli način pričalo o slovenskem jeziku, kulturi in videzu dežele. Nad Slovenci na okupiranem ozemlju se je pričel vršiti etnocid, se pravi uničevanje narodne in kulturne identitete določene etnične skupine, v najstrožjem pomenu te besede.

Obenem se je že v prvih dneh okupacije začel izvajati obračun z delom prebivalstva, ki je po predvidevanjih predstavljal največjo oviro tovrstnemu raznarodovanju. Temeljni načrt za uničenje slovenskega naroda kot etnične enote je namreč, ob nemški kolonizaciji ter popolnem ponemčenju preostalih Slovencev, predvideval izgon velikega dela narodno zavednih Slovencev in protifašistov, predvsem izobražencev ter drugih kulturno in gospodarsko močnejših slojev slovenske družbe, katerih imetje je bilo predvideno za utrjevanje nemštva v zasedeni deželi.

Osnovne smernice za množičen izgon Slovencev, v katerih so bile določene kategorije prebivalstva, ki ga je bilo treba izseliti oz. izgnati, je predpisal državni vodja SS Heinrich Himmler in jih 18. aprila 1941 sporočil na svojem tajnem obisku v Mariboru. Najprej naj bi izgnali slovensko inteligenco, nato vse po letu 1914 (zlasti s Primorske) priseljene Slovence, v t.i. tretjem valu izгона bi bili na vrsti prebivalci obmejnega pasu ob Sotli in Savi, v četrti skupini pa vsi tisti, ki iz rasnih ali političnih razlogov ne bi bili primerni za članstvo v Štajerski domovinski zvezi. Z namenom izvedbe »smernic« na Spodnjem Štajerskem sta bila v Mariboru ustanovljena preseljevalni štab pod Lurkerjevim vodstvom ter Urad za utrjevanje nemštva, katerega temeljna naloga je bila vsaj v začetku upravljanje z zaplenjenim premoženjem ter naseljevanje Nemcev.

Skupno naj bi z območja, ki ga je zasedel nemški okupator, izgnali od 220.000 do 260.000 ljudi (od tega s Celjskega od 30.000 do 40.000 oseb), skoraj tretjino prebivalstva. Ta velikopotezni načrt iz različnih razlogov, tudi zaradi osvobodilnega boja, sicer ni bil realiziran in dejansko je okupatorju uspelo izgnati približno 65.000 ljudi. Upoštevajoč vse tiste, ki so se pred izgonom rešili z begom na drugo zasedbeno območje, ter kasneje izgnane svojce partizanov in pobitih talcev je bilo med vojno v izgnanstvu cca 80.000 Slovencev, se pravi približno 10 % celotnega prebivalstva pod nemško okupacijo.

Aretacije

Ljudem iz prvih dveh točk Himmlerjevih »smernic«, torej izobražencem in priseljenim po letu 1914, je bil namenjen prvi udarec okupacijskih oblasti. Prvim posamičnim aretacijam, ki so jih v glavnem izvajali že najbolj zagrizeni lokalni kulturbundovci, so na podlagi sestavljenih seznamov zavednih Slovencev, predvidenih za aretacijo in prisilno izselitev, sledile množične aretacije, ki so jih izvajali orožniki in policisti, kot vodniki pa so pri njih sodelovali domači Nemci oz. člani Kulturbunda. 15. aprila je prišlo do množičnih aretacij najprej v Mariboru, naslednjega dne pa tudi v Celju ter tako postopoma po vseh večjih in manjših krajih. Natančnega števila vseh aretiranih v prvem mesecu okupacije sicer ni mogoče ugotoviti, a že 29. aprila 1941 je na razgovorih na mestnem magistratu politični komisar Velikega Celja Anton Dorfmeister izjavil, da je akcija aretacij v mestu zajela približno 300 oseb, v okolici pa 250.

Aretirance iz Celja in drugih bližnjih krajev so najprej zaprli v celjsko mestno kasarno in kapucinski samostan, nato pa jih večje število prestavili v celjski zapor, med ljudmi bolj znan pod imenom Stari pisker. Tja so že od 22. aprila naprej zapirali tudi prve aretirance iz Šmartnega ob Paki, Vojnika, Laškega in Savinjske doline, postopoma pa so vanj prihajali tudi zaporniki iz drugih krajev na Celjskem, ki so bili pred tem tam zaprti v različnih lokalnih zaporih ter drugih lokacijah, zlasti šolah. Del aretiranih so odpeljali v mariborske zapore, večina pa se je znašla v Starem piskru, ki je služil kot največje prehodno taborišče za deportacije ljudi s celjskega področja in maja 1941 je bilo v njem zaprtih že več kot 700 oseb, večinoma moških.

V prvem vojnem obdobju so bile razmere v zaporih sicer težke, a vendarle še niso dosegle takšne nečlovečnosti in barbarstva, kot je sledilo pozneje. Seveda pa se jetnikom ni uspelo izogniti različnim oblikam psihičnega in fizičnega maltretiranja, zasliševanju, zasramovanju in poniževanju, pri čemer so ob gestapovcih prednjačili predvsem domači, celjski nacisti. Še posebej na udaru so bili duhovniki, ki so prav tako sodili med tiste kategorije prebivalstva, ki jih je bilo v skladu s Himmlerjevimi smernicami potrebno takoj izseliti. Duhovnike v Celju so aretirali 19. aprila 1941 in jih odpeljali v kapucinski samostan. Na prostosti so pustili le opata Petra Juraka in več kot 80 let starega profesorja verouka Franca Kardinarja, zadnja slovenska pridiga v Celju pa je bila v začetku junija 1941. 25. junija

Zaporniki v Kapucinskem samostanu med prisilno telovadbo, 1941.

Celjski zapor oz. »Stari pisker«.

1941 so bili duhovniki iz kapucinskega samostana odpeljani v Rajhenburg, že čez tri dni so samostan izpraznili, poslej pa je bilo v njem nekaj časa še zbirališče za zaplenjene slovenske knjige.

Zapornikom v samostanu in Starem piskru je uspelo obdržati tudi visoko mero zavesti, poguma in ponosa, pri čemer je potrebno še posebej izpostaviti predrzno ilegalno izdajanje zaporniškega lista. Najprej so ga začeli izdajati (pet števil) samostanski zaporniki in ga na osnovi predvojnega humorističnega časopisa poimenovali *Kapucinski toti*. Temu zgledu so sledili tudi v Starem piskru, kjer so ga poimenovali *Toti Stari pisker*. Pod uredništvom dr. Ervina Mejaka so izšle štiri številke, prvi dve celo napisani z roko, v katerih so zaporniki na humoren ter na trenutke celo luciden način sami opisovali svoje jetniško življenje in delo ter pri tem z optimizmom razbijali malodušje in potrnost.

Izgnanci

Del aretiranih Slovencev so skupaj z družinami izgnali že kmalu po aretaciji, aprila 1941, ko so ljudi enostavno pognali preko meje na Hrvaško ter jih pustili, da se naprej znajdejo, kakor vedo in znajo. Na ta način je bilo izgnanih dosti ljudi, zlasti iz obmejnega šmarskega okraja, kot npr. 13 družin s 40 osebami iz obmejnega Rogatca, ki so jih že 26. aprila nagnali preko meje ter jim pustili zgolj 200 din in prtljago od 10 do 12 kg na osebo. Tem, t.i. »divjim« izgonom pa je sledilo načrtno in sistematično izganjanje, ki je tudi pregovorno organiziranim Nemcem predstavljalo precejšen logistični zalogaj zlasti glede tega, kam naj vse te ljudi izženejo oz. kam naj jih namestijo. Prvotno naj bi vsi bili izgnani v Srbijo, a ker tam očitno ni bilo mogoče zagotoviti prostora za vse, so se načrti sproti spreminjali. Ko je 7. junija z železniške postaje Slovenska Bistrica v Srbijo odpeljal prvi vlak z izgnanci, se je pričel t.i. prvi val izganjanja Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki je trajal do 10. julija. V njem je bilo v 17 transportih, v glavnem iz Maribora, Rajhenburga in Šentvida (tam so zbrali Gorenjce), odpeljanih 7.259 ljudi. Velika večina je šla v Srbijo, kjer so jih tamkajšnje oblasti v večjih in manjših skupinah naselile med srbsko prebivalstvo na podeželju in v mestih, medtem ko so 386 slovenskih duhovnikov in njihovih najožjih družinskih članov izgnali na Hrvaško. Izgon duhovnikov je bil tako

množičen, da jih je avgusta 1941 od takratnih 33 občin celjskega okrožja le še 19 premoglo župnika. Skupno 29 večinoma starejših duhovnikov, ki so še ostali, ni več smelo pridigati v slovenščini, prav tako sta bila strogo prepovedana tudi molitev in petje v slovenskem jeziku. Tega tako duhovniki kot verniki pogosto niso upoštevali, o čemer pričajo poročila in prijave o primerih v Škofji vasi, Žalcu, Vojniku, Rogaški Slatini in drugih krajih ter oster nacistični odziv nanje. Duhovnike so ostro nadzirali, še posebej mlajše oz. tiste, za katere so domnevali, da so naklonjeni odporniškemu gibanju ali celo sodelujejo s partizani. Iz tega razloga so jih v letih 1942/43 nekaj tudi aretirali in jih umorili oz. odpeljali v taborišča.

Prvemu valu je sledil t.i. drugi val izгона iz Spodnje Štajerske, ki je trajal do 17. septembra 1941. V njem so ljudi izgnali na ozemlje Neodvisne države Hrvaške, najprej v Slavonsko Požego, od tam pa v različne hrvaške in bosanske kraje, kjer so jih ustaške oblasti naselile na izpraznjenih posestih, večinoma pregnanih ali pobitih Srbov (ponekod so bili celo priča krvavim pogromom in pokolom), precejšen del pa jih je ostal v mestih. V 21 transportih drugega vala je bilo izgnanih nekaj manj kot 10.000 ljudi, tako posameznikov kot zlasti celotnih družin. Že pred tem aretiranim in zaprtim Slovencem so namreč (tako kot v prvem valu) pred transportom priključili še njihove družinske člane in svojce, po katere so ponavadi ponoči prišli policisti ter jim dali na voljo največ uro časa, da se pripravijo na pot. S sabo so lahko vzeli največ 50 kg prtljage ter 500 din oz. 25 rajhovskih mark na osebo.

Povsem natančnih podatkov o tem, koliko ljudi s Celjskega je bilo izgnanih, sicer ni, saj različni popisi ponujajo različne številke, zaradi napak ni zanesljiv niti nemški seznam transportov, upoštevati pa je treba tudi vse, ki so bili izgnani kako drugače ali od kod drugod. Na podlagi leta 1959 opravljenega popisa je bilo iz takratne občine Celje izgnanih 1.228 družinskih članov (501 družina), iz občine Žalec 434 (161), občine Laško 195 (76), občine Šentjur 281 (91), občine Šmarje 257 (98), občine Konjice 220 (80), občine Mozirje 165 (65) in občine Šoštanj 206 (98). Kasnejše podrobnejše raziskave po posameznih krajih so izkazale še višje število izgnancev in najverjetnejša ocena je, da je bilo iz okrajev, ki so kasneje sestavljali celjsko okrožje, v prvem valu izgnanih približno 1.200 oseb, v drugem valu pa okoli 2.500, se pravi skupno okrog 3.700 oseb.

Oktober 1941 se je pričel t.i. tretji val deportacij, ki je zajel največje

število Slovencev in sicer iz točno določenega območja, t.i. brežiškega trikotnika oz. izselitvenega pasu ob Savi in Sotli, ki sicer ni več sodilo v celjsko okrožje. Nacisti so ta obmejni prostor nameravali povsem »očistiti« slovenskega prebivalstva, namesto njih pa tja naseliti nemške koloniste s Kočevskega in od drugod, ki bi na ta način tvorili nemški narodni branik oz. jez na jugovzhodnih, z Italijo in Neodvisno državo Hrvaško mejočih, mejah nemškega rajha.

Z izseljevanjem so pričeli 23. oktobra v obsoteljskih vaseh. Nemški policisti so obkoljevali vasi, ukazali vaščanom, naj se nemudoma pripravijo na odhod, in jih nato s konjskimi vpregami in avtomobili odvažali v taborišče na rajhenburškem gradu. Tam so jih v parih dneh popisali in pripravili na transport v Nemčijo. Za razliko od prvih dveh valov izgnancev je Himmler obmejno slovensko prebivalstvo sklenil izgnati v Nemčijo ter jih nastaniti v tamkajšnjih taboriščih Repatriacijskega urada za etnične Nemce (*Volksdeutsche Mittelstelle* oz. *VOMI*). Prvi transport izgnancev je v Šlezijo odpeljal 24. oktobra 1941, zaradi raznih tehničnih ovir in posledično zastojev pri preseljevanju je izganjanje potekalo vse do februarja 1942, zadnjih 2.000 izgnancev s tega območja pa je prišlo na vrsto še kasneje, vse do konca julija 1942. V celotnem obdobju tretjega vala izganjanja je bilo v 62 transportih izgnanih več kot 36.000 ljudi – mož, žena, starejših oseb in otrok. Ob upoštevanju, da se je še nekaj tisoč ljudi z begom v druge kraje izognilo izgonu, je bilo svoje domove ob Sotli in Savi prisiljeno zapustiti cca 43.000 ljudi oz. več kot 80 % tamkajšnjega prebivalstva. Izgnanci iz Posavja in Obsotelja so bili nastanjeni v več kot 160 taboriščih, največ na Saškem, v Spodnji Šleziji in Turingiji, kjer so služili kot cenena delovna sila. Kljub načrtom, da jih preselijo na Poljsko, so v Nemčiji ostali vse do konca vojne, pri čemer najbrž ni treba posebej poudarjati, da se v primeru nemške zmage vsi ti ljudje, kot tudi vsi ostali izgnanci, ne bi nikoli več smeli vrniti na svoja ognjišča. Na njihova posestva so nacisti namreč naselili okrog 16.000 nemških preseljencev zlasti s Kočevskega, ki je po razkosanju slovenskega ozemlja spadalo pod Italijo.

Usoda izgnancev je bila različna ter odvisna zlasti od tega, kam so prišli. Veliko število izgnancev v Srbiji in NDH se je že kmalu vključilo v uporniško oz. osvobodilno gibanje na teh prostorih, medtem ko v Nemčiji to seveda ni bilo mogoče. Samo leta 1941 se je v partizanske enote v Srbiji vključilo okoli sto Slovencev, novembra 1941 pa je bila v Užicu ustanovljena

Slovenski izgnanci v Paraćinu (Srbija), poleti 1941.

tudi Slovenska partizanska četa »Ivan Cankar«. Podobno je bilo na Hrvaškem in v Bosni, kjer so v partizane ponekod odhajale celotne družine, mnogo Slovencev pa je postalo žrtev krvavega ustaškega režima in so med drugim tragično končali v zloglasnem taborišču Jasenovac, kjer so ustaši jeseni 1942 zverinsko umorili tudi skupino slovenskih katoliških duhovnikov, med njimi kar štiri iz Savinjske doline.

Zaplembe premoženja

Kot sestavni del nacistične raznarodovalne politike so obenem z načrti o izselitvi zavednega slovenskega prebivalstva nastajali ter bili sprejeti tudi načrti zaplembe njihovega premoženja, čigavo lastnino je treba zapleniti, pa je prav tako določil Himmler na svojem mariborskem obisku 18. aprila 1941. Pod že omenjeni Urad pooblaščenca državnega komisarja za krepitev nemške narodnosti v Mariboru, ki ga je 22. aprila 1941 ustanovil šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko Uiberreither, je prišlo tudi izvrševanje zaplemb premoženja izgnancev ter njegovo upravljanje. V ta namen je bil

v okviru omenjenega urada ustanovljen posebni zemljiški urad in tako, kot je imel Urad za utrditev nemške narodnosti svoje izpostave v vseh večjih spodnještajerskih mestih, so tovrstni zemljiški uradi delovali tudi znotraj njih, kar je veljalo tudi za izpostavo za celjsko okrožje v Celju.

Že Himmler je določil, da je treba zapleniti vso jugoslovansko državno lastnino, vso cerkveno lastnino, posest vseh izgnancev ter habsburško posest. Temu so sledile še nove odredbe šefa civilne uprave, s katerimi so se zaplembe premoženja razširile z novimi kategorijami prebivalstva, kot so bili Judje, državljani držav, ki so se nahajale v vojni z Nemčijo, državljani ZDA, pred nacisti pobegli ipd. Prvotno so zaplembe zasebnega premoženja, kot rečeno, zajele predvsem izgnane Slovence. Po že omenjenem popisu oz. nepopolnih nemških podatkih je bilo leta 1941 v občini Celje zaplenjenih 88, v občini Žalec 34, v občini Laško 14, v občini Šentjur 4, v občini Šmarje 7, v občini Konjice 26, v občini Mozirje in v občini Šoštanj 15 obratov. Ko je poleti 1941 na Spodnjem Štajerskem prišlo do vstaje, so nacistične oblasti izvajanje zaplemb premoženja razširile tudi na pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja ter vse, ki so bili obdolženi, da z njim sodelujejo in ga podpirajo. Število tovrstnih zaplemb je naraščalo z razvojem NOB leta 1942 in je bilo najbolj dosledno in brutalno izvajano prav v celjskem okrožju, kjer se je odpor tudi najbolj razširil. Pod udarom se je znašlo predvsem kmečko prebivalstvo, ki je osvobodilnemu gibanju nudilo zavetje in pomoč. Skupno je bilo v celjskem okrožju v času okupacije zaplenjenih 1.360 slovenskih posestev. Zaplenjena posest je največ merila v bolj ruralnih občinah okrožja ter tam, kjer je bilo nemško nasilje najsilovitejše (Gornji grad, Luče ...), v občini Celje pa je bilo v letih 1941–1945 zaplenjenih skupaj 42 zemljiških posesti, katerih skupna površina je znašala nekaj več kot 315 hektarov. Zaplembe so v glavnem obsegale tako premičnine kot nepremičnine, za gospodarjenje oz. upravljanje zaplenjenega pa je bil postavljen začasni skrbnik oz. upravitelj, saj naj bi po koncu vojne zaplenjena zemlja, kot tudi ostali objekti, lokali in obrati, pripadla nemškim vojnim veteranom.

Kar se tiče nekdanje cerkvene lastnine, naj omenimo le, da so bile v Celju v skladišče spremenjene kapucinska cerkev ter cerkvi sv. Maksimiljana in Sv. Duha, zaplenjena je bila imovina Družbe sv. Mohorja v Celju s tiskarno vred, okupacijske oblasti pa so zasedle tudi lazaritski samostan in misijonsko hišo pri sv. Jožefu nad Celjem ter tam naselile svoje urade.

Nacistična »evtanazija«

Vzporedno z aretacijami zavednega slovenskega prebivalstva ter njegovim izganjanjem so nacistične okupacijske oblasti izvedle prvi množični zločin na celjskem področju. V skladu z rasnimi idejami in teorijami so nacisti v Nemčiji že leta 1939 pričeli s t.i. »uničevanjem življenja, nevrednega življenja«, za katerega se je uveljavil tudi izraz nacistična »evtanazija«, kar je v praksi pomenilo množičen pomor oz. zaplinjanje duševno in neozdravljivo bolnih ter telesno onemoglih mož in žena, otrok in starejših ljudi. Po okupaciji Slovenije so se pod drobnogledom zdravniških komisij znašle umobolnice, hiralnice in ostali podobni zavodi na Spodnjem Štajerskem, med njimi tudi umobolnica v Novem Celju, v kateri se je po nemški okupaciji nahajalo približno 400 bolnikov. Nemška zdravniška komisija je tja prišla konec maja 1941, pregledala bolnike in jih razdelila na dve oziroma celo tri skupine. Prva je bila določena za usmrtitev v »evtanazijskem« zavodu na gradu Hartheim pri Linzu, druga za nadaljnje zdravljenje v bolnišnici Feldhof pri Gradcu, v tretjo skupino pa so bili uvrščeni bolniki, katerih usoda še ni bila dokončno določena. Podoben postopek je bil izveden tudi v mestnem zavetišču za onemogle v Medlogu, kjer se je nahajalo 20 oskrbovancev, v hiralnici v Vojniku z 92 oskrbovanci ter, na širšem štajerskem območju, še v hiralnicah na Ptuj in v Muretincih. Že kmalu po tej »kategorizaciji«, natančneje 9. junija 1941, so na slovensko Štajersko pripeljali prazni avtobusi, naložili bolnike v omenjenih ustanovah in jih odpeljali v avstrijski Hartheim, kjer je bilo med 20. junijem in 2. julijem 1941 pomorjenih 583 bolnikov iz Spodnje Štajerske.

O usodi bolnikov iz umobolnice Novo Celje še podrobneje pričata v Zgodovinskem arhivu Celje ohranjena seznama tamkajšnjih, v Avstrijo premeščenih bolnikov. Prvi seznam obsega 357 imen in je naslovljen s premestitvijo v Feldhof, na drugem pa so imena 30 ljudi, ki naj bi bili odpeljani v Hartheim. Vendarle pa obvestila svojcem o smrti ljudi iz prvega, sicer nadaljnjemu zdravljenju namenjenega seznama, kot tudi dejstvo, da so se nekateri drugi, uradno v Feldhof napoteni transporti bolnikov, v resnici končali v plinskih celicah, upravičeno vodijo k sklepu, da je usodo bolnikov iz obeh seznamov potrebno obrniti. In da je na nadaljnje zdravljenje v Feldhof v resnici prispela druga, manjša skupina, v kateri so bili tudi sicer pretežno mladi in delovno sposobni bolniki, medtem ko so bili bolniki iz

prvega seznama odpeljani naravnost v smrt. Večina bolnikov iz umobolnice Novo Celje je tako doživela tragičen konec, sama ustanova pa se je še isti mesec spremenila v bolnišnico za ranjene esesovce.

Štajerska domovinska zveza

Ob vzpostavitvi okupacijskega sistema in obračunom s slovensko inteligenco se je pričela agresivna in vseobsežna propagandna akcija, s katero so si okupatorji prizadevali spodnještajersko ljudstvo s primernimi sredstvi navdušiti za Veliko Nemčijo in nacizem. Glavna vloga pri tej nalogi je pripadla organizaciji Štajerska domovinska zveza (ŠDZ, nem. *Steirischer Heimatbund*), ki je odslej obvladovala vso družbeno in politično sfero, nadzorovala slehernega posameznika ter se zarinila v vse pore javnega, pogosto tudi zasebnega življenja. Sam šef civilne uprave Uiberreither je v svojem pozivu štajerskim možem in ženam naznanil pričakovanja, da bo »ŠDZ ona velika organizacija, ki bo obsegala vse dobromisleče Štajerce«, ter za zveznega vodjo (*Bundesführer*) ŠDZ postavil avstrijskega nacističnega Franza Steindla, po čigar besedah je organizacija imela nalogo »*vrniti nemštvu 500.000 prebivalcev Spodnje Štajerske, ki jih od Nemcev loči le jezik, sicer pa rasno pripadajo nemštvu.*« In ravno zato je bilo največ prizadevanja ŠDZ namenjenega organizaciji najrazličnejših jezikovnih tečajev, na katerih bi se prebivalstvo v največ štirih do petih letih naučilo nemškega jezika. Sedež ŠDZ je bil v Mariboru, nacisti pa so se pri oblikovanju njene vodstvene hierarhije zopet naslonili na Kulturbund, ki so ga maja 1941 z vsemi častmi kot celoto vključili v ŠDZ. ŠDZ je bila mišljena kot vmesna organizacija, ki naj bi ljudstvo vzgojila v nacističnem duhu in mu privzgojila nacistični sistem vrednot, medtem ko bi nacionalsocialistično stranko (NSDAP), v katero je bila včlanjena le izredno tanka vodilna plast ŠDZ, na Spodnjem Štajerskem ustanovili šele čez nekaj let. Glede teritorialne organiziranosti se je Štajerska domovinska zveza oprla na okupatorjevo civilno oblast. Najširša enota je bilo okrožje z zgornjo mejo 100.000 ljudi, na čelu katerega je bil okrožni vodja ŠDZ (*Kreisführer*). Sledila je krajevna skupina z 2.000–5.000 prebivalci in krajevnim vodjem (*Ortsgruppenführer*), ki se je delila na celice z 800–1.000 ljudmi in njihove vodje (*Zellenführer*), ta pa na blok s 100–200 ljudmi oz. 40 gospodinjstvi ter vodjo bloka (*Blockführer*). Celotno celjsko okrožje je

bilo po tem sistemu razdeljeno na 38 krajevnih skupin (*Ortsgruppe*), 158 celic (*Zelle*) in 687 blokov (*Block*), mesto Celje pa na 4 krajevne skupine: Ostrožno (*Forstwald*), Gaberje–Hudinja (*Kötting*), Lisce (*Laisberg*) in Zagrad (*Schlossberg*).

Funkcionarji ŠDZ so bili prisotni vsepovsod – ljudi so »usmerjali« doma, vplivali nanje v šoli, v tovarnah in uradih, organizacija pa se je z veseljem pokazala tudi na ulicah, trgih in drugih zbirališčih. Urada, ki sta bila znotraj ŠDZ zadolžena za dobrodelnost in pozitivno publiciteto ŠDZ, sta bila Urad za ljudsko blaginjo (ULB) in Urad za ženske (UŽ). ULB se je izkazal zlasti z razdeljevanjem toplih obrokov otrokom, odpiranjem vrtcev in organiziranjem otroškega varstva, v sodelovanju z UŽ je oskrboval ranjene pripadnike nemške vojske in številne Transporte vojske skozi Celje ipd. Vso vojno so po cestah zvončkljale pušice nabirk za Zimsko pomoč, prirejali so koncerte in »vesele večere« za vojake na fronti, zbirali zanje topla oblačila, smuči in priboljške kot npr. cigarete in sladkarije. Eno pomembnejših oblik komunikacije organizacije ŠDZ oz. njenega vodstva z njenim članstvom so predstavljala množična zborovanja in praznovanja. V štirih letih svojega obstoja je ŠDZ pripravila na tisoče zborovanj, od celičnih do okrožnih, na katerih je kot glavni govornik pogosto nastopal tudi sam okrožni vodja ŠDZ Dorfmeister. Najpomembnejši so bili t.i. okrožni dnevi, ki naj bi še posebej utrjevali povezanost ljudi tako z novo teritorialno ureditvijo kot z nemško državo nasploh. V Celju so okrožni dan izvedli 29. in 30. avgusta 1942. Ob tem organiziranih športnih prireditvah, koncertov in razstav, med drugim tudi zaplenjenega partizanskega orožja, naj bi se po pisanju *Štajerskega gospodarja* udeležilo na »tisoče in tisoče ljudi«, medtem ko se je na zaključnem nedeljskem »veležborovanju« na Starem gradu kar »22.000 rok dvignilo k nemškemu pozdravu in počastitvi Führerja«. Spričo postopnega preobrata na bojiščih okrožnih dni niso več organizirali. Namesto njih so vse do konca vojne raje prirejali dneve krajevnih skupin in ostale, po vsebini in obsegu precej skromnejše, manifestacije ŠDZ. Tudi upad ljudskega navdušenja nad tovrstnim »druženjem« je bil vse očitnejši, kar ni ušlo niti celjskemu županu Himmerju, ki v svojem poročilu Dorfmeistru konec leta 1943 omenja topost in brezbržnost ljudi ob poslušanju vedno istih govorov.

*Zvezni vodja ŠDZ Steindl, okrožni vodja ŠDZ Dorfmeister in šef civilne uprave Uiberreither
(v avtomobilu z leve proti desni) v Celju, poletu 1942.*

*Nemška mladina na celjskem Starem gradu – nastop v okviru Okrožnega dne,
konec avgusta 1942.*

Rasni in politični pregledi za vpis v ŠDZ

»Nekakšni profesorji v belih plaščih so nam pregledali barvo oči in izmerili, koliko so vsake sebi, premerili uhlje, natančno pregledali ušesne mešičke, to jim je bila bogve kakaj posebno važna stvar, z manjšimi napravami izmerili nosove, naposled pa s tistim velikim lesenim kljunačem pomerili glave počez in po dolgem.«

(Miloš Mikeln, Mesto ob reki, str. 60.)

Rezultati orientacijskega vpisa v ŠDZ med 17. in 25. majem 1941 so bili izredno visoki in za okupatorja prav navdušujoči. Kar 95 % spodnještajerskega prebivalstva se je namreč odzvalo pozivom zveznega in drugih vodstev ŠDZ, seveda pa velja razloge za tako ubogljiv odziv poiskati v neprikritih grožnjah z izgonom vseh tistih, ki se s svojim pristopom k ŠDZ ne bi hoteli »*priznati k firerju in rajhu*«. Že junija 1941 so začele delovati mobilne sprejemne komisije, ki so vse prijavitelne temeljito rasno in politično ovrednotile, ter nato zanje sestavile splošno oceno. Komisijo so sestavljali ljudskopolitični referent, rasni preiskovalec ter vodja krajevne skupine ŠDZ, ki je poznal lokalne razmere ter zato podal politično oceno kandidata. Pri slednji je bil najpomembnejši dejavnik posameznikov odnos do nemštva in nacizma. Lestvica političnih ocen je namreč imela pet stopenj: A – vodilno nemški, B – nemški, C – ravnodušen, D – nemštvu sovražen, E – nemštvu vodilno sovražen. Največ kandidatov za sprejem je dobilo oceno C.

Po drugi strani je rasni pregled delil ljudi na štiri skupine: prav dobro (I), dobro (II), povprečno (III) in neustrezno (IV). Skupna ocena se je nato glasila bodisi »*brez pomislekov*« ali pa »*nepojasnjeno*«, kar je pomenilo odklonitev.

Komisije so na Spodnjem Štajerskem pregledale nad 300.000 ljudi, rasnopolitični pregled pa je uspešno prestalo 287.000 kandidatov (največ je bilo odklonjenih iz rasnih razlogov). 20.000 ljudem so popolnoma onemogočili vpis – šlo je za Jude, Poljude in Rome. Iz političnih razlogov so odklanjali v glavnem slovensko inteligenco (politični oceni D in E).

Vseh komisijsko pregledanih je bilo v celjskem okrožju 115.451, 48 jih je dobilo rasno oceno I, 17.286 II, 85.615 III (74 %) in 12.502 IV. Politično oceno A je dobilo 333 kandidatov, B 7.362, C 102.746 (90 %), D 4.489 in E 521. Ocene za mesto samo se razlikujejo v deležu II. rasne skupine (ta v mestnih KS prevladuje z 52 %), kar priča o subjektivnosti strokovnjakov za rasna vprašanja. Članstvo v ŠDZ je tako postalo nov

kriterij za razvrščanje spodnještajerskega prebivalstva, ki ga je okupator do tedaj v skladu z raziskavami Čarstanjeneve SODI oz. že omenjeno teorijo delil na *folksdojčerje* (ti so imeli vsaj enega roditelja nemške narodnosti), *vindišarje* (germanizirano prebivalstvo, ki govori »slovenščini podoben« jezik – kriterij je bila raba germanizmov!) in *Slovence* (samo tem so pripisovali slovensko narodno zavest). Vendar pa so tudi članstvo samo razdelili na dve skupini. T.i. dokončni člani ŠDZ z rdečo izkaznico so postali folksdojčerji, člani Kulturbunda ter tisti z ustreznim rodovnikom. Njim ni bilo treba pred sprejemne komisije, njihove vloge so obravnavali prednostno in jih za dokončne člane tudi sprejeli takoj. V drugi, večinski skupini so bili t.i. začasni člani ŠDZ z zeleno izkaznico. Pod to kategorijo so Nemci smatrali lojalne prebivalce zasedenih območij, katere je treba čimprej prevzgojiti in ponemčiti. Pač pa so v ŠDZ odklonili sprejem oseb (ti so nato dobili belo izkaznico), ki so bile Nemcem odkrito sovražne in za katere niso jamčili, da bi se kot polnopravni člani lahko vključili v nemško skupnost, nadalje oseb, ki so z rasnobiološkega stališča pomenile breme za nemško krvno skupnost (bebci, kreteni, dedno obremenjeni, gluhonemi, slaboumni, asocialni elementi, hudodelci, potepuhi, ljudje z neevropskimi rasnimi primesmi) ter oseb, ki si kljub večkratnim opominom niso priskrbele dokumentov, potrebnih za sprejem v ŠDZ, ali po prijavi niso prišle na pregled pred sprejemno komisijo.

Državlanske kategorije

Od marca 1942 naprej je bilo članstvo v ŠDZ povezano s podelitvijo nemškega državljanstva, prebivalstvo na nemškem zasedenem ozemlju pa se je po državljanstvu delilo na tri kategorije. Dokončni člani ŠDZ ter nekdanji jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so ob okupaciji tukaj imele prebivališče, so dobili stalno nemško državljanstvo, medtem ko so začasni člani ŠDZ praviloma postali nemški državljani na preklic. Posamezniki, uvrščeni v to kategorijo, bi najpozneje po desetih letih (ko/če bi zadostili pogojem) lahko postali polnopravni državljani ali pa bi jim (če bi npr. odklonili germanizacijo, uniformirano delovno službo, mobilizacijo v nemško vojsko ipd.) državljanstvo preklicali. Izven državljanskih kategorij so ostali t.i.

»zaščitenci«. To so postali nekdanji jugoslovanski državljani, ki niso dobili državljanstva (stalnega ali na preklic) ali pa so državljanstvo na preklic izgubili oz. niso bili sprejeti v ŠDZ. Te osebe so bile pod »zaščito nemškega rajha«, ki pa bi ugasnila, če bi rajh zapustili. Imeli so bistveno manj pravic kot nemški državljani, saj niso mogli biti v javni službi, niso dobili obrtnih dovoljenj, niso mogli podedovati kmečkih posestev, zakonske zveze so lahko sklepali samo med sabo, razmišljali so celo o njihovi sterilizaciji, dolžni pa so bili opravljati tudi posebno delovno obveznost. Novembra 1942 je na Spodnjem Štajerskem imelo (dokončno) nemško državljanstvo 5,2 % prebivalstva, nemško državljanstvo na preklic 79,2 %, 15,5 % pa je bilo zaščitencev. Ne glede na te podatke pa velja poudariti, da po mednarodnem pravu, zato ker aneksije pravno-formalno ni bilo, štajerski Slovenci niso postali nemški, ampak so ostali jugoslovanski državljani.

Nemška mladina

ŠDZ je s svojimi številnimi uradi posegla na praktično vsa področja življenja in dela civilnega prebivalstva – skrbela je za matere in otroke, organizirala otroško varstvo, šolstvo, jezikovne tečaje, skrbela je za gospodinjski pouk, obrambno in predvojaško vzgojo ipd. Otrokom in mladini je bila še posebej namenjena organizacija Nemška mladina (*Deutsche Jugend*), ki je vključevala mlade med 10. in 18. (fantje) oziroma 21. letom (dekleta). Članstvo je bilo obvezno, v primeru kakršnegakoli izmikanja so staršem grozile hude sankcije. Program organizacije je temeljil na nacionalsocialističnem svetovnem nazoru in vojaško obarvanem telovadnem drilu. Fante so skušali s predvojaško in tehnično vzgojo (modelarstvom, radioamaterstvom, motoroznanstvom) navdušiti za odhod v vojsko, dekleta pa so v najstarejši kategoriji seznanjali tudi z gospodinjstvom ter nego in vzgojo otrok. Dejavnosti Nemške mladine so se tesno povezovale s šolo, učitelji pa so bili v svojem prostem času dolžni prevzeti tudi vodenje mladinskih enot. Nemška mladina se je dejavno vključevala v politično življenje krajevnih skupin ŠDZ – otroke so pripravljali na različne nastope v okviru ŠDZ, zaposlovali so jih kot nabiralce prispevkov za Zimsko pomoč in pomočnike pri raznih večjih zbiralnih akcijah. Pregledni nastopi članstva

Nemške mladine so bili del proslavljanja omenjenih okrožnih dni oziroma dni krajevnih skupin, pri čemer so se njeni člani ponavadi predstavili na »jutranjih svečanostih« (*Morgenfeier*), kjer so nastopali s telovadnimi in pevskimi točkami. Vsako leto so organizirali tudi poletne in zimske športne igre Nemške mladine.

Vermanšaft

Moške člane ŠDZ med 18. in 45. letom starosti so vključevali v vermanšaft (*Wehrmannschaft*; *WM*), pomožno vojaško-varnostno formacijo, ki jo je okupator uporabljal zlasti za obhodno-stražarsko službo in podporo širše zastavljenim akcijam preganjanja partizanskih enot. »Pokroviteljstvo« nad vermanšaftom je imela *SA Gruppe Südmärk* in tudi častniki v njegovih enotah so bili nemški in avstrijski esajevci. Osnovne enote vermanšafta so bile čete (*Sturm*), ki so hkrati predstavljale oboroženo enoto vermanšafta neke krajevne skupine, sestavljalo pa jih je 150 do 200 moških. Na nivoju okrožja so bili organizirani polki (*Standarte*) – za celjsko okrožje polka Celje-zahod (*WM Standarte Cilli-West*; 56 čet) in Celje-vzhod (*WM Standarte Cilli-Ost*; 43 čet). Pripadnike vermanšafta so vključevali v osnovno vojaško urjenje (pridobivanje vzdržljivosti, premagovanje ovir na bojišču, streljanje, taktika), svetovnonazorski in jezikovni pouk (tečaje nemščine).

Prva javna predstavitev celjskih vermanov je bila 3. 8. 1941 na Skalni kleti, na njej pa je nastopilo 132 vojakov in častnikov, ki so se pomerili v petju, ekserciranju, telovadbi in premagovanju zaprek. Celjski vermani so svoje delo predstavili spet 6. in 7. junija 1942, ko je nastopilo kar 1.500 moških, pripadniki obeh celjskih polkov pa so se vključili tudi v tekmovanje za značko SA (ocenjevali so telesno vzdržljivost in svetovnonazorsko vzgojo). Zanimivo je, da Dorfmeister sprva ni dovoljeval uporabe enot vermanšafta v bojih z narodnoosvobodilno vojsko, saj naj bi se vermani omejevali zgolj na obveščevalno in diverzantsko dejavnost. Podobno je menil tudi Franz Steindl, ki je konec leta 1943 zagotavljal, da so vermanšaft prisilile v boj »banditske akcije«, sicer je bil namenjen le za svetovnonazorsko in obrambno vzgojo. Kot primer sodelovanja orožnikov in vermanov so 22. 6. 1942 ustanovili samozaščitne oddelke (*Selbstschutz*), Dorfmeister pa je oktobra 1942 skupaj z vodjami vermanšafta na »ogroženih« področjih (šlo je za

območja, ki so jih pogosto obiskovali partizani) načrtoval deželno stražo (*Landwacht*), ki naj bi policiji pomagala pri kontroliranju terena, lovila ubežne vojne ujetnike ter oprezala za partizani. V deželno stražo so hoteli vključiti moške med 18. in 55. letom (tudi začasno nesposobne za vermanšaft), ki naj bi patrolirali med 18. uro zvečer in 5. uro zjutraj. Zvezni vodja ŠDZ Franz Steindl je imel o zagrizenosti in zavzetosti Spodnještajercev za vstop v vermanšaft visoko mnenje, saj je ob otvoritvi nove sezone urjenja vermanskih enot v Mariboru napovedal, da bodo vojaškega urjenja do leta 1944 deležni prav vsi Spodnještajerci, ob tem pa se pohvalil: *»Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!«* Kljub tem nedvomno prenapihnjnim besedam ter posameznim pohvalam s strani policijskih in esesovskih častnikov, ki so z vermani sodelovali v boju, ostaja splošna slika precej manj bleščeča. Pripadnike vermanšafta so lahko vojaške in policijske enote uspešno uporabljale le za različne zaledne in stražarske naloge kot npr. varovanje skladišč ali uradov ŠDZ na podeželju, bojne akcije pa so se kljub napihnjni propagandi ponavadi končale s precejšnjim osipom v vrstah vermanov. Slovenci v vermanskih uniformah niso imeli le težav z nemškim poveljevalnim jezikom temveč predvsem z motivacijo. Nedvomno so v vermanskih vrstah obstajali tudi bolj osebno angažirani ali pa za nemško stvar vneti posamezniki, zlasti na nekaterih, okupaciji bolj naklonjenih območjih, a vendarle gre prej za izjeme kot pravilo, saj je večina vermanov uniformo oblekla pod prisilo in se z nemškim orožjem nikoli ni zares poistovetila oz. je morebitno začetno navdušenje kar hitro uplahnilo. Na območjih z bolj razvitim osvobodilnim gibanjem je zato že razmeroma kmalu prihajalo do posamičnega sodelovanja med vermani in partizani, prvih prebegov in prestopov v partizanske vrste ter izogibanja spopadom s partizani, kjer in če je to le bilo mogoče. Zlasti kadar so bili v vermanskih vrstah domačini, sicer pa so na Celjskem delovale predvsem vermanske enote z vzhodnih delov Spodnje Štajerske, predvsem s ptujskega območja. Prestopi v partizanske vrste ter druge oblike ubežništva so doživele vrhunec v drugi polovici leta 1944, ko je znotraj vermanšafta praktično prišlo do razkola. Sledila je reorganizacija oz. vključitev preostanka vermanskih enot v t.i. *Volkesturm* (»ljudski napad«). Le-ta najnovejši Hitlerjev adut, ki je bil za Nemčijo ustanovljen konec septembra 1944, je že mesec dni kasneje okupatorska uprava presadila tudi na Spodnjo Štajersko. Vanj so bili vključeni moški med 16. in 60. letom, zlasti dotlej neangažirani – omejeno sposobni, starejši ali premladi za nabor. Do njegove ustanovitve

je prišlo v času, ko se je fronta že nevarno približala rajhovskim mejam in je tudi največjim zaslepljencem postalo jasno, da gre za življenje ali smrt. Folksšturm na naših tleh ni praktično nikoli zares zaživel, saj so na silo vpoklicani Slovenci iz njega množično dezertirali, okupator pa je lahko neposredno pred koncem vojne računal zgolj še na kakšnih 5 % zanesljivih vermanov, v glavnem iz vrst nemškega oz. Nemcem najbolj naklonjenega in z njimi povezanega prebivalstva.

Šolstvo

V skladu z nacističnimi raznarodovalnimi smernicami in načrti je bila ob okupaciji slovenske Štajerske organizaciji šolstva in šolski politiki namenjena vodilna vloga v procesu ponemčevanja oz. kot so smatrali nacisti, »regermanizacije« spodnještajerskega prostora in prebivalstva. Priprave na uvedbo okupatorskega šolstva so se zato pričele že tri leta pred okupacijo, zanje pa sta, tako kot tudi za ostale raznarodovalne ukrepe, bila zadolžena Inštitut za jugovzhodno nemštvo ter Pokrajinski obmejni urad v Gradcu. Izhodišča, cilji in struktura okupacijskega šolstva na Spodnjem Štajerskem so bili temeljito in podrobno razdelani, tako da jih je leta 1941 šolski urad pri Zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze v Gradcu izdal celo v posebni brošuri (*Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*). Že na uvodnih straneh brošure je bilo izpostavljenih pet temeljnih načel oz. izhodišč, na katerih naj se izgradi nova struktura šolstva: »Na Spodnjem Štajerskem bodo vzpostavljene samo nemške šole. Učni jezik v šolah bo zatorej samo nemški jezik; Ne bo niti dvojezičnega pouka, niti manjšinskih šol; Delo v šoli in delo »Nemške mladine« v Štajerski domovinski zvezi bosta najtesneje povezana in postavljena na enotne temelje; Nemški vzgojitelji bodo vodili jezikovne tečaje v okviru urada za ljudsko izobrazbo v Štajerski domovinski zvezi; Šola predstavlja središče celotnega ponemčevalnega procesa (pouk, jezikovni tečaji, ljudske knjižnice).«

Ta načela so bila z okupacijo tudi nemudoma uveljavljana in okupator je takoj po zasedbi razpustil vse slovenske, tako osnovne kot srednje šole. V štabu šefa civilne uprave se je nahajal posebni poverjenik za šolstvo, odgovoren za celotno področje slovenske Štajerske, ob katerem je deloval še posebni poverjenik za srednje šole. Prav tako je svojega poverjenika za šolstvo imelo vsako okrožje, pri čemer sta bila v Celju celo dva, eden za vzhodni del okrožja, vključno z mestom Celje, ter drugi za njegov zahodni

del. Glavna naloga poverjenikov je bila čimprej vzpostaviti pogoje za prihod nemških učiteljev in začetek pouka. Ob njih je deloval tudi šolski urad pri okrožnem vodstvu ŠDZ, čigar delo je bilo sicer bolj politično kot pa upravno-organizacijsko, pogosto pa ga je vodil kar okrožni poverjenik oz. je ista oseba opravljala obe funkciji.

Podrobno izdelanemu konceptu je hitro sledila tudi njegova praktična izpeljava, ki je segala vse od vrtcev, preko osnovnega, do srednjega, v takratni nemški terminologiji višjega šolstva. Srednjim šolam, zlasti gimnazijam, je zaradi njihove pomembne vloge pri vzgoji nacionalno zavedne slovenske inteligence veljala še posebna pozornost. Obe celjski gimnaziji je zato v novem redu nadomestila Državna višja šola za fante v Celju (*Staatliche Oberschule für Jungen in Cilli*), kljub svojemu imenu namenjena tako fantom kot tudi dekletom.

Okupatorjev učiteljski kader je na slovensko Štajersko prispel v treh skupinah aprila oz. v začetku maja 1941, pred nastopom službe pa so morali opraviti nekajdnevne pripravljalne tečaje. Za razliko od osnovnošolskih učiteljev, ki so bili večinoma iz Avstrije, zlasti Štajerske, so med srednješolskimi profesorji prevladovali Nemci iz rajha. V glavnem so sicer bili člani NSDAP, a so se med njimi znašli tudi posamezniki, ki niso bili nacisti ali pa so bili iz Nemčije celo kazensko premeščeni. Učitelji so bili ob svojem pedagoškem delu na šoli vključeni tudi v razne dejavnosti ŠDZ, predvsem vodenje jezikovnih tečajev, nekateri izmed njih pa so bili tudi člani pomožne policije.

Sam Uiberreither je z navodili 23. 11. 1943 reguliral pravico do šolanja za posamezne kategorije spodnještajerskega prebivalstva. Nemškim državljanom so bila brez ovir odprta vsa vrata izobraževalnih ustanov od osnovne šole do univerze. Državljeni na preklic so morali obiskovati osnovno šolo, dovoljen jim je bil vpis v poklicne šole, na meščansko ali drugo srednjo šolo pa so se lahko vpisali le tedaj, če so bili rasnopolitično ustrezni. Skoraj popolnoma so jim bila zaprta vrata na učiteljskih, saj so le na mariborskem izjemoma sprejemali tudi državljane na preklic. Zaščitenci so že med okupacijo okušali blaženost nevednosti, ki jo je nacistem obljubljal vsem Spodnještajercem – razen osnovne so jim bile nedosegljive praktično vse šole in so se le izjemoma lahko vpisali na kakšno poklicno šolo. Slovenski jezik je bil, kot povsod v javnem življenju, na šolah še posebej prepovedan. Vodstva šol so strogo nadzorovala upoštevanje tako tega kot drugih pravil kot npr. pravilno uporabo nemškega pozdrava, učence, ki pravil niso dosledno spoštovali, pa kaznovala in izključevala.

Na delo Urada za šolstvo ŠDZ ter na uspešnost ponemčenja šolskega sistema na Spodnjem Štajerskem, ki ga je sestavljalo 367 osnovnih ter 23 meščanskih šol s skupno 2.133 razredi, 991 učitelji in 92.362 učenci (s kmetijskimi in poklicnimi šolami je število učencev naraslo na 130.000), so bili ponosni tudi v Zveznem vodstvu ŠDZ, kjer je Steindl šole označil za *»utrdbe in poroke«* uspešnega ponemčenja. Kljub zgornjim besedam, velikim ambicijam in temeljitim pripravam pa vzpostavljanje mreže okupatorskega šolstva ni potekalo brez težav. Veliko šolskih stavb so namreč okupacijske oblasti uporabljale v druge namene, zlasti za namestitve vojaštva, zato so za pouk marsikje morali poiskati nove, pogosto precej provizorične prostore. Še večjo oviro je kmalu začelo predstavljati osvobodilno gibanje, ki se je pomembnosti okupatorskega šolskega sistema v raznarodovanju oz. ponemčevanju slovenske mladine zavedalo v enaki meri kot okupator ter zato proti njemu in njegovim predstavnikom, zlasti nemškim učiteljem, odločno nastopilo povsod, kjer je to bilo mogoče. Posledično je bil na območju delovanja partizanskih enot okupator prisiljen vedno pogostejše zapirati šole in umikati svoj učiteljski kader, zaradi partizanske ofenzive poleti 1944 pa je njegov šolski sistem ponekod povsem razpadel. Namesto njega je bilo na osvobojenih ozemljih vzpostavljeno slovensko partizansko šolstvo, ki je kljub težkim okoliščinam in temu primerni improvizaciji doseglo občudovanja vreden obseg in organizacijo, s čimer je prebivalstvo naših krajev najočitneje manifestiralo svojo narodno zavest ter odgovornost in spoštovanje do slovenskega jezika in kulture. V zadnjem letu vojne je okupatorjeva šolska mreža začela pokati po šivih tudi v mestih in krajih, ki niso bili pod neposredno partizansko nevarnostjo. Zaradi čedalje težjih in vedno bolj kaotičnih vojnih razmer je k pouku prihajalo vse manj učencev, pa še te so bombni napadi pogosto pregnali v zaklonišča ali so jih, zlasti srednješolce, okupacijske oblasti zaposlile pri kopanju obrambnih jarkov in drugih prisilnih delih.

Gospodarstvo in preskrba

Spodnještajerci so spomladi 1941 postali del nove družbe, ki so se ji morali čimprej prilagoditi. Vsak na svojem mestu – na kmetiji, v delavnici, tovarni, uradu ali doma – je moral dihati in živeti s prizadevanji »domovine« za zmago na vseh številnih frontah. Vsako malodušje, neposlušnost, kaj šele

odkrit odpor ali sabotaža so bili najstrožje kaznovani.

Jeseni 1941 so oblasti na Spodnjem Štajerskem zaradi potrebe določitve davkov izvedle popis vseh gospodarskih, se pravi industrijskih, rudarskih, obrtnih, trgovskih in drugih obratov.

Razdelili so jih na velike (nad dvajset zaposlenih) in majhne obrate. Prvih so v mestu Celje našeli 22, po številu zaposlenih je najbolj izstopala Westnova tovarna emajlirane posode, v celotnem celjskem okrožju pa jih je bilo še 40. Tako imenovanih malih obratov, največ seveda rokodelskih, je bilo v Celju 921, v celotnem okrožju pa še 1.614. Nemci so gospodarske obrate delili tudi glede na njihov pomen in jih tozadevno razvrstili v tri skupine. V prvi so bili t.i. oborožitveni obrati, v drugi obrati, pomembni za vojno, ter v tretji obrati za ljudsko potrošnjo. Največja pozornost je veljala prvi skupini, v kateri jih je bilo na Spodnjem Štajerskem skupno 12. V Celju in okolici so mednje sodila štiri podjetja – Javorškova tovarna fine mehanike, Rebekovo ključavničarstvo, železarna v Štorah ter, nedvomno najpomembnejša med njimi, Westnova tovarna, v kateri so izdelovali stabilizatorje za letalske bombe, morske mine, oklepne plašče, razno vojaško posodo itd. ter popravljali letalske dele.

Zlasti največji zaposlovalci so morali poskrbeti tudi za primerno ideološko vzgojo svojih delavcev, s čimer se je ukvarjal Delovno-politični urad ŠDZ (*Arbeitspolitisches Amt*). Imenovanje poverjenika tega urada je bilo obvezno v vseh podjetjih z več kot 5 zaposlenimi, ta poverjenik pa je nato skrbel za informiranje, propagando in prirejanje sestankov ter dajal pobude delodajalcu v zvezi z izboljšanjem pogojev dela in dvigom produktivnosti. Z velikim pompom so okupacijske oblasti organizirale tudi praznovanja 1. maja, saj se je nacionalsocializem razglašal za največjega zaščitnika delavcev, svojo socialistično komponento pa izpostavljal predvsem v okviru boja proti boljševizmu.

Podobno je bilo tudi na področju kmetijstva, kjer je posebna komisija že leta 1941 popisala vse poljedelske in gozdne površine ter opisala in navedla stanje pridelkov in živine. Propagandisti okupacijske oblasti so pogosto tožili nad tem, da je celjsko okrožje, ki je bilo v Avstro-Ogrski še izvoznik hrane, v jugoslovanskem obdobju zdrsnilo na raven komaj 20 % pokrivanja lastnih potreb po hrani. To vsesplošno gospodarsko mrtvilo, ki se je spričo prevladujočega deleža kmetov najbolj manifestiralo v kmetijstvu, je bilo po njihovem mnenju tudi vzrok družbene apatije in apolitičnosti spodnještajerskega prebivalstva. Ideologi ŠDZ so kmetstvu

kot prevladujočemu stanu spodnještajerskega prebivalstva že od začetka namenjali posebno pozornost in se vsaj z dvema večjima sklopoma zborovanj obrnili izključno na spodnještajersko kmetstvo. Prvi val posebnih zborovanj za kmete so izvedli decembra 1941, drugega pa med marcem in aprilom 1944 ter na njih predvsem apelirali na povečanje pridelave ter modernizacijo kmetovanja. Vojna in z njo povezano pomanjkanje sta okupacijske oblasti prisilila, da so svoje govorance podkrepile z dejanji. Urad za kmete (UK) je v tem času predvsem skrbel za organiziranje strojnih skupnosti ter izgradnjo silosov. Razen skrbi za mehanizacijo so se sodelavci UK posvečali tudi poklicnemu in strokovnemu usposabljanju kmetstva. Celjski UK je pozimi 1943/44 organiziral 60 predavanj o umnem kmetovanju, ki jih je obiskalo okrog 10.000 kmetov, predavanja pa so popestrili z učnimi filmi. V »dopolnilno šolanje« sta se vključila tudi *Štajerski gospodar* in *Marburger Zeitung*, ki sta redno objavljala kmetijske nasvete in reportaže na to temo, pogoste so bile tudi raznovrstne kmetijske razstave in različna praznovanja kot npr. žetvene svečanosti (*Erntefest*) ipd., ki naj bi kmetstvu na manj vsiljiv način približala nacistično pojmovanje povezave med »staronemško« kmečko starožitnostjo ter nacističnimi vrednotami.

Glede na to, da je Nemčija že na začetku vojne racionirala živila, tekstilno blago in usnje ter tekstilne in usnjene izdelke, je tudi na zasedenem slovenskem ozemlju postopoma uvedla takšen sistem preskrbe. Že leta 1941 so bile tudi tukaj uvedene enake živilske in oblačilne karte, kot so jih imeli prebivalci rajha, le za »zaščitence« so bile uvedene omejitve pri dodeljevanju nekaterih živil. Za oskrbo prebivalstva sta v vsakem okrožju skrbela okrožni prehranjevalni in okrožni gospodarski urad, ki sta zlasti v zadnjih dveh letih vojne, ko je Nemčija izgubljala nekatera velika poljedelska območja v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi, imela precejšnje težave pri zagotavljanju racionirane prehrane. Prav tako je bilo zaradi pomanjkanja surovin tudi ostalo blago čedalje slabše kakovosti. Vendarle pa so razmere tako glede prehrane kot tudi druge oskrbe vse do konca vojne ostale razmeroma znosne ter bile iz različnih razlogov boljše kot v rajhu samem. To velja zlasti za podeželje, pa čeprav so tam kmetje poleg obvezne oddaje živil okupacijskim oblastem s hrano oskrbovali tudi vse številčnejše partizane.

Prisilna mobilizacija v nemško delovno službo in vojsko

Kljub nemškim načrtom slovensko okupirano ozemlje nikoli ni bilo pravno-formalno priključeno tretjemu rajhu. Vendarle pa so Nemci obenem z odložitvijo priključitve zasedenih slovenskih pokrajin za nedoločen čas uvedli posamezne zakone, odredbe in odloke, ki so tukajšnje prebivalstvo obravnavali na podoben ali enak način kot prebivalce rajha. Mednje sodijo tudi odredbe o obvezni uniformirani državni delovni službi (*Reichsarbeitsdienst*) ter vojaški obveznosti (*Wehrpflicht*), kar je bilo v popolnem neskladju s takrat veljavnim mednarodnim vojnim pravom. Razlogi za mobilizacijo so se poleg osnovnega, se pravi pridobivanja dodatne delovne sile in novih vojakov, skrivali tudi v ponemčevalnih načrtih. Okupacijske oblasti so namreč predvidevale, da bo vpoklicane Slovence lažje ponemčiti, nenazadnje pa na ta način tudi popolnoma onemogočiti njihov odhod v partizane. Pri tem so izvajale tudi agresivno propagando, ki se je sklicevala na med ljudstvom še vedno živo zgodovinsko povezanost Slovencev z nemškim, bolje rečeno avstrijskim orožjem in ki je vsaj v začetnem obdobju uspešno odpravljala moralne pomisleke večine, v usodo bolj ali manj vdane slovenske javnosti glede nošenja tuje uniforme in orožja. V nemško vojsko ter SS enote so se že v začetku okupacije prostovoljno prijavili nekateri mladeniči iz vrst nemške manjšine oz. nemško čutečih in usmerjenih Slovencev, kmalu pa je prišla vrsta tudi na vse druge, ki so si vse prej kot želeli obleči uniformo okupatorja in na bojiščih širom sveta služiti kot »topovska hrana« v Hitlerjevi armadi.

Načrti za mobilizacijo so obstajali že leta 1941, priprave nanjo so potekale od januarja 1942, do njenega izvajanja pa je prišlo pomladi tega leta. 24. marca 1942 je tako šef civilne uprave dr. Siegfried Uiberreither izdal odredbo o uvedbi vojaške obveznosti, državne delovne službe in posebne delovne obveznosti za »zaščitence« na Spodnjem Štajerskem, s čimer je vojaško obveznost na slovenskem Štajerskem, kot že rečeno, izenačil s tisto na avstrijskem Štajerskem. Dva dni pozneje je izšel še razglas o popisu vseh moških, rojenih l. 1923 in 1924, za državno delovno službo in vojsko ter žensk istih letnikov za državno delovno službo. Vsak za delo sposoben mladenič in mladenka sta bila zavezana prebiti pol leta v uniformiranih ter po vojaško organiziranih enotah državne delovne službe, fantje pa so po poteku le-te bili predvideni za vpoklic v nemško vojsko. Posebej je bila določena delovna obveznost za slovenske mladeniče, ki

so sodili v kategorijo zaščitencev in za vojsko niso bili predvideni, prav tako pa popis ni veljal na (nemškem) naselitvenem območju brežiškega in trboveljskega okrožja. Ob že omenjenih letnikih je okupator popisal še vse ostale letnike od 1908 do 1929 ter glede na vse omenjene omejitve lahko leta 1942 računal na slabih 67.000 potencialnih kandidatov za mobilizacijo v nemško vojsko na celotnem območju okupirane slovenske Štajerske. V Celju je bil sedež okrajnega vojaškega poveljstva (*Wehrbezirks-Kommando Cilli*), ki je bilo poleg celjskega pristojno še za obe štajerski obmejni okrožji Brežice in Trbovlje ter del podeželskega okrožja Maribor, natančneje za območje Konjic. Mobilizacijo so tehnično izvajali vojaški prijavni štabi. Na področju celjskega okrožja so delovali trije in sicer dva za celjsko okrožje (prvi v Celju, drugi pa izmenoma v Šoštanju, Rečici in Šmarju) ter skupni za trboveljsko in brežiško okrožje.

Obenem s tehničnimi so potekale tudi politične priprave na mobilizacijo, pri čemer je bila še posebej angažirana Štajerska domovinska zveza. Vsi vodje njenih krajevnih skupin so morali po Steindlovem ukazu osebno nagovarjati fante omenjenih letnikov in jih prepričevati, naj se odzovejo pozivu in naj ne poslušajo nasprotne propagande odporniškega gibanja, ki jih je nagovarjalo, naj se naboru izognejo. Opozarjali so jih tudi na povračilne ukrepe, ki bodo v tem primeru sledili. Fantje bodo izgubili domovinsko pravico na Spodnjem Štajerskem, njihovi starši pa bodo izključeni iz Štajerske domovinske zveze, odpeljani v koncentracijska taborišča ali celo ustreljeni.

Nabor letnikov 1923 in 1924 je potekal od konca maja do sredine junija 1942 in takrat je bilo v celjskem okrožju potrjenih 1.835 nabornikov. Prvi vpoklici so se pričeli julija 1942, pri čemer so odšli fantje letnika 1923 naravnost v vojsko, letnik 1924 pa najprej v državno delovno službo in šele nato v vojsko. Začetek nemške mobilizacije je bil zelo uspešen, saj se naborov ni udeležil le 1 % nabornikov, pa še tu je šlo pretežno za do takrat že ustreljene fante, upoštevati pa je treba še 13 % vojaško nesposobnih ali oproščenih. Ta uspeh je ob omenjeni propagandi potrebno pripisati predvsem hudemu nemškem terorju in vsesplošnim strahom pred povračilnimi ukrepi.

Po odhodi iz Ptuja (21. 7.) in Maribora (22. 7.) je 23. julija 1942 prišlo na vrsto tudi Celje. Rekruti so se zbrali v celjski mestni vojašnici (od leta 1944 so na nabor prihajali v Ljudsko šolo), kjer jim je med drugim spregovoril tudi Anton Dorfmeister ter izrazil zadovoljstvo nad tako polnoštevilnim

odzivom. Pri tem se resnično ni motil, saj se od vseh 770 vpoklicanih niso odzvali le trije, iz celotne slovenske Štajerske pa je v omenjenih treh dneh vpoklicev v nemško vojsko odšlo preko 1.600 rekrutov letnika 1923.

V celjskem okrožju je takrat (po popisu 29. novembra 1942) živel 138.431 prebivalcev. Vseh moških letnika 1923 je bilo 918, od katerih je bilo julija 1942 mobiliziranih 572 mož oz. 62,3 % potencialnih vojaških obveznikov. V samem mestu Celje, kjer je živel 18.491 ljudi, je bilo mobiliziranih 66 od 75 potencialnih vojaških obveznikov oz. 88 %.

Odhodu letnika 1923 v vojsko je že avgusta sledil nabor letnikov 1921 in 1922, do konca leta pa še letnikov 1920 in 1919. Leta 1943 so bili vpoklicani letniki 1914–1918 in 1925–1927, leta 1944 letniki 1908–1914 in letnik 1928, kot zadnja pa je bila leta 1945 vpoklicana generacija fantov, rojenih leta 1929.

Podrobnejši podatki o številu nabornikov na teh naborih so pomanjkljivi ali pa še niso obdelani, zato je natančno število vseh mobiliziranih v nemško delovno službo in nemško vojsko iz Celja ter iz celjske regije nemogoče ugotoviti. Na podlagi ohranjenih nemških virov naj bi bilo iz celotne Spodnje Štajerske mobiliziranih do 28.000 fantov in mož, najverjetneje pa

Mobilizirani Slovenci na celjski železniški postaji, 23. 7. 1942.

je bila ta številka še višja. Od tega jih je, po leta 2005 objavljenih podatkih Inštituta za novejšo zgodovino, življenje izgubilo več kot 8.200.

Od leta 1943 mobilizacija ni bila več tako uspešna, kar se je najočitneje kazalo v tistih delih celjskega okrožja, kjer je bilo osvobodilno gibanje najbolj razvito, vrstile pa so se tudi dezertacije iz nemške vojske ter odhodi v partizane. Zlasti leta 1944 so dezertarji iz nemške vojske množično prihajali v partizane ter kot izurjeni in izkušeni vojaki pomembno okrepili partizansko bojno moč, odločnost in nepopustljivost. Zanje predaja v boju namreč ni prišla v poštev, saj jih je ob padcu v sovražnikove roke kot dezertarje čakala gotova smrt. Ubežniki iz nemške vojske so se bojevali v vseh enotah 4. operativne cone, največ v Šlandrovi in Zidanškovi brigadi ter Kozjanskem odredu, ter zavoljo svoje hrabrosti in vojaškega znanja v njih opravljali pomembne dolžnosti, nekateri izmed njih pa tudi zasedali visoke položaje, med drugim so bili člani štabov, bataljonski in celo brigadni komandanti.

Ob prebegih k slovenskim partizanom se je veliko število slovenskih mobilizirancev pridružilo odporiškim gibanjem v zasedeni Evropi, še več pa jih je prebegnilo preko fronte, bodisi k Sovjetom bodisi k zahodnim zaveznikom, ter se nato v ujetniških taboriščih odločilo za vstop v prekomorske brigade ter enote, ustanovljene v Sovjetski zvezi, se z njimi vrnilo v domovino in prispevalo dragocen delež k osvoboditvi domovine. Slovenski fantje in mošje, ki se za prebeg niso odločili oz. zanj niso imeli možnosti, pa so v nemških uniformah še naprej umirali in trpeli na evropskih bojiščih ter zaradi svojega slovenstva pogosto trpeli šikaniranja in poniževanja. Ali kot je maja 1943 v pismu domačim zapisal mobilizirani Slovenec, ki je kasneje na vzhodni fronti tudi padel: *»Nismo Nemci, ne obvladamo nemškega jezika, ne moremo se v nobenem ozirju kosati z nemškimi vojaki, smo torej manj vredni in bomo zato trpeli. Slovenec je pač človek, ki ga ima vsak rad, zato da ga zaničuje in preganja.«*

Za marsikaterega slovenskega mobiliziranca njegove neprijazne usode ni bilo konec niti z osvoboditvijo oz. vrnitvijo domov, saj so bili nekateri celo žrtve povojnih pobojev, mnogi izmed njih pa še dolga desetletja stigmatizirani in diskriminirani kot »švabski soldati«.

NARODNOOSVOBODILNI BOJ IN NACISTIČNO NASILJE

Odnos do okupatorja

»Politično razpoloženje je po aprilu 1941 nedvomno padlo. To pa zato, ker navdušenje samo po sebi nikakor ni neko trajno stanje in so ljudje mnogokje imeli pretirano idealno predstavo o rajhu. Tudi omejitve na mnogih področjih življenja, ki jih je morala povzročiti vojna, so naravno prispevale k temu. V splošnem je padec razpoloženja vendar povzročilo dejstvo, da je bil ljudem vsiljen nek nov življenjski način, da so morali opustiti mnoge priljubljene običaje in slabe navade. Težko je na številkah ugotoviti razpoloženje. Da bi v neki meri mogli prikazati to sliko v številkah, bi morda lahko rekli, da je 1% spodnještajerskega prebivalstva pripravljen in odločen, da gre z rajhom čez drn in strn do kraja, morda 9% je brezpogojno zanesljivih, vendar ne odločenih, da bi nase vzeli tudi skrajne konsekvence. Na nasprotni strani razmerje ne utegne biti drugačno. Morda je tudi tam samo 1% pripravljenih, da gre z nasprotnikom do kraja v vseh okoliščinah, 9% pa bi se jih ustrašilo zadnje konsekvence. Vmesnih 80 % tvori široka množica, ki je njena pridobitev naša naloga«.

(Zvezni vodja ŠDZ Franz Steindl, 01. 07. 1942.)

Z nacistično okupacijo ter prevzemom vseh oblastnih, upravnih in javnih struktur, ki sta mu sledila germanizacija in nacifikacija na vseh področjih javnega pa tudi zasebnega življenja, so se tukajšnji kraji in ljudje znašli v povsem novi politični realnosti. Hiter zlom precej nepriljubljene stare jugoslovanske oblasti in vojske, močna nemška propaganda ter določeni, prebivalstvu naklonjeni gospodarsko-socialni ukrepi okupacijskih oblasti so povzročili, da začetni odnos prebivalstva do okupatorja ni bil v celoti odklonilen, kar je bilo nasploh značilno za celotno slovensko Štajersko, pa tudi nekatera druga slovenska območja. Ob razmeroma številnih in dobro organiziranih celjskih Nemcih in nemško čutečih Slovencih oz. nemškutarjih, ki so z redkimi izjemami okupacijo z navdušenjem pozdravili oz. pri njej celo sodelovali, je okupatorju na svojo stran uspelo vsaj začasno pridobiti precejšen del mestnega in primestnega kmečkega ter

industrijskega delavstva, predvsem socialno najšibkejših slojev. Po drugi strani so množične aretacije in pozneje deportacije celih družin tako rekoč obglavile slovensko politično, gospodarsko in kulturno elito, se pravi tisti sloj prebivalstva, ki je po nemških pričakovanjih pomenil največjo oviro ponemčevalnim procesom in znotraj katerega se bi lahko razvili zametki narodnega in protiokupacijskega odpora. A že tovrstni ukrepi in nato še mobilizacija v nemško delovno službo in vojsko so v precejšnji meri zmanjšali simpatije oz. toleranco do okupatorja in kljub omenjenim dejstvom je na Celjskem še vedno obstajalo precejšnje število narodno zavednih ljudi iz različnih socialno-družbenih slojev in skupin ter ideoloških prepričanj, ki se s pasivnim odnosom do okupatorja niso bili pripravljeni sprijazniti. O tem priča razmeroma hiter in množičen razcvet mreže odporniškega gibanja v Celju in drugih krajih v prvih mesecih po okupaciji, v katerega so se ob organiziranih komunistih in levo usmerjenih industrijskih delavci vključevali tudi prebivalci iz obrtniških, uradniških in ostalih socialno-družbenih slojev in skupin, katere je izseljevanje obšlo. Drugi pomemben temelj upora je bilo primestno oz. okoliško kmečko prebivalstvo, ki se je v času okupacije in upora izkazalo za nacionalno najbolj zaveden in zanesljiv segment takratne slovenske družbe. Med najzanimivejše ocene razpoloženja in odnosa spodnještajerskih ljudi do okupatorja nedvomno sodi zgoraj citirana izjava zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Franza Steindla, ki je nastala v času najhujšega nemškega obračuna z osvobodilnim gibanjem na Celjskem. Gre za približno, a vendarle dokaj povedno oceno takratnih razmer s strani enega najpomembnejših nacističnih veljakov, na katero se velja spomniti tudi ob nadaljnjem opisovanju razvoja protiokupacijskega oz. osvobodilnega gibanja.

Komunisti in priprave na upor

V razmerah, ko dotakratna bodisi izgnana bodisi na italijansko okupacijsko področje prebegla politična elita na Štajerskem in drugje pod nemškim škornjem praktično ni več obstajala, obenem pa najvidnejši slovenski meščanski politiki v Ljubljani niso bili dorasli položaju in so v lastni nemoči, negotovosti in strahu vedno bolj tonili v takšno in drugačno kolaboracijo, so na površje izplavali komunisti, prevzeli iniciativo in se

izpostavili kot najodločnejša in najbolj organizirana politična sila, okrog katere je začelo nastajati jedro protiokupacijskega odporiškega gibanja na Slovenskem.

Pred okupacijo je za dejavnost ilegalne Komunistične partije Slovenije v celjski regiji skrbel Okrožni komite KPS Celje, ki je pokrival široko področje med Savinjskimi Alpami in Sotlo ter Zasavskim hribovjem in Pohorjem. Čeprav na vsem območju vsega skupaj ni bilo več kot 150 komunistov, razdeljenih na več krajevnih partijskih celic, njihov pomen ni bil zanemarljiv. Zaradi svoje socialne in narodnoobrambne politike so komunisti imeli precejšen vpliv predvsem med delavsko, kmečko ter dijaško in študentsko mladino. Uspešno so delovali v Društvu kmečkih fantov in deklet ter delavskem kulturnem društvu Vzajemnost in sodelovali s krščanskosocialistično Jugoslovansko strokovno zvezo. Ob nemškem napadu na Jugoslavijo so je precej komunistov in skojevcev odzvalo proglasu partije in se prostovoljno udeležilo obrambe domovine. Neposredno po kapitulaciji in vrnitvi prostovoljcev so obnovili svoje delo, začeli zbirati vojni material in orožje ter se počasi pripravljati na oborožen upor, ki naj bi v specifičnih slovenskih razmerah zanje pomenil tudi večjo politično uveljavitev. Tako je že 17. aprila 1941 v bivališču okrožnega sekretarja, učitelja Franja Vrunča v Joštovem mlinu v Medlogu prišlo do prvega širšega sestanka organizatorjev vstaje na celjskem območju, na katerem sta bila tudi pomembna slovenska komunisti in glavna organizatorja narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, Miloš Zidanšek in Slavko Šlander. Na sestanku centralnega komiteja KPS, 25. aprila, kjer je bilo med drugim sklenjeno, da se ustanovi Osvobodilna fronta, je Šlander postal član centralnega komiteja KPS in sekretar pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo, Zidanšek pa vodja vojne komisije pri istem komiteju. Pokrajinski komite se je do julija 1941 zadrževal pretežno na celjskem območju, zaradi boljše organizacije in obvladljivosti pa je Šlander že konec aprila veliko celjsko partijsko okrožje razdelil na celjsko, savinjsko in šaleško-mislinsko. Število organiziranih komunistov, na katere je lahko računal okrožni komite KPS Celje, je bilo močno omejeno oz. skromno. Štelo je cca 50 do 60 članov partije oz. kandidatov zanjo ter kakšnih 30 skojevcev, po okupaciji pa je v Celje prišlo tudi nekaj komunistov od drugod. Bodisi po službeni dolžnosti, saj so bili zaposleni v okupacijskih službah in uradih, ali pa jih je na ilegalni teren poslala partija. Organizacijsko strukturo

partijske organizacije v mestu so sestavljale partijske celice v mizarškem podjetju Vehovar, Novi vasi in Gaberju, medtem ko so v ostalih podjetjih in ustanovah komunisti delovali predvsem kot posamezniki. Skojevcu so bili razdeljeni v skupine, med katerimi je bila najštevilnejša in najmočnejša skupina skojevcev in mladincev v Westnovi tovarni emajlirane posode oz. v Čretu in Zavodni, kjer je bila doma večina njenih članov. Prav ti skojevcu in mladinci so izvedli tudi prvo napisno akcijo v Celju, na predvečer 1. maja 1941. Iz svojih vrst so organizirali dve udarni trojki, ki sta izvajali napisne in trosilne akcije v Čretu in Zavodni. Nasploh je skojevska mreža pokrivala praktično celotno Celje z okolico, saj so njene skupine ter mladinski aktivu delovali tudi na Bregu, na Glavnem trgu, Spodnji Hudinji, Novi vasi, v Tremarjah, na Polulah in v Košnici ter znotraj nekdanjih športnih društev Jugoslavija, Olimp in Celje. Dva močna mladinska aktiva sta delovala tudi na območju Petrovč in Arje vasi ter na škofjevaško-vojniškem področju, kjer so njeni člani prihajali v glavnem iz vrst že predvojnega Društva kmečkih fantov in deklet in Vzajemnosti. Ob Celju so komunisti delovali zlasti v tistih krajih na Celjskem, kjer sta bila industrija in z njo delavsko gibanje najbolj razvita. Na področju Savinjske doline so bili to zlasti rudarska Zabukovica in Liboje s keramično ter Prebold s svojo tekstilno tovarno. Odtod so prihajali prekaljeni, izkušeni in v kaznilnicah kraljevega režima izbrušeni komunistični aktivisti in voditelji, na čelu s Slavkom Šlandrom, ki so pripravljali in vodili vstajo ne le na savinjskem temveč tudi dosti širšem prostoru. Ob Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo je tako samo iz Prebolda v ilegalo odšlo več kot deset, po nekaterih virih celo 17 ljudi. Drugi pomembnejši center komunističnega gibanja so predstavljali šaleški komunisti na področju Velenja in Šoštanja, omeniti velja še partijsko celico v steklarski Rogški Slatini, medtem ko so v ostalih krajih delovale le manjše skupine in posamezniki.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda

Vzporedno z vzpostavitvijo odporniške komunistične in skojevsko-mladinske organizacije je potekalo tudi organiziranje Protiimperialistične oz. Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki je bila ustanovljena v noči na 27. april v Ljubljani. To osrednjo in krovno slovensko odporniško organizacijo

so ustanovili predstavniki komunistov, krščanskih socialistov, levega krila Sokola in naprednih kulturnikov, kasneje pa so se vanjo vključevale še druge skupine. Kljub medsebojnim razlikam, tako glede svetovnonazorske usmerjenosti kot politične preteklosti in številčnosti, so se v OF združile skupine in ljudje, ki niso le pasivno nasprotovali okupaciji, temveč so se odločili za takojšen upor tako proti njej kot tudi proti tisti domači politiki, ki je na okupacijo (kot je bilo zlasti v Ljubljanski pokrajini) tako ali drugače pristajala in z okupatorjem sodelovala. Najvišji formalni organ koalicijske OF je bil Vrhovni plenum OF, v katerem so bili predstavniki vseh skupin, izvršilno politično telo je predstavljal Izvršni odbor OF, ki so ga sestavljali predstavniki štirih ustanovnih skupin, dejansko pa so vodilno vlogo v OF ves čas imeli komunisti. Le-ti so bili najbolj organizirani, disciplinirani ter zaradi dolgoletnega delovanja v ilegali tudi najbolj usposobljeni in pripravljeni na nevarno delo v okupacijskih razmerah, obenem pa so imeli tudi jasno željo po obvladovanju odpora.

Program OF, ki je nastajal do novembra 1941, je vzporedno z bojem proti okupatorju zahteval tudi Združeno Slovenijo, se pravi tudi slovensko etnično ozemlje, ki je bilo pred vojno izven Jugoslavije. Zavzemal se je za obnovitev jugoslovanske države na novih temeljih, vključno z načelom samoodločbe narodov, zahteval vzpostavitev ljudske demokracije, družbene in socialne spremembe, ki naj bi jih zagotovila ljudska oblast, ter vztrajal na celoviti preobrazbi slovenskega narodnega značaja. Ravno v teh usodnih časih naj bi Slovenci namreč dobili priložnost, da se otresejo svoje zgodovinske zapostavljenosti, ponižnosti in hlapčevske mentalitete, aktivno vzamejo usodo v svoje roke in si izbore lepšo prihodnost. Napoved družbenih in političnih sprememb, zlasti pa odločitev za brezkompromisen boj proti okupatorju sta hitro privedli do velike podpore prebivalstva in vzpostavljanja organizacijske mreže OF po vsem slovenskem ozemlju.

Na Celjskem sta njeno organiziranje prevzela pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo in pa krščanski socialisti, pred vojno organizirani v Jugoslovanski strokovni zvezi (JSZ), katerim je član vodstva JSZ Stane Kovač prenesel navodila o sodelovanju s komunisti. Krščanski socialisti in komunisti na celjskem področju so uspešno in dobro sodelovali že pred vojno, zato skupno delo pri snovanju odborov OF praktično ni naletelo na večje probleme. Pač pa sta bili iz organiziranja OF na Celjskem, kot tudi na Štajerskem nasploh, izvzeti dve sicer ustanovni skupini OF, kulturni

delavci in levo krilo Sokola, oz. so predstavniki iz teh vrst sodelovali bolj kot posamezniki. Razloge temu je potrebno pripisati že omenjenim aretacijam in izgonu slovenske inteligence in narodno zavednega meščanstva, ki je praktično sestavljalo omenjeni formalni skupini. Deloma tudi zato je do formalne ustanovitve OF na teh prostorih prišlo z določeno zamudo oz. 22. maja 1941, ko je bil na Kojzici nad Šmarjeto pri Rimskih Toplicah na srečanju petih komunistov in osmih krščanskih socialistov ustanovljen Pokrajinski odbor OF slovenskega naroda za severno Slovenijo. Ustanovitvi PO OF je v naslednjih tednih sledilo ustanavljanje krajevnih in okrožnih odborov po vsej Štajerski. Šestega julija 1941 je bil tako v Govcah nad Hudo jamo ustanovljen Okrožni odbor OF Celje, še istega dne pa na sestanku pri krščanskem socialistu Cirilu Debeljaku v Rakunovi hiši na Ljubljanski cesti tudi mestni odbor OF za Celje. Tako okrožni kot mestni odbor so, kot rečeno, sestavljali v glavnem komunisti in krščanski socialisti. Mestni odbor OF je v povezavi s partijskimi in skojevskimi celicami in skupinami začel ustanavljati skupine in odbore OF v primestnih predelih ter po podjetjih in organizacijah v mestu. Odbori OF so se med drugim vzpostavili v Westnovi tovarni, tekstilni tovarni Weinberger, Kudiševi tekstilni tovarni, tkalnici Bergman, v rudniku Pečovnik, Rebekovi tovarni tehtnic, na železniški postaji, pošti, mestni bolnišnici, nekdanji Mohorjevi tiskarni ipd. O množičnem zagonu in podpori OF priča tudi dejstvo, da so njeni odbori delovali tudi v organih okupatorjeve uprave, na celjski mestni občini in celjskem okrajnem vodstvu.

Po posameznih mestnih predelih so delovale kurirske javke in postojanke OF, kjer so zbirali sredstva in material, v ilegalnih tehnikah in tiskarnah (osrednja celjska tiskarna »Igor« je bila pri Jagriču na Cesti na grad) pa je nastajalo propagandno gradivo. Natančno število vseh, ki so se v poletnih mesecih leta 1941 vključili v organizirano odporniško gibanje na celjskem področju, je žal nemogoče ugotoviti. Na podlagi izjav preživelih ter približnih ocenah števila organiziranih komunistov, skojevcev in krščanskih socialistov, čemur je treba dodati še člane Sokola ter politično neopredeljene pripadnike OF, se predvideva, da je jedro odporniškega gibanja na območju mesta in okolice tvorilo približno 120 oseb, število ljudi, ki so s KPS in OF le občasno sodelovali ali bili z odporom tako ali drugače povezani, pa je bilo kljub vseprisotnemu strahu pred nemškimi represalijami še dosti višje. Na podoben način kot v Celju se je mreža OF in odporniškega gibanja

razširila in razpredla tudi drugod, zlasti po celotni Savinjski (tako Spodnji kot Zgornji) in Šaleški dolini, zametki so nastali tudi po drugih krajih, res pa je nacistično nasilje njihov razvoj preprečilo, tako da so marsikje prvi odbori OF nastali šele leta 1942 oz. še kasneje.

Revolucionarni vidik narodnoosvobodilnega gibanja

Čeprav so organizacijo OF resda vodili, organizirali in širili zlasti komunisti oz. skojevci in krščanski socialisti, le-ta še zdaleč ni ostala omejena samo na politično levo. Nasprotno, v mreži OF in odporniškem gibanju na Celjskem so že od samega začetka, zlasti pa leta 1942 aktivno delovali tudi ljudje drugih svetovnonazorskih usmeritev in političnih prepričanj tako iz liberalno-sokolskih vrst kot pristaši in celo lokalni funkcionarji predvojne SLS. Ponekod so bili celo iniciatorji odpora in OF v svojih okoljih, kar nas nedvomno utrjuje v prepričanju, da je protiokupacijski odpor na Celjskem oz. Štajerskem temeljil v prvi vrsti na patriotizmu, rodoljubju in narodni zavesti slovenskega prebivalstva. Na podoben način je tudi partizansko gibanje kljub njegovemu jasno profiliranemu komunističnemu vodstvu od samega začetka vstaje nastopalo iz izrazitih narodnoobrambnih in antifašističnih pozicij in ravno iz tega razloga uživalo čedalje večjo podporo lokalnega civilnega, pretežno kmečkega prebivalstva. Slednje seveda, z redkimi izjemami, ni bilo niti levičarsko usmerjeno, kaj šele, da bi se poistovetilo s komunističnimi idejami. Pač pa so partizani, čeravno komunisti, uživali njihovo podporo, hrano, skrivališča ipd., izključno kot borci za svobodo. Z vstopanjem čedalje večjega števila domačih kmečkih, praviloma globoko vernih in katoliško vzgojenih fantov v partizanske vrste se je ta podpora partizanom še povečevala. Slednje je bilo za narodnoosvobodilno gibanje vitalnega pomena, saj si dolgoročnega obstoja, kaj šele uspešnega delovanja nekega gverilskega gibanja v razmerah, v kakršnih se je nahajalo slovensko partizanstvo na okupiranem Štajerskem, praktično ni mogoče predstavljati. Kaj bi kakršnokoli izključevanje ali celo nasilje na ideoloških temeljih v takšnih razmerah pomenilo, so se dobro zavedali tudi voditelji odpora in zato opozarjali pred morebitnimi »odkloni«, ki pa na Štajerskem že zaradi narave okupacije v osnovi niso prihajali v poštev oz. so bili zelo redki. Ker v osvobodilnem gibanju na Štajerskem ni bilo razredne oz.

socialne diferenciacije, tudi ni bilo levičarskega ekstremizma, ki je ponekod v drugih delih Slovenije nedvomno prispeval (ni pa bil glavni razlog) k nastanku protirevolucionarnega in kolaboracionističnega tabora, najprej vaških straž, kasneje domobranstva. Za razliko od italijanskega nemški okupator na Štajerskem v svojih raznarodovalnih načrtih ni predvidel nikakršnega sodelovanja s slovensko meščansko politiko, pobudam o presaditvi protipartizanskega tabora na Štajersko pa je med drugim odločno nasprotoval tudi takratni mariborski škof Tomažič. Iz vseh naštetih razlogov se na Štajerskem oboroženi protirevolucionarni oz. protipartizanski tabor (z delno izjemo Melaherjevih četnikov) ni oblikoval, s čimer se je prebivalstvu na tem delu Slovenije uspelo izogniti vsaj bratomornemu spopadu in državljanski vojni.

Čeprav je ideološka, socialno-revolucionarna dimenzija narodno-osvobodilnega boja na teh prostorih ostajala v ozadju, njenega pomena vendarle ne gre zanemariti. Obljube in napovedi komunistov in drugih levičarjev o socialno pravičnejši ureditvi in družbi so pri precejšnjem delu prebivalstva, razočaranega nad predvojnimi političnimi, nacionalnimi in socialnimi razmerami oz. bedo in težkim življenjem naletele na ugoden odziv in marsikdo se je upornikom pridružil ne le s ciljem pregnati okupatorja, temveč tudi iz povsem razumljive in legitimne želje po družbenih spremembah in lepšem življenju. Obenem je znotraj partizanskih vrst potekala tudi enkrat bolj, drugič manj intenzivna komunistična propaganda, ki se je z razmahom osvobodilnega gibanja in bližanjem konca vojne seveda stopnjevala. Poleg tega so stari komunistični prvoborci (tudi zaradi velikih žrtev v svojih vrstah) med mlajšimi partizani uživali nesporen ugled ter avtoriteto, zato je bil sprejem v partijo pogosto bolj izraz nagrade in pohvale za hrabrost kot pa ideološke (pre)vzgoje. Vse skupaj je seveda vplivalo na porast števila članov komunistične partije tako v partizanskih enotah kot v osvobodilnem gibanju nasploh, a je le-to kljub temu vse do konca vojne ostalo razmeroma majhno.

Prve akcije in nastanek partizanskih enot

Prva uporniška akcija oz. sabotaža na Spodnjem Štajerskem je bila izvedena že 29. aprila v Mariboru, se pravi le tri dni po tem, ko je mesto ob Dravi obiskal Hitler. Tega dne so mariborski skojevci in mladinci sredi mesta zažgali dva okupatorjeva avtomobila, mariborskemu zgledu pa so kmalu sledili tudi drugod. Prvo akcijo, ki je okupatorje in prebivalstvo Celja opozorila na obstoj uporniške organizacije, smo že omenili. Na predvečer 1. maja so skojevci po Ljubljanski cesti od Glazije do Levca trosili listke z napisi »*Zasužnjeni 1. maja*«, lepili slovenske zastavice na kačipote, zastavo pa obesili tudi na smreko na Glaziji. S podobnimi manjšimi akcijami so skojevci, partijci ter aktivisti OF nadaljevali, junija 1941 pa so se na podlagi odločitev in navodil partijskega vodstva v Ljubljani aktivneje začele tudi priprave na oborožen upor. V ta namen je v Celje prispel dr. Aleš Bebler, predsednik vojaške komisije centralnega komiteja KPS, ki je vodstvo celjskih komunistov pozval k večji aktivnosti v pripravi oboroženega upora in predvidel nastanek čete ilegalcev tudi na Celjskem. Zadeve je pospešil nemški napad na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941, po katerem se je KPS dokončno odločila za vstajo, obenem pa so se komunisti znašli pod udarom nemških oblasti in se bili pred aretacijami, v kolikor tega niso storili že prej, prisiljeni zateči v ilegalo. Že čez dva dni je v Celje prispel Miloš Zidanšek kot bodoči član glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet za štajersko okupacijsko področje ter Franja Vrunča imenoval za komandirja, Petra Stanteta pa za političnega komisarja nastajajoče partizanske enote. Borce zanj je bilo treba seveda še poiskati, zaradi Vrunčeve nove zadolžitve pa je okrožni sekretar KPS Celje postal dotedanji član komiteja Tone Grčar - Johan. Slednji se je konec junija udeležil partijske konference Pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo na Teznem, na katerem je bila ponovno poudarjena zahteva, da vsi komunisti preidejo v ilegalo, sprejeta pa je bila tudi odločitev o obsežni napisni akciji, ki naj bi zajela celotno ozemlje okupirane slovenske Štajerske in s tem prebivalstvo pozvala na začetek oboroženega upora.

Do te akcije je res prišlo v noči iz 6. na 7. julij 1941. V Celju jo je izvedel okrožni komite SKOJ in v skupine razdeljeni skojevci so po celem mestu in okolici, pa tudi v Škofji vasi, Vojniku in drugih bližnjih krajih raztrosili letake s protiokupatorsko vsebino, pulili table z nemškimi napisi ter zidove

popisali z gesli kot so »Živela OF«, »Živel Stalin«, »Smrt Hitlerju« ipd. Po tej akciji, ki je časovno sovpadala z že omenjeno ustanovitvijo okrožnega in mestnega odbora OF Celje, se je sprožila dejavnost Osvobodilne fronte, obenem pa je na akcijo ter rast odporniškega gibanja nemudoma odgovoril tudi okupator. Gestapo, zaščitna policija in orožništvo so aretirali približno 90 oseb, v glavnem skojevcev in drugih mladincev, ki so bili nato avgusta 1941 s prvim transportom političnih zapornikov z okupiranega slovenskega ozemlja v nemška koncentracijska taborišča odpeljani v Mauthausen.

Vzporedno s sabotažnimi in propagandnimi akcijami je na Štajerskem prišlo do nastajanja prvih partizanskih čet. Julija 1941 so nastale Celjska, Savinjska, Pohorska in Revirska četa ter Šaleška partizanska skupina. Istega meseca je okupator zaradi izdaje že ob njenem nastanku uničil Krško partizansko skupino in deset njenih članov postrelil kot prve talce. Konec oktobra je bila ustanovljena še Brežiška četa, ki je bila prav tako kmalu uničena. Pogoji za partizansko bojevanje na nemškem zasedbenem območju so bili sila težavni, nemška vojaška sila se je v tistem času večini ljudi zdela povsem nepremagljiva, z odhodom v partizane pa posameznik na kocko ni postavil le lastno življenje, temveč je posredno ogrozil tudi svoje najbližje. Zapustiti dom in se podati v negotovost, obenem pa družino prepustiti nemškemu maščevanju je bila vse prej kot lahka odločitev in tudi zato je bilo mož in žena, ki so se v prvem letu okupacije vključili v partizanske enote, razmeroma malo, okrog 270, od tega štiri petine komunistov. A kljub temu je prvim partizanskim enotam vendarle uspelo izvesti nekaj bolj ali manj uspešnih in odmevnih akcij, s katerimi so pomembno vplivale na protiokupatorsko razpoloženje in uporniško držo tukajšnjega prebivalstva. Revirska četa je v noči na 9. avgust izvedla napad na orožniško postajo in obratne stražnike v Zagorju. Čeprav akcija ni uspela tako, kot je bila načrtovana, gre vendarle za prvi partizanski napad na okupatorjevo postojanko v Sloveniji. Pohorska četa je na Klopnem vrhu 17. septembra premagala nemško vojaško enoto in posledica tega je bila, da je okupator razglasil Pohorje za zaprto ozemlje. Ob Revirjih in Pohorju pa je bilo delovanje štajerskih partizanov l. 1941 skoncentrirano ravno na širšem celjskem območju oz. v takratnem celjskem okrožju.

Celjska četa

20. julija 1941 so celjski komunisti in skojevci v bližini Mulejeve domačije na Resevni ustanovili celjsko partizansko četo. Njen komandir je bil učitelj Franjo Vrunč - Buzdo, politični komisar pa delavec Peter Stante - Skala. Poleg njiju je četo ob ustanovitvi sestavljalo še sedem borcev in borka. Vsi so bili aktivni komunisti ter organizatorji Osvobodilne fronte, katerih terensko delo je postalo že prenevarno. Četi sta se v naslednjih dneh povsem nepričakovano pridružila še dva angleška vojaka, sicer palestinska Arabca, ki sta bila ujeta na Kreti, na poti v nemško ujetništvo pa sta v Celju pobegnili in se slučajno zatekla k sodelavcem OF, ki so ju tudi spravili v partizane. Tudi sicer se je število borcev celjske čete ves čas spreminjalo, saj so jo nekateri njeni člani zaradi potreb terenskega in političnega dela zapuščali, spet drugi pa vanjo vstopali. V določeni meri so v sestav čete spadali tudi kurirji in drugi sodelavci, ki so skrbeli za povezave z organizacijo OF in KPS v mestu ter četo oskrbovali z živežem in drugim materialom. Natančnega števila vseh borcev in pripadnikov čete zato ni mogoče povsem določiti, po izjavah preživelih borcev se je njihovo članstvo gibalo okrog petnajst ljudi. Kljub močnemu razmahu organizacij OF se je namreč za odhod v partizane odločilo razmeroma malo prostovoljcev, mobilizacija pa takrat seveda še ni prihajala v poštev. Temu je deloma botroval že omenjeni strah pred nemškim maščevanjem nad svojci, kakor tudi nepripravljenost na trdo, neudobno in nevarno partizansko življenje. Odločitev za odhod v partizansko gverilo so zato poleg predanih partijcev, ki so brez večjih pomislekov izpolnjevali ukaze, sprejeli predvsem aktivisti, katerih terensko delo je bilo že precej kompromitirano in so se zato znašli pred nevarnostjo nemške aretacije. Po ustanovitvi se je četa ukvarjala predvsem z vojaškim usposabljanjem svojih borcev, saj večina izmed njih vojaških izkušenj in znanja ni imela, pa tudi oborožitev je bila pomanjkljiva in nezadostna. Prvo večjo akcijo je, v koordinaciji s PK KPS in Savinjsko četo, Celjska četa izvedla 4. avgusta 1941. V okviru širše akcije požiga pridelka na posestvih, ki so jih Nemci zaplenili izgnanim Slovincem, so štirje člani Celjske čete požgali gospodarsko poslopje na veleposestvu Bežigrad v Bukovžlaku na Teharjih. Po tej uspešni akciji, za katero Nemci na samem začetku sicer še niso vedeli, da so jo izvedli partizani, pa se je Celjska četa soočila s čedalje večjimi težavami. Pokrajinski komite KPS je od partizanskih čet na Štajerskem zahteval nove akcije, med katere so poleg sabotaž sodili tudi

napadi na okupatorjeve postojanke. V okviru slednjega naj bi Celjska četa napadla žandarmerijsko postajo v Slivnici pri Celju. Med ogledovanjem in pripravami na akcijo so nemški orožniki ujeli komandirja Vrunča in ga predali celjskemu Gestapu, ki pri zaslišanju kljub mučenju iz njega ni izvelkel nobenih informacij. Mestna partijska organizacija je sicer načrtovala Vrunčevo osvoboditev iz Starega piskra, vendar je bil prvi komandir Celjske čete še pred njeno izvedbo odpeljan v Maribor in tam 24. avgusta (skupaj s Slavkom Šlandrom, Slavo Klavora in drugimi) kot talec ustreljen. Nič dobrega ni čakalo niti preostanka čete, ki je bila zaradi izdaje prisiljena svoj tabor prestaviti na težko dostopno področje v bližini vasi Javornik, t.i. »Langerjeve peči«. Čez nekaj dni je bilo izdano tudi to taborišče, nemški orožniki so borce presenetili in četa se je v zmedi razbila. Nemški napad žrtev sicer ni terjal, je pa četa ostala brez komandirja Stanteta, ki se je pri umiku težko poškodoval, se zatekel na zanesljivo kmetijo ter bil začasno nesposoben za vrnitev v četo. Na njegovo mesto je PK KPS poslal Vilka Šlandra, dotakratnega političnega komisarja Pohorske partizanske čete, sicer pa predvojnega komunista iz Prebolda in brata Slavka Šlandra. Šlander je četo, ki so jo iskale policijske in orožniške sile, sicer želel spraviti v Savinjsko dolino in se povezati s tamkajšnjo Savinjsko četo, vendar je po navodilih PK KPS s skupino borcev odšel proti Kozjanskemu. Skupina, ki je štela sedem ali osem mož (natančno število ni znano), je 25. ali 26. avgusta prispela do kmetije v Pustih njivah pri Planini, tam ubila komandirja orožniške postaje Planina, pri umiku izgubila enega od obeh Arabcev, ki je padel v nemške roke, od čete pa se je ločil še en borec. Ostali so se umaknili na staro operacijsko področje in se 27. avgusta ustavili v Šentrupertu (Breze) nad Laškim ter nameravali predaniti na skednju tamkajšnje domačije. Ponovno so bili izdani in štorski orožniki so obkolili in zažgali poslopje, iz katerega so se partizani branili. Eden od borcev se je skušal prebiti, pri tem smrtno ranil enega orožnika, a bil pri tem tudi sam ranjen in ubit. Ostali so se znašli v brezizhodnem položaju in si najverjetneje sami vzeli življenje, njihova trupla pa so zgorela. Koliko borcev je sodelovalo in bilo ubitih v zadnjem boju Celjske čete, ni povsem jasno. Večina virov navaja štiri zgorele in enega v preboju ubitega borca, medtem ko nekatere priče trdijo, da je bilo število manjše. Kakorkoli že, dejstvo je, da je po tem dogodku Celjska četa kot organizirana vojaška enota prenehala obstajati, njeni preživeli člani pa so se razpršili po terenu kot ilegalci oz. se pridružili drugim partizanskim enotam.

Izdaje in aretacije

Žalostni konec glavnega dela Celjske čete oz. njen razpad je bil nedvomno posledica težkih objektivnih razmer, v katerih se je partizanska enota nahajala, nezadostne taktične usposobljenosti in, kar nedvoumno dokazujejo nemški dokumenti, prepogostih izdaj domačega prebivalstva. Slednje najverjetneje ni bilo toliko rezultat ideološkega prepričanja, temveč preplet strahu, osebnega koristoljubja, tradicionalnega spoštovanja (kakršnekoli) oblasti in reda ter nezaupanja do oboroženih ljudi, katerih cilji in nameni preprostemu prebivalstvu še niso bili povsem jasni. Izdaja je nenazadnje preprečila tudi obnovitev Celjske čete, ki sta jo že septembra načrtovala OK KPS Celje oz. bivši komandir čete Peter Stante. Sestavljali naj bi jo takrat najaktivnejši celjski skojevci in mladinci, doma pretežno iz Čreta ter v glavnem zaposleni pri Westnu, v Cinkarni ter pri delih na regulaciji Savinje. Omenjeni fantje so v noči na 27. september izvedli večjo napisno in trosilno akcijo, prvega oktobra pa je na javki OK KPS v Zavodni potekal zadnji sestanek organizatorjev partizanske mobilizacije pred predvidenim nastankom nove Celjske čete. Med udeleženci je bil tudi eden od aktivistov, ki je sodeloval z Gestapom ter sestanek izdal, pri čemer je bilo nekaj udeležencev aretiranih. Izdaji je sledil val množičnih aretacij, v katerih je Gestapo pozaprl okrog trideset najaktivnejših skojevcev in mladincev ter s tem uničil skojevsko skupino v Čretu in Zavodni. Večina aretiranih je bila nato ustreljena na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru (21. in 30. oktobra, 15. novembra in 27. decembra 1941), nekaj pa jih je bilo odvedenih v koncentracijska taborišča, kamor so naslednje leto odgnali tudi najbližje sorodnike ustreljenih talcev.

Do vdora v mrežo osvobodilnega gibanja je zaradi, v glavnem z mučenjem in drugimi pritiski izsiljenih izdaj že pred tem prišlo tudi v Mariboru. To je prisililo PK KPS za severno Slovenijo, da je svojo dejavnost že konec septembra prenesel v Celje. 29. oktobra so se v slaščičarni v središču Celja sestali člani vodstva pokrajinskega komiteja (Miloš Zidanšek), OK KPS Celje in Štajerskega partizanskega bataljona ter razpravljali o predvideni vstaji obmejnega prebivalstva ob Sotli in Savi, ki ga je okupator nameraval izseliti. Tudi ta sestanek je bil izdan in sekretarka PK KPS je nanj pripeljala gestapovce, vendar se je vsem udeležencem razen kurirju Štajerskega bataljona, ki je padel, uspelo umakniti aretaciji. Tej izdaji znotraj PK KPS so sledile še druge aretacije članov KP in OF ter razbitje

tistega dela odporniškega gibanja, ki je bil neposredno povezan z delom pokrajinskega komiteja, sovpadle pa so z že omenjenim razbitjem skojevske skupine. Uspeh Gestapa, ki si je obetal uničiti vodstvo osvobodilnega gibanja na Štajerskem, je odporniškemu gibanju v Celju seveda povzročil precejšnjo škodo. Poleg aretiranih in usmrčenih sodelavcev je bila uničena ali vsaj močno prizadeta tudi njegova tehnično-propagandna mreža, saj so z delom prenehale najvažnejše »tehnike«, prav tako pa je zaradi velikih izgub razpadla do tedaj samostojna skojevska organizacija in se poslej povsem stopila s frontovsko. Posamezni aktivisti in funkcionarji odpora so podobno kot v mariborskem primeru klonili med mučenjem in grožnjami, s čimer se je krog izdajstva razširil in prizadel še več ljudi in samo v novembru je bilo aretiranih okrog 180 ljudi. Novembra 1941 je prišlo tudi do prve množične izdaje na področju med Mrzlico in Dobrovljami, ki jo je zakrivil bivši partizan Štajerskega bataljona. Samo v nekaj dneh je bilo aretiranih okrog 50 aktivistov in partizanskih podpornikov v Spodnji Savinjski dolini, še večje število pa je bilo aretiranih v Šaleški dolini. To so bili hudi udarci, čeprav cilj Gestapa ni bil v celoti dosežen, saj mu partijske organizacije in organizacije OF v Celju in na Celjskem ni uspelo razbiti v tolikšni meri, kot se mu je to posrečilo v Mariboru. Predvsem se je uspelo obdržati mestnemu odboru OF Celje, ki je bil sredi novembra dopolnjen z dvema novima članoma, nadaljevalo pa se je tudi delo drugih odborov OF. Precej večje spremembe so bile potrebne v organih KPS. Sekretar okrožnega komiteja KPS Grčar se je pred nevarnostjo aretacije umaknil v Ljubljano, nato pa je bil v začetku leta 1942 imenovan za sekretarja okrožnega komiteja KPS Maribor. Zato je bil konec decembra 1941 postavljen nov tričlanski okrožni komite KPS Celje z dotlej razmeroma nekompromitiranimi člani, ki so še naprej živeli in delali legalno.

Prav tako se je še edini živeči član PK KPS za severno Slovenijo Miloš Zidanšek decembra 1941 moral umakniti v Ljubljansko pokrajino in imenovan je bil nov, začasni komite, ki se je kasneje nekaj časa nahajal tudi v Zadobrovi pri Celju, v glavnem pa v bližini Rogaške Slatine. Obnovljena odporniška organizacija se je na prehodu 1941–42 začasno odpovedala večjim akcijam, utrjevala svojo mrežo ter jo celo širila z novimi odbori OF in novimi zaupniki. Podobno se je dogajalo tudi na širšem celjskem območju, v Savinjski dolini in na Kozjanskem, optimizem pa se je stopnjeval tudi zato, ker v prvih mesecih leta 1942 ni bilo večjih aretacij.

Savinjska četa, Šaleški partizani in Štajerski bataljon

Po napisni akciji 6. oz. 7. julija 1941, ko so se v celotni Spodnji Savinjski dolini – Žalcu, Braslovčah, Vranskem in drugje pojavila uporniška gesla, so v ilegalo odšli tudi komunisti iz Savinjske doline, katerih dejavnost je vodil in usmerjal Okrožni komite KPS Savinjska dolina, 24. julija je bila v gozdu nad Kasazami ustanovljena Savinjska partizanska četa, na čelu katere sta bila komandir Jože Letonja ter politični komisar Anton Pečnik. Četa je štela dvajset borcev (iz Liboj, Griž, Prebolda, Tabora, Prekope in Gomilskega) ter kmalu po ustanovitvi odšla na Dobrovlje, kjer se je konec julija prvič spopadla z orožniki. Podobno kot ostale partizanske enote je Savinjska četa izvrševala ukaz, da je treba uničevati zaplenjeno premoženje izgnanih Slovencev in tozadevno izvedla nekaj akcij, sodelovala z Revirsko četo pri njenem napadu na Zagorje, likvidirala prvega izdajalca – nemškega zaupnika iz Dobrovelj, napad na rudniško zaščito pri premogovniku Zabukovica, v katerem so poskušali priti do boljše oborožitve, pa je bil le deloma uspešen. Po vrnitvi na Dobrovlje konec avgusta je četa nadaljevala s sabotажami ter zaradi izdaje imela tudi že prve žrtve. V začetku oktobra je zapustila Dobrovlje ter se 5. oktobra na Grmadi nad Plešivcem skupaj s Pohorsko in Revirsko partizansko četo združila v Štajerski bataljon.

Že nekajkrat omenjena napisna akcija v noči na 7. julij je bila izvedena tudi v Šaleški dolini, vse od Šoštanja do Šaleka. Tudi tu so sledile aretacije, umik aktivistov v ilegalo in nastanek Šaleške partizanske skupine, kateri se je sredi avgusta priključila še trojica španskih borcev na čelu z Miho Pintarjem Toledom, ki je tudi postal komandir skupine. Septembra 1941 je Pokrajinski komite KPS pripravljal združitev štajerskih partizanskih enot in s tem namenom je na šaleško območje prispela Pohorska četa, katere del je postala tudi Šaleška partizanska skupina, Toledo pa je postal komandir čete. Z namenom in ciljem, da se štajerski partizani združijo in povežejo v večjo in zato močnejšo enoto, ki bi zmogla izvajati uspešnejše in odmevnejše akcije, je sledilo že omenjeno združevanje štajerskih partizanov oz. nastanek Štajerskega bataljona. Štel je nekaj manj kot petdeset partizanov, na njegovo čelo pa je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet postavilo Franca Rozmana Staneta, enega najboljših in najlegendarnejših poveljnikov slovenske partizanske vojske med drugo svetovno vojno. Prva velika akcija je sledila že čez nekaj dni, natančneje v noči s 7. na 8. oktober,

ko je Štajerski bataljon napadel Šoštanj, kar je bil prvi partizanski napad na kakšno mesto v okupirani Sloveniji. Napad, bolje rečeno vdor v mesto je bil dobro organiziran in voden in zaradi presenečenja ni naletel na skoraj nikakršen odpor. Po kakšnih dveh urah so se partizani iz mesta umaknili, predanili na Skornem in se nato, medtem ko so jih Nemci iskali na drugem koncu, premaknili na Dobrovlje. V napadu na Šoštanj so partizani uničili in poškodovali nekaj stavb, pomembnejši od gmotne škode, prizadejane okupatorju, pa je bil veliki odmev te partizanske akcije, ki je nedvomno vplival na krepitev narodne zavesti ne le v Šaleški dolini temveč po celotni slovenski Štajerski. Napad je seveda sila razburil lokalne okupacijske oblasti, z njim pa so se ukvarjali tudi v samem nacističnem vrhu, saj je v začetku decembra o napadu na Šoštanj sam šef nemške varnostne službe in policije, Reinhard Heydrich, poročal zunanjemu ministru Ribbentropu. Nemudoma je sledilo tudi krvavo maščevanje, saj so Nemci že 10. oktobra 1941 iz mariborskih zaporov pripeljali deset jetnikov – ujetih partizanov, aktivistov in sodelavcev OF – ter jih v Šoštanju ustrelili.

Z Dobrovelj so borci Štajerskega bataljona še naprej izvajali akcije, med drugim tudi v Mozirju in Gomilskem, pri cerkvi sv. Katarine na Čreti pa je 26. oktobra prišlo tudi do največjega boja partizanov v letu 1941 na Štajerskem. V pozicijskem boju se je bataljon spopadel s policijskimi, orožniškimi in vermanskimi enotami, ki so že dlje časa zasledovale partizane. Kljub sovražnikovi številčni premoči so borci uspešno odbijali številne napade, prebili zapore ter se brez izgub umaknili proti Grižam, kjer jih je že čakal nov ukaz oz. nova naloga. Z namenom, da na prostoru ob Savi in Sotli, od koder je potekalo izganjanje slovenskega prebivalstva, dvignejo vstajo in izgon preprečijo, so se mimo Celja, proti Dramljam in skozi Kozjansko podali na t.i. brežiški pohod. Pohod je zaradi snega in slabega vremena od borcev terjal hude fizične napore, pa tudi Nemci so jim bili vedno bolj za petami, vse dokler ni bil 1. novembra nad Slivnico bataljon izdan in obkolen. Ob preboju obroča je padlo več borcev, ostali pa so zaradi izčrpanosti, zime in zasledovanja sklenili zapustiti Kozjansko in se vrniti nazaj na izhodišče. Po vrnitvi v Griže štabu bataljona zaradi težkih in nevarnih razmer ni preostalo drugega, kot da enoto razpusti in da se čete razidejo ter poskušajo prezimiti vsaka zase. Pohorska je odšla proti Mislinjski dolini in Pohorju, Revirska v Revirje, Savinjska pa na Mrzlico in v Mozirске planine.

Osvobodilno gibanje in krvavi nemški teror v letu 1942

Po prezimovanju v manjših skupinah in na različnih lokacijah se je večina štajerskih partizanov aprila oz. maja 1942 ponovno zbrala na Tolstem vrhu ter obnovila bataljon, ki je tokrat dobil oznako 1. štajerski bataljon ter bil formalno del na Dolenjskem ustanovljene 1. štajerske brigade. Sprva so ga sestavljale tri čete in dve skupini, iz katerih sta se kasneje razvili Šaleška in Kozjanska četa, junija so med drugim oblikovali tudi Savinjsko četo in do srede poletja je bataljon štel že osem čet. Enote bataljona so svoje akcije izvajale na območju od Moravškega do Kozjanskega ter od zasavskih revirjev in Savinjske doline do Pohorja, partizansko dejavnost pa razširile tudi na nekatera druga območja Štajerske kot npr. Slovenske gorice. Zlasti aktivno v uporju je bilo območje Zgornje Savinjske doline, ki je takrat doživljala pravo partizansko pomlad. Iz Letuša, vasice ob vznožju Dobrovelj, je npr. samo v eni junijski noči v partizane odšlo 15 borcev in bork. Nemci so na ta ponovni razmah upora odločno odgovorili ter sredi julija razbili Savinjsko, konec avgusta pa na Topolovem nad Zagorjem še Kozjansko četo, kjer je bila poleg drugih partizanov in aktivistov s Kozjanskega zajeta tudi ranjena sekretarka okrožnega komiteja KPS za Kozjansko Tončka Čeč.

Z namenom okrepiti štajerske partizanske enote in tukajšnji upor je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja poleti 1942 sklenilo na Štajersko poslati 2. grupo odredov, v katero se je preimenovala že omenjena 1. štajerska brigada, takrat najmočnejša slovenska partizanska enota več kot petstotih mož. Prehod čez Savo iz Dolenjske oz. čez italijansko-nemško mejo se je izkazal kot nemogoč, zato so partizani poskušali tudi po drugih poteh. V hudih bojih se je na Štajersko uspelo prebiti le približno 120 borcem, ostali so se v glavnem vrnili, kar pa je vendarle povzročilo ponovno preureditev vseh štajerskih partizanskih enot 11. septembra 1942 na Dobrovljah, kjer se je zbralo približno 250 borcev. Ustanovljeni so bili Pohorski, Savinjski, Moravški in Kozjanski bataljon, ki so vsak na svojem področju ponovno razmahnili upor. Obenem se je začelo najtežje obdobje v zgodovini narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, saj so se partizanske enote znašle pred hudim preganjanjem in zasledovanjem nemških vojaških in policijskih sil, ki so dobile ukaz, da za vsako ceno in z vsemi sredstvi uničijo partizane in zadušijo uporniško gibanje. Po nekaj uspešnih akcijah in bitkah, kot je bil npr. napad na poštni avtobus v Spodnjih Krašah ob

Dreti, so Savinjski bataljon 7. novembra 1942 na Dobrovljah napadle in razbile močne nemške policijske in vojaške enote, sledila je tragična epopeja Pohorskega bataljona 8. januarja 1942, naposled pa je bila februarja 1943 v Osredku pri Podsredi uničena še polovica Kozjanskega bataljona. Vse te hude izgube konec leta 1942 in v začetku leta 1943 so partizani doživeli v času, ko je kazalo, da se bo osvobodilnemu gibanju na Štajerskem vendarle uspelo razmahniti v večjih razsežnostih in ko je brutalno nacistično nasilje nad pripadniki osvobodilnega gibanja in njihovimi svojci že preseglo svoj vrhunec.

Leto 1942 je bilo namreč nedvomno najbolj kruto in krvavo v celotnem obdobju okupacije in je od slovenskega prebivalstva zahtevalo ogromno žrtev in trpljenja. S hudim terorjem so Nemci začeli spomladi 1942. Konec aprila jim je uspelo vdreti v organizacijo OF v Škofji vasi, ki je bila od samega začetka upora izredno aktivna in se ji je v veliki meri uspelo izogniti aretacijam v letu 1941. Aretacije in z mučenjem izsiljeni podatki nekaterih tamkajšnjih članov so posledično sprožili val aretacij tudi v Celju in okolici. Že v začetku maja je bilo v celjskem okrožju aretiranih 235 oseb. Najhujše posledice so seveda nastopile v primeru, ko je med mučenjem klonil ali iz kakšnega drugega razloga z Gestapom začel sodelovati kdo, ki je dobro poznal razmere na terenu. Še več gorja so povzročili dezertjerji iz partizanskih vrst, ki so nato Gestapu ovajali posameznike in celotne družine, ki so partizanom pomagale s hrano ali jim kako drugače nudile pomoč. Omenili smo že, da je do prvega tovrstnega izdajstva prišlo že konec leta 1941, nakar je sledil val aretacij v Žalcu, Grižah, Braslovčah in drugih krajih v Spodnji Savinjski dolini, na Dobrovljah, v okolici Šoštanja in Velenja ter drugje. Sledilo je še nekaj podobnih primerov, pri čemer je vsaka aretacija povečala možnost novih izdaj, posledično pa razbitje odporniške mreže in na stotine aretiranih, mučenih in pobitih v letu 1942. Okupator je takrat sklenil v celoti zatreti odporniško gibanje v Celju in celjskem okrožju, ki je – potem ko je bilo odporniško gibanje v Mariboru že skoraj v celoti razbito – predstavljalo tudi center upora na Spodnjem Štajerskem. V ta namen je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, Otto Lurker, junija 1942 skupaj z nekaj sodelavci za pet mesecev preselil svoj sedež iz Maribora v Celje, zahteval pa je tudi okrepitev Gestapa. Iz Strassburga je tako prispela večja skupina gestapovskih oficirjev, ki so po vsem okrožju postavili nove postojanke. Iz vseh omenjenih razlogov je Nemcem do julija

1942 uspelo v veliki meri uničiti odporniško gibanje v mestu Celje in njegovi okolici. Razbite so bile krajevne oz. lokalne organizacije in odbori OF, prav tako tudi mreža OF po celjskih podjetjih in ustanovah. Večina aktivistov in njihovih zaupnikov je bila aretirana, nekaterim se je uspelo v zadnjem hipu umakniti, pa tudi tam, kjer organizacija ni bila odkrita, so njeni člani zaradi pretrganih povezav in strahu prenehali z delom in se pritajili. Nasilje nad aretiranimi je namreč preseglo vse do tedaj znane okvire in doseglo grozljive razsežnosti. V petih streljanjih (23. junij, 7., 22. in 30. julij, 15. avgust 1942) je bilo na dvorišču Starega piskra umorjenih 364 ljudi, število vseh, ki so podlegli že med zasliševanjem in mučenjem, pa najbrž nikoli ne bo znano. Streljalo pa se ni zgolj v Celju, temveč tudi v Mariboru. V obeh mestih skupaj je bilo leta 1942 v 21 streljanjih ubitih 866 talcev, v veliki meri prav pripadnikov Osvobodilne fronte s celjskega področja. Če k temu dodamo še nasilje nad svojci ustreljenih ter njihovo deportacijo v koncentracijska in otroška taborišča, lahko razumemo, v kakšnem položaju se je znašlo obglavljeno celjsko odporniško gibanje. Nalogo, da preživele in neodkrite pripadnike OF ponovno poveže in organizira ter odporniško mrežo dopolni in obnovi, je sedaj prevzel nekdanji sekretar OK KPS Celje Tone Grčar, v tem času sekretar mariborskega okrožja, ki je s tem namenom začel prihajati v Celje, a je bil v svojih prizadevanjih in ob pomoči redkih sodelavcev v glavnem neuspešen. Strah pred izdajstvi in Gestapom je namreč še tako zveste pristaše gibanja odvrčal od aktivnejšega sodelovanja, predvsem pa organiziranega vključevanja v odbore OF. V tem času, se pravi med majskimi aretacijami in jesenjo 1942, sta bolj organizirano delovali le še organizaciji na mestnem finančnem uradu ter na celjski železniški postaji, s katerima je Grčar tudi imel zvezo. A že oktobra je sledila izdaja in gestapovski vdor v organizacijo OF na finančnem uradu ter nekaterih mestnih delih. Ponovno so sledile aretacije, 12. novembra 1942 pa je v svoji stalni celjski postojanki v spopadu z Gestapom padel tudi Grčar. S tem je bilo odporniško in narodnoosvobodilno gibanje v Celju in okolici praktično uničeno. Podobno tragično usodo so doživeli tudi sodelavci in pristaši OF v drugih krajih in območjih na Celjskem. Ponekod, kot npr. v Rogaški Slatini, Šentjurju in na Kozjanskem, so denimo padle tako rekoč vse postojanke osvobodilnega gibanja in od tam je bilo samo v treh streljanjih v Mariboru in Celju ustreljenih več kot 70 oseb. Z območja okupatorjeve občine Velenje je bilo v Mariboru

in Celju med aprilom in novembrom 1942 ustreljenih 38 oseb, samo v Celju je bilo ustreljenih 27 oseb iz Mozirja in Rečice ter 37 oseb iz Zadrebke doline, podobno tragične številke pa je mogoče ugotoviti še za druge kraje in območja. Padali so ujeti partizani, komunisti, krščanski socialisti ter drugi organizatorji in nosilci upora, predani aktivisti in simpatizerji OF, preprosti ljudje, katerih edina »krivda« je bila, da so partizanom dali kos kruha – skratka vsi, ki so se kakorkoli »pregrešili« proti velikemu nemškemu rajhu. Redki »srečneži«, ki niso končali pred puškinimi cevmi, so bili deportirani v nemška koncentracijska taborišča, kjer so jih čakale nove grozote, velik del tudi smrt, medtem ko so se preostali aktivisti in organizatorji upora bodisi pravočasno umaknili v partizanske enote, pogosto tudi na Hrvaško, ali pa so za določen čas popolnoma prenehali s svojim delovanjem. Občutka nemoči in strahu, ki se je naselil med prebivalstvom, ni spremenil niti prihod borcev 2. grupe odredov oz. delovanje drugih, precej šibkih partizanskih enot na Štajerskem. Nasprotno, z razkazovanjem ubitih partizanov ter ujetih borcev in aktivistov po celjskih ulicah, novembra 1942, se je položaj še poslabšal. Organizirano odporiško gibanje se je znašlo povsem na tleh, nemočno pa je bilo tudi pokrajinsko partijsko vodstvo, ki se je skrivalo na Kozjanskem in izgubilo vse stike z okrožji ter partizanskimi enotami.

Mučenje in ubijanje

» Celje, celica 37, 21. oktober 1942 ...

...Wiegele me je boksal kamor je padlo in me suval od stene do stene. Nato mi je dal polo papirja in svinčnik: »Franc, sedaj napiši imena vseh, s katerimi si sodeloval proti nemškemu rajhu.« Nekaj minut je čakal, ko pa je videl, da iz tega ne bo nič, me je surovo sunil s stola: »Sežuj čevlje in nogavice!« Roke mi je vklestil z verigo in obešanko. S tako sklenjenimi rokami sem moral objeti kolena, med kolena in roke je porinil debel kol, me zlahka s kolom dvignil in konca kolov naslonil na naslonjali dveh masivnih stolov. Tako visim z glavo navzdol in bosimi podplati navzgor. Glavo mi je pokrnil z mojim suknjičem in poklical pomočnika. Nato sta tolkla, tolkla z vso močjo s tistimi dolgimi bikovkami vsak po enem podplatu. Moj Bog, moj Bog ...«

(Franc Puncer, Duhovnik v taborišču smrti, str. 36)

Še v času množičnega izganjanja in v neposredni povezavi z napisno in trosilno akcijo v začetku julija 1941 ter drugimi akcijami na Spodnjem Štajerskem poleti 1941 je okupacijski aparat na čelu z Gestapom julija in avgusta 1941 izvedel prvi val aretacij članov in pristašev odporiškega gibanja oz. Osvobodilne fronte. Ob mariborskih zaporih ter deloma Borlu pri Ptuj, so bili aretirani zaprti v celjskem Starem piskru, po zaslišanju pa ali izpuščeni ali ustreljeni ali pa odpeljani v koncentracijsko taborišče. V noči iz 23. na 24. avgust je tako v koncentracijsko taborišče Mauthausen prispel prvi transport političnih zapornikov iz slovenske Štajerske. V njem je bilo 251 oseb, od katerih jih je bilo kar 152 pripeljanih iz celjskega zapora. Z razmahom in širitvijo odpora, posledično pa z vdori v odporiško mrežo in množičnimi aretacijami, so se jeseni 1941 in še posebej spomladi 1942 celjski zapori povsem napolnili. Jetnike, zlasti tiste, za katere je okupator domneval, da sodijo med pomembnejše člane osvobodilnega gibanja ali da lahko od njih izve kakšne pomembne informacije tako o odporiški mreži in njenih sodelavcih kot nasploh o ljudeh, ki podpirajo partizane, je čakalo surovo zasliševanje oz. brutalno psihično in fizično maltretiranje, ki so ga izvajali gestapovski zasliševalci. Mučenje je potekalo tako v samih zaporih kot tudi na drugih lokacijah v Celju, zlasti v Stari grofiji na današnjem Muzejskem trgu v Celju ter v stavbi nekdanje (Plečnikove) Ljudske posojilnice v centru mesta. Le redki zaporniki so se brutalnemu mučenju uspeli izogniti, saj pred razvpitimi gestapovskimi prijemi ni bil varen nihče, ne mladoletniki, ne ženske, ne duhovniki. Po pripovedovanju slovenskih paznikov, ki so bili priče tamkajšnjemu dogajanju, kot tudi samih žrtev je bil glavni način mučenja pretepanje z žilavko po celem telesu. Gestapovska domišljija je premogla tudi druge načine zadajanja bolečin, kot npr. puljenje nohtov, brcanje in skakanje po telesu, ščuvanje psov na žrtve, znani pa so tudi primeri še posebej sprevrženega spolnega izživljanja nad ženskimi zapornicami. Pogosto so gestapovci s pretepanjem in drugim mučenjem šli celo tako daleč, da so žrtev potolkli do smrti. Med nesrečniki, pretepenimi in izmučenimi do smrti, se je denimo znašel profesor verouka in škofov pomožni tajnik Ferdinand Potokar, rojen v Breznem pri Laškem, ki se mu je kot duhovniku nekako uspelo izogniti izgonu in se je v Mariboru vključil v odporiško gibanje oz. Osvobodilno fronto. Ker ni hotel izdati imen sodelavcev, so ga gestapovci jeseni 1942 tako zverinsko zasliševali in maltretirali, da so se po zaporu vso noč razlegali njegovi kriki in stoki, vse dokler ni za posledicami pretepanja z raztrganimi pljuči, poškodovanim

želodcem in jetri v začetku novembra 1942 v agoniji izkervavel. V istem času so v Starem piskru zasliševali in mučili še dva duhovnika – Izidorja Završnika z Gomilskega, ki je bil nato ustreljen v Mariboru (že 22. 7. 1942 je bil v Starem piskru kot talec ustreljen kaplan Martin Grešak, rojen v Grižah) ter duhovnika Franca Puncerja iz Braslovč, ki je bil kasneje namesto pred puške poslan v koncentracijsko taborišče Dachau, preživel tudi tamkajšnjo kalvarijo ter svoje spomine na trpljenje med vojno zbral in opisal v knjigi. Primera izživljanja nad duhovniki nismo izbrali zgolj kot dokaz gestapovske brutalnosti, ki se ni ustavila pred nikomer, temveč tudi v ponazoritev tega, kdo vse se je med vojno upiral zavojevalcu, zaradi tega trpel in umiral. O grozovitih razmerah v zaporniških celicah in dogajanju v gestapovskih mučilnicah govore še mnoga, tako pisna kot ustna pričevanja slovenskih mož in žena najrazličnejših starosti, poklicev in svetovnih nazorov, ki so se v jetnišnici znašli zaradi svoje nacionalne zavednosti in pokončnosti. Upoštevajoč grozovitosti, ki so dogajale med zaslišanji, ob njih pa še strah za življenja in usodo najbližjih je mogoče razumeti tudi tiste, ki so pod tem nečloveškim pritiskom klonili, seveda pa so njihova priznanja in izsiljene informacije privedle do novih aretacij, mučenj in smrti. Znani so tudi primeri, ko so si jetniki, kot npr. že omenjeni Jože Majer, raje, kot da bi med mučenjem izdali svoje tovariše, sami vzeli življenje.

Streljanje talcev

»Prve talce so ustrelili že kmalu. Takrat smo bili še v Mohorjevem stanovanju na Prešernovi oziroma Adolf Hitler Platzu. Živo vidim oba mlada Jellenza: črne jahalne blače in škornji, beli srajci z rdečo pasico s kljukastim križem na levem rokavu, stopita iz sosedne hiše, Jellenzi, trgovina na drobno in veliko z usnjem, so bili sosedje Mohorjeve, in gresta čez cesto v minoritsko cerkev, trop mladih veseljakov za njima, izginejo v cerkvi in se pojavijo čez pet minut ali kaj visoko gori na stolpu cerkve, na kamniti ograji, razglednem vencu pod koničastim vrhom zvonika. / ... / Celjski nemčurji so hodili tja gor gledat ustrelitve na dvorišču Starega piskra, z zvonika se je videlo na tisto dvorišče. Vsako ustrelitev so objavili na velikih rdečih plakatih, imena ponemčena, niti umreti človek ni smel po svoje, rojstni kraj, starost in poklic, ključavničar, pomožni delavec, finančni nameščenec, delavec, mehanik, rudar.«

(Miloš Mikeln, Mesto ob reki, str. 52–53.)

Še bolj kot zloglasna jetnišnica in mučilnica se je Stari pisker v zgodovino zapisal kot prizorišče množičnega pobijanja zavednih Slovencev. Na dvorišču zaporov so Nemci namreč kot maščevalni oz. povračilni ukrep za akcije odporne gibanja in partizanov izvajali množične likvidacije zapornikov, za katere se je uveljavil naziv talci. V začetku so usmrtitve potekale na krajih partizanskih akcij. Omenili smo že poboj ujetih pripadnikov krške partizanske skupine, med katerimi je umrla tudi Ivanka Uranjek, doma iz Griž, drugi že omenjeni tovrstni primer pa je streljanje talcev v Šoštanju 10. oktobra. Konec avgusta leta 1941 je do prvega streljanja prišlo v mariborskih sodnih zaporih, ko so pod puškinimi cevmi omahnili nekateri najpomembnejši organizatorji upora – Slavko Šlander, Slava Klavora, Franjo Vrunč, Jože Tovornik ipd., že 4. septembra pa so strelji odjeknili tudi v Starem piskru. Po marcu 1943 so ustrelitve in druge eksekucije, med njimi obešanje na Stranica pri Frankolovem, ponovno potekale na krajih partizanskih akcij, v zadnjih mesecih vojne pa so mesto zločina spet postali mariborski sodni zapori. Na okupiranem slovenskem Štajerskem je tako bilo med vojno v 67 skupinah (66 streljanj in eno obešanje) ubitih 1.590 ljudi, katerih imena so objavili z razglasi, v neobjavljenih streljanjih pa je padlo še preko tristo ljudi. Od tega je bilo na dvorišču Starega piskra v Celju v skupaj šestih streljanjih pobitih 374 ljudi, od tega 325 moških in 49 žensk. Prvo streljanje je bilo, kot rečeno, 4. septembra 1941, ko so ustrelili deset talcev, vsa ostala streljanja so bila leta 1942, v času najhujšega okupacijskega terorja. 23. junija je padlo 62, 7. julija 37, 22. julija 100, 30. julija 70 in 15. avgusta 95 talcev.

Ustreljeni talci niso bili obsojeni pred sodiščem, saj v tem času na okupiranem ozemlju še ni bilo rednega sodstva. Aretirani politični osumljenci so bili določeni za usmrtitev na podlagi predlogov referentov Gestapa pri komandantu varnostne policije in varnostne službe. Slednji je o teh predlogih tudi dokončno osebno odločal in odredil smrtne kazni. Na tem mestu sta se še posebej »proslavila« zloglasni Lurker in njegov naslednik Kurt Stage, ki je med drugim odgovoren tudi za obešanje na Stranica. Z odločbo o smrtni kazni je bil zapornik seznanjen neposredno pred usmrtitvijo. Zapornike, določene za usmrtitev, so navadno že dopoldne ali vsaj nekaj ur pred morijo strpali v skupno celico, jim povedali, da bodo ustreljeni, ter jim razdelili papir za poslovilna pisma. Pred streljanjem so jih odvedli na manjše dvorišče, jim prebrali smrtno obsodbo ter jih v

spremljstvu močne straže odpeljali na veliko dvorišče. Tam so jih, zastražene z mitraljezi, postavili k zidu, jim v skupinah po pet ljudi zavezali oči in jih odgnali na manjše dvorišče, kjer je že bila pripravljena skupina vojakov s puškami. Po eksekuciji so trupla strpali v grobo zbite mrtvaške krste, jih v naglici naložili na pripravljen pokrit avtomobil ter jih odpeljali v graški krematorij.

Njihovo usmrnitev so objavljali posebni rdeči razglesi, pod katerimi je bil do maja 1942 podpisan šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfried Überreither, nato pa višji vodja SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju Ervin Rösener, ki je od leta 1943 naprej tudi dejansko odločal o usmrčitvah talcev.

Najmnožičnejše streljanje je v Starem piskru potekalo 22. julija 1942, ko je pod puškinimi cevmi omahnilo sto ljudi. Ohranjeni nemški dokument prča, da so se kot gledalci ustrelitev udeleževali tudi razni uslužbenci okupatorjevega aparata in njegovi sodelavci, predvsem celjski Nemci in nemčurji. Zijala so v tolikšni meri napolnili zaporniško dvorišče, zaporniške prostore ob oknih ter celo prostor pred zaporom, da se je predstojnik zaporov zaradi tega celo pritožil Gestapu. Poleg tega so prav uslužbenci Gestapa streljanje 22. 7. 1942 kljub prepovedi tudi fotografirali. Film so

Ustreljene talke, 22. 7. 1942.

nato odnesli razvit k celjskemu fotografskemu mojstru Josipu Pelikanu, po čigar zaslugi se je serija grozovitih in pretresljivih fotografij tudi ohranila.

Zadnje streljanje na dvorišču Starega piskra je potekalo 15. 8. 1942, pozneje so likvidacije, kot rečeno, ponovno potekale v Mariboru ter na prizoriščih partizanskih akcij. Zato v Celju pobijanja talcev ni bilo več, pač pa so streljali tako v njegovi neposredni bližini kot širom celjskega okrožja in celotne Spodnje Štajerske. Če se omejimo na celjsko območje, so leta 1943 Nemci talce streljali dvakrat. Konec maja deset talcev v Pongracu pri Grižah ter konec julija deset talcev pri Primožu pri Ljubnem. Leta 1944 so že 13. januarja v Lučah ustrelili deset talcev, 25. januarja na starem sejmišču v Velenju petnajst talcev, 14. februarja v Vitanju deset talcev, dan za tem v Juvanju pri Radmirju v Zgornji Savinjski dolini deset talcev, 9. marca v Novi Dobrovi pri Zgornjih Zrečah dvajset talcev, 11. decembra v Laškem devet talcev in 18. decembra v Velenju deset talcev. Zadnje streljanje tega leta je bilo 19. decembra v Vojniku, ko so Nemci ob zidu pokopališča ustrelili 8 talcev v povračilo za likvidacijo tamkajšnjega nacističnega funkcionarja.

V zadnjih mesecih vojne se je to nasilje le še stopnjevalo in talci na slovenskem Štajerskem so padali vse do aprila 1945. Ob obešanju na Stranica, 12. februarja, so Nemci tega meseca množično ubijali še na dveh koncih Celjskega. Istega dne, 28. februarja 1945, so ustrelili deset talcev v Laškem ter deset v Metlečah pri Šoštanju. Vsa naštetá streljanja so bila javno razglašena, ob njih pa je bilo tudi na Celjskem še nekaj neobjavljenih streljanj kot npr. v Radečah, kjer so Nemci 23. marca 1945 ustrelili sedemnajst talcev, če pa bi k temu šтели še množične poboje ujetih partizanov in aktivistov OF, bi število ustreljenih talcev gotovo naraslo še za nekaj sto žrtev. Množična streljanja ujetih partizanov kot tudi civilistov so se dogajala zlasti med nemško zimsko ofenzivo decembra 1944 in januarja 1945 v Zgornji Savinjski dolini. Znani so poboji na Vranskem, v bližini Radmirja in v okolici Gornjega Grada, podobnih prizorišč zločinov pa je bilo zlasti v Savinjski dolini še več.

Poslovilna pisma

»V celici 20. junija 1942.

Ljuba žena, otroci, sestre, brat in dr.!

Težko so me obremenili tako, da po sedanjih zakonih ni izgleda, da bi se še kdaj videla. Zaupam pa trdno v Boga in Marijo. Če mi je usojeno umreti, ne jadikaj. Bog že ve, zakaj nam to trpljenje pošilja. Jaz sem na smrt pripravljen. Prosim še le Tebe odpusti svojemu možu, če te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščenja sestri in brata. Molite za blagor moje duše če zveste, da je ločena od tega posvetnega mojega telesa. Tolaži me zvest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove krute usode in pa da sem kot veš nedavno prejel sv. zakramente.

Moja želja je, da postane Ivanček gospodar četudi vem, da bosta še oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spravlil v tako kruto usodo. Jaz Vas vse iz srca ljubim in nikogar ne sovražim. Oče odpusti jim...!

Bodita potolažena.

Bog z Vami ...

Pozdrav od očeta

moža in brata

Janez»«

(Poslovilno pismo Ivana Acmana s Šmihela nad Mozirjem,
ustreljenega 23. 6. 1942 v Celju.)

Omenili smo že, da so talci pred večino streljanj v letih 1941 in 1942 lahko napisali poslovilno pismo. Na ta način je okupator hotel dodatno odvrniti prebivalstvo od upora, kar pa je dosegalo prav nasprotni učinek. Zadnje besede svojcev, znancev in prijateljev so med ljudmi le še krepile prepričanje v upravičenost upora ter željo po maščevanju in jih tudi zato po novembru 1942 ne zasledimo več. Vsa napisana poslovilna pisma zaradi svoje vsebine sicer niso prišla v roke naslovljencev, še več se jih je v vojni vihri in po njej izgubilo, vendarle pa ohranjena pisma nedvomno sodijo med najpretnesljivejše dokumente vojnega časa. Iz njih je poleg povsem osebnih razmišljanj in izpovedi mogoče razbrati tudi splošni profil

takratnega slovenskega človeka, saj so ustreljeni talci izhajali praktično iz vseh družbenih plasti, največ med njimi je bilo delavcev in kmetov. Večina pisem izpričuje globoko in iskreno religioznost, s čimer lahko še dodatno podkrepimo dejstvo, da je protiokupacijski ljudski odpor na Štajerskem temeljil izključno na patriotizmu in narodni zavesti ter da je njegova ideološka dimenzija, kljub temu da so bili na njegovem čelu komunisti, zgolj obrobna, če že ne povsem zanemarljiva. Kljub že omenjeni cenzuri je ohranjenih ostalo tudi nekaj pisem kot npr. zgornje Acmanovo, ki po svoji vsebini in sporočilnosti še posebej izstopajo in si zaslužijo trajno pozornost.

Aretacije in deportacije družin

Nacistično nasilje pa se ni ustavilo le pri usmrtitvah zapornikov, ki so bili tako ali drugače osumljeni upora proti okupatorju, temveč je z vso silo in krutostjo prizadelo tudi njihove družine. Že avgusta 1941 je okrožni vodja ŠDZ Anton Dorfmeister ukazal aretirati vse žene celjskih komunistov in jih predati celjskemu Gestapu, spomladi in poleti 1942 pa je pregon svojcev ustreljenih talcev dosegel svoj višek. Že 24. januarja 1942 je državni vodja SS Himmler izdal povelje za deportacije družin talcev, marca 1942 pa je deportacije svojcev na Štajerskem ustreljenih talcev predlagal tudi Dorfmeister. Aretacije svojcev ustreljenih in partizanov so se tako začele že marca, družine pa so bile prepeljane v taborišča že omenjene Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) oz. Repatriacijskega urada za etnične Nemce v Nemčiji, kamor je bilo med oktobrom 1941 in julijem 1942 poslanih tudi več kot 36.000 slovenskih izgnancev iz Posavja in Obsotelja. Najhujši val nasilja nad slovenskimi družinami je sledil avgusta 1942, po sestanku pri dr. Uiberreitherju 29. julija 1942, na katerem so vodje okupacijskih oblasti in Gestapa sklenili, da je treba aretirati svojce vseh ustreljenih talcev, partizanov, padlih partizanov in tistih, ki so bili ustreljeni na begu. Akcija je potekala med tretjim in petim avgustom 1942. Aretirane družine iz celotne Spodnje Štajerske, še zlasti veliko jih je bilo iz Savinjske doline, so Nemci zaprli v predvojno deško okoliško šolo v Celju, ki je na ta način postala zbirno taborišče, ograjeno z žično oviro in stražnim stolpom ob njej. Natančnega števila vseh aretiranih ni mogoče ugotoviti, seznam, ki ga je 7. avgusta izdelala gestapovska izpostava v Celju, obsega 1.260 ljudi,

Ločitev mater od otrok na šolskem dvorišču, avgust 1942.

od katerih je bilo pozneje izpuščenih 292 oseb. Od povsem natančnega števila aretiranih je pomembnejša njihova nadaljnja usoda. Aretirane so na osnovi Himmlerjevih navodil razdelili v tri osnovne skupine. Odrasle moške med 18. in 55. letom starosti so prepeljali v mestno osnovno šolo in jih tam dokončno popisali. Ženskam so v noči na 10. avgust odvzeli otroke ter jih še isto noč v skupnem transportu z omenjenimi moškimi odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz – Birkenau. Skupno je bilo v tem transportu 118 moških in 333 žena in že bežen pregled seznama priča o tem, da jih je velika večina še istega leta tam tudi umrla. Starejše ljudi so iz Celja s posebnim transportom odpeljali v taborišče Buch na Bavarskem, posebej tragično usodo pa so nacisti namenili materam odvzetih otrokom.

Ob omembi koncentracijskih taborišč je treba povedati, da je bilo v nemška koncentracijska taborišča, zlasti Auschwitz – Birkenau, Mauthausen, Dachau, Ravensbrück, Buchenwald idr., že pred tem, pa tudi pozneje poslano še dosti več žena in mož s Celjskega. Razen že omenjene skupine iz avgusta 1941, odpeljane v Mauthausen, katere preživeli člani so bili po šestih mesecih izpuščeni, je večina ostalih taboriščnikov tam ostala za

nedoločen čas ter bila izpostavljena suženjskemu delu, nezadostni prehrani, obupnim higienskim in bivanjskim razmeram, medicinskim poskusom ter drugemu sistematičnemu nasilju taboriščnega (SS) osebja, ki si ga je težko že predstavljati, kaj šele opisati. Posledice so se pokazale v izredno visoki smrtnosti, saj je v nemških taboriščih oz. »tovarnah smrti« po skrajnem trpljenju umrlo ali bilo ubitih skupno več kot 7.000 ljudi s slovenskega, mnogo izmed njih prav s celjskega prostora, grozote nacističnih koncentracijskih taborišč pa so za vse življenje zaznamovale tudi razmeroma redke preživele.

Ukradeni otroci

»Mati dojenčka, iz Savinjske doline, je v svojem obupu in strahu, da ga čez leta, ko odraste, ne bo spoznala, svojemu otroku odgriznila delček malega prsta. Ker se ta otrok ni nikoli oglasil, ne moremo vedeti imena tega otroka in niti ne vemo, če se je sploh vrnil v domovino. To mamo so odpeljali v Auschwitz.«

(Stanislava Završnik, Preveč je bilo solza, str. 24.)

Kot že rečeno, je Heinrich Himmler v navodilih k povelju o »pomiritvi« Gorenjske in Spodnje Štajerske, 25. junija 1942, natančno določil tudi postopek z otroki odpornikov in ubitih talcev oz. tistih oseb, ki so se »*pregrešile zoper rajbo*«. V njih je bilo določeno, da je treba otroke odpeljati z njihovih domov in jih zbrati v pokrajinah starega rajha, kar ni bila popolna novost v nacističnem odnosu do prebivalstva okupiranih dežel, saj so na podoben način le nekaj tednov prej postopali v primeru češkega kraja Lidice, kjer so prav tako postrelili odrasle moške, ženske poslali v koncentracijska, otroke pa v posebna taborišča. V skladu z nacističnimi rasnimi in drugimi teorijami bi namreč nekateri otroci slovanskih upornikov, ki ustrezajo rasnim merilom, ob uspešni (pre)vzgoji lahko zrasli v »polnovredne« člane oz. predstavnike nemške narodne skupnosti. Pri tem se je računalo predvsem na majhne otroke, katerih spomin na domače okolje in starše je bil še zelo šibak. Za takšno vzgojo so bili določeni zavodi esesovskega društva »*Lebensborn*«, ki so tudi sicer služili nacističnim demografskim načrtom.

Tako so po opravljenem rasnem pregledu otroke iz zbirnega taborišča v okoliški šoli v Celju 10. avgusta z vlakom odpeljali v taborišče VoMi v

Frohnleiten pri Gradcu. Od tam so mlajše otroke prepeljali v zavode Lebensborn, starejše pa v posebna mladinska taborišča za prevzgojo. Viri in izjave o številu v Frohnleiten odpeljanih otrok se med sabo razlikujejo. Ena najverodostojnejših prič, nemška učiteljica Anna Rath, ki je delala za Nemški Rdeči križ, v svojem poročilu omenja 430 otrok, na transportnem seznamu pa se nahaja 441 otrok. Druga in tudi zadnja podobna akcija ločitve otrok od staršev je potekala že čez deset dni v povezavi z zadnjim streljanjem talcev v Starem piskru. Odrasle ženske in moški so bili ponovno odpeljani v Auschwitz, medtem ko število otrok iz transporta v Frohnleiten ni znano. Približna, a precej verjetna ocena na podlagi različnih virov je, da so Nemci avgusta 1942 iz Celja v dveh transportih odpeljali skupaj 600 t.i. »ukradenih otrok«.

V naslednjih akcijah kaznovanja in preseljevanja partizanskih družin, ki so leta 1942 in 1943 sledile na Štajerskem in Gorenjskem, do ločitve otrok od staršev kljub tovrstnim načrtom ni več prihajalo. Konkretni razlogi za to niso jasni, znano pa je, da je ločitvi otrok od staršev nasprotovala predvsem organizacija VoMi. Tako so poslej svojce partizanov in ubitih talcev iz Spodnje Štajerske ponovno pošiljali v taborišča VoMi ter nekatera druga, predvsem delovna taborišča. Do ponovnih ločitve staršev od otrok je prihajalo konec leta 1944 in 1945 ob deportacijah, ki so bile predvsem posledica nemškega vdora na osvobojeno ozemlje Zgornje Savinjske doline in Kozjanskega.

Nadaljnja usoda avgusta 1942 iz Celja odpeljanih otrok je, kot rečeno, bila različna. V prehodnem taborišču Frohnleiten pri Gradcu so ostali do 18. septembra 1942, nato pa so jih poslali v, izključno njim namenjena, mladinska taborišča po vsem rajhu in drugih okupiranih deželah (Saldenburg, Neustift, Neumarkt, Eisenstein, Himmelberg...). Otroci, ločeni od družin konec leta 1944 in v prvih dneh 1945, so bili povečini poslani v taborišče Koblenz na Zgornjem Štajerskem. Mladinska taborišča so se sicer razlikovala od koncentracijskih in uničevalnih, saj v njih ni bilo načrtnega ubijanja, vendarle pa so bile tudi tamkajšnje življenjske razmere vse prej kot lahke. Otroci so bili pogosto izpostavljeni pomanjkanju hrane, mrazu ter bolezenskim epidemijam, starejši otroci pa so morali tudi trdo delati, predvsem za potrebe vojne industrije. Zaradi naštetih razlogov je nekaj otrok celo pomrlo, za mnogimi je izginila vsaka sled, večina pa je v taboriščih dočakala ameriško osvoboditev ter se preko repatriacijskih centrov vrnila domov.

Še bolj kruta je bila prihodnost dojenčkov in otrok do tretjega leta starosti, ki so jih iz Frohnleitna odpeljali najprej v Mainburg, nato pa v razne domove organizacije Lebensborn, predvsem v njen dom z imenom »Sonnenweise« v Kohrenu. Večino teh otrok so nato posvojile nemške družine (med njimi celo Himmlerjev bratranec), ki so se obvezale, da bodo otroke vzgajale v nacionalsocialističnem duhu. Pravi dokumenti teh otrok so bili skrbno varovani in počasi se je za večino njih izgubila vsaka sled. Predvsem tistih otrok, ki so izgubili oba starša in druge bližnje, ni po vojni iskal nihče ali pa je bilo iskanje neuspešno, zato nikoli niso izvedeli svoje prave identitete. Večina teh, ki so jih njihovi preživeli svojci po vojni iskali, pa se je ob velikih, tudi medijsko razvpitih težavah in sodnih procesih končno (nekateri šele po desetih letih in več) le vrnila domov. Večina kot sirote, z izgubljenim delom mladosti, bolečimi spomini in nezaceljenimi ranami, ki so pogosto vplivale tudi na njihovo nadaljnjo življenjsko pot. Tudi zato so po mnenju dr. Toneta Ferenca poleg smrtnih žrtev »ukradeni otroci« najhujše prizadeta skupina žrtev okupatorjevega nasilja na Slovenskem.

Sramotilni sprevod po celjskih ulicah

»Razčapane, tudi bose, neobrite in umažane so, povezane z vrvi, prignali pred kasarniško obzidje poleg Narodnega doma. Vsak je imel obešeno okrog vratu sramotilno tablo, partizanki Tončka Čec in Marta Punc pa sta bili označeni za Flintenwiber (flintarici). Postavili so jih k zidu, prednje pa odvrgli trupla dvanajstih ubitih partizanov. V sebi sem začutil strahotno praznino spričo tolikšne nacistične gnusobe in perversnosti, potem pa me je zalil bes in gnev z občutkom nemoči.«

(Bruno Hartman, Na poti pride vse naproti, str. 112.)

V času najhujšega nacističnega nasilja na Štajerskem je na celjskih ulicah potekalo še eno presunljivo dogajanje, v zgodovinskem spominu znano kot zasramovanje ujetih in padlih partizanov. Kot smo že omenili, je 7. novembra 1942 na Krešici na Dobrovljah potekal hud boj med Nemci in partizani Savinjskega bataljona 2. grupe odredov. V neenaki borbi so Nemci skoraj v celoti uničili tretjo četo bataljona, pri čemer so zajeli štiri partizane in eno partizanko, 12 pa jih je padlo. Tako mrtve kot ujete partizane so nato

*Zasramovani ujeti in mrtvi partizani ob zidu mestne kasarne v Celju
(prva z desne stoji Tončka Čeč), november 1942.*

prepeljali na Vransko, od tam pa v Celje, kjer so ujete zaprli v samice Starega piskra. Čez nekaj dni so ujetim partizanom Savinjskega bataljona priključili še sedem drugih ujetih partizanov in aktivistov, med katerimi je bila tudi Tončka Čeč, sekretarka Kozjanskega okrožja, ter skupaj trinajst izmučenih, zvezanih in s sramotilnimi napisi opremljenih partizanov in partizank vodili po glavnih celjskih ulicah. Skozi sramotilni špalir, ki so ga sestavljali nemški privrženci pa tudi naključni mimoidoči, so skupino privedli do prostora med mestno vojašnico in Narodnim domom. Ujetnike so postavili pred zid, prednje položili še dvanajst trupel padlih na Dobrovljah, vse skupaj podrobno fotografirali in na ta način še dodatno poskušali ustrahovati in prestrašiti Celjane ter jih odvrniti od upora. Večina partizanov iz sramotilnega spreveda je bila nato ustreljena, medtem ko je Tončka Čeč naslednje leto umrla v koncentracijskem taborišču Auschwitz.

Obnova odporniškega gibanja v Celju in okolici

Pozimi 1942/43 na Dobrovljah ni bilo večjih partizanskih enot, spomladi 1943 pa so kot neke vrste center osvobodilnega gibanja ponovno oživele. V vojaškem smislu se je le-to sicer prestavilo v Zgornjo Savinjsko dolino, pač pa so Dobrovlje postale njegovo politično središče. Formiran je bil Okrožni komite KPS za vso Savinjsko dolino, ki je okrožje razdelil na okraje, ki so segali vse od Gornjega grada pa do Žalca.

Takšna reorganizacija savinjskega okrožja je vzpodbudila tudi oživljanje odporniške mreže v okolici Celja, pri čemer sta najaktivnejšo vlogo odigrala zakonca Julijana Cilenšek - Betka in Rudi Cilenšek - Urankar, prva kot sekretarka celotnega okrožja, drugi pa kot sekretar žalskega okraja. Najprej je bil v rudarskem Pečovniku ustanovljen odbor OF, junija 1943 na drugi strani Celja še odbor OF za Gorico, Lokrovec in Dobrovo, sodelavci in zaupniki OF pa so delovali tudi v drugih okoliških predelih in krajih kot npr. na Dobrni, v Vojniku, Dramljah in na Frankolovem. Tudi v samem mestu je poleti 1943 (ponovno) začela delovati skupina OF na železniški postaji in v Gaberju, ki je prav tako vzdrževala stike z okrožnim komitejem za Savinjsko dolino. Po aretaciji in izdaji kurirke je bila uničena tudi ta skupina in oktobra 1943 je bilo aretiranih okrog 80 ljudi, od katerih je bila dobra tretjina pozneje ustreljena, ostali pa odgnani v koncentracijska taborišča. V mestu so poslej praktično vse do zadnjih dni okupacije ostali le redki, med sabo slabo povezani simpatizerji OF, nadaljnje organiziranje in vodenje odpora pa je ostalo skoraj izključno v domeni organizacij OF v primestnih predelih.

Razmere na Štajerskem je že sredi leta 1943 kritično obravnavalo tudi takratno slovensko partijsko vodstvo, ki je ugotavljalo, da ljudje v glavnem niso seznanjeni z uspehi NOB drugod. Tudi okrožnica Pokrajinskega komiteja konec septembra 1943 ni izražala zadovoljstva z aktualno organizacijo OF v severni Sloveniji. Glede na prepričanje, da je večina prebivalstva protihitlerjevsko usmerjena, je sledil poziv k organiziranemu povezovanju v okrožne in rajonske odbore OF, ki naj bodo sestavljeni iz najboljših aktivistov, ki naj uživajo ugled med ljudmi. Okrožnica je poudarjala tudi razlikovanje med partijskimi in frontovskimi organizacijami, pri čemer pa je bila partijska kontrola nad celotnim delovanjem še naprej samoumevna ter je zahtevala ponovni prodor organizacije v mesta in centre,

pri čemer je še posebej poudarjala Celje in tamkajšnjo slabo situacijo.

S tem namenom je poleti 1943 iz partizanskih vrst na teren prišel Leon Čibic - Tomaž, nekaj mesecev za njim pa še Milica Gabrovec - Lenka. Medtem ko se je prvi ukvarjal predvsem s pridobivanjem mladine ter ustanavljal mladinske aktivne OF in SKOJ, je Gabrovčeva postala sekretarka novoustanovljenega okrajnega komiteja KP za Celje.

Razmere za organizacijo osvobodilne mreže so bile vse prej kot ugodne, saj je bilo tako rekoč vse treba postavljati znova, najbolj oteževalno okoliščino pa je predstavljal vseprisoten strah pred nemškim nasiljem ter medsebojno nezaupanje. Aktivistom so največjo oporo nudile nekatere zavedne in zanesljive domačije (Rebec v Gorici, Pišek in Dimec v Medlogu ...), katerih člani so tvorili tudi prve terenske odbore OF in mladinske aktivne, preko njihovih sorodstvenih in prijateljskih zvez ter z individualnim pridobivanjem predvsem mlajših posameznikov pa se je mreža širila tudi na ostale predele (Lokrovec, Ljubečna, Nova cerkev, Frankolovo ...). V izredno težkih razmerah kakšnih večjih vojaških akcij aktivisti niti niso načrtovali, omeniti pa velja vdor v graščino v Šmartnem pri Celju poleti 1943, kjer so tamkajšnjega župana terenci prisilili, da jim je izročil orožje lokalne Landwache. V prvih mesecih leta 1944 je prišlo do izdaje v delu na novo organizirane odporniške mreže in odkritja Rebčeve postojanke, kar je bila po mnenju samih vodilnih terencev deloma tudi njihova krivda. Zaradi številčno skromne aktivistične mreže so bili redki predani posamezniki, predvsem tisti, pri katerih so se organizatorji odpora zadrževali, preobremenjeni in preveč eksponirani, očitno pomanjkljiva je bila tudi komunikacija z višjimi političnimi in vojaškimi organi, kar prav tako ni prispevalo k večji konspiraciji. Organizatorji odporniške mreže so se zato pogosto bili prisiljeni zatekati k improvizaciji ter lastni intuiciji, po omenjeni izdaji pa so svoj center prestavili na širše področje Rožne doline, kjer je bila postavljena tudi kurirska baza ter organiziran dejaven mladinski aktiv.

Šlandrova in Zidanškova brigada

»Kakor vreme so bile žalostne tudi zgodbe partizanov. Temu so ustrelili starše, drugemu so ženo odpeljali v tovarno v rajhu, starejši možak je moral gledati svojo gorečo bišo in veliko moških in žensk je bilo v kakšnem taborišču. Vsi pa so se morali kakor divjad plaziti skozi domače gozdove, nanje so prežali in jih zasledovali sovražniki in kogar so odkrili, so ga ustrelili. Pogosto so partizana, ki ni hotel izdajati, zverinsko mučili, dokler ni, samo še krvava gmota, naposled smel umreti.«

(Alma Karlin, Moji zgubljeni topoli, str. 209.)

Po hudih udarcih in izgubah, ki so jih na prelomu 1942/43 doživele partizanske enote na Štajerskem, se je osvobodilno gibanje spomladi 1943 sicer počasi, a vztrajno pobiralo na noge, pri čemer je bila partizanska dejavnost še vedno najmočnejša ravno na širšem celjskem območju oz. v zahodnih predelih področja, ki ga je vojaško pokrivala 4. operativna cona slovenske partizanske vojske. Tukaj sta v prvi polovici leta delovala Kamniško-Savinjski odred (v katerega je bil januarja vključen Savinjski bataljon) ter Kozjanski bataljon. Okrepljena partizanska dejavnost na tem območju je privedla celo do tega, da so Nemci junija 1943 Spodnjo Štajersko razglasili za območje protipartizanske borbe oz. »*Bandenkampfgebiet*«.

V začetku avgusta je bila v glavnem iz tukajšnjih partizanskih enot na Šipku nad Blagovico ustanovljena Šlandrova brigada, ki je bila prva štajerska partizanska brigada oz. druga (za Prešernovo, ki je bila na Gorenjskem ustanovljena malo pred tem) brigada na nemškem okupacijskem območju. Šlandrova brigada je bila taktično in organizacijsko razmeroma dobro usposobljena enota, ki je zlasti jeseni 1943 izvedla veliko uspešnih ofenzivnih akcij. Delovala je na celotnem prostoru med Zasavjem in Savinjsko dolino, poleg akcij na prometnicah, s katero je slovenska partizanska vojska ovirala sovražnikove premike, pa velja še posebej izpostaviti uspešne napade na orožniške oz. vermanske postojanke v Zgornji Savinjski dolini.

Obetavni razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na območju južnega Pohorja – novembra 1942 je bil ustanovljen odbor OF za Konjice, decembra 1942 je bil prvi odbor OF ustanovljen tudi na Skomarju –, je tragični padec Pohorskega bataljona na Osankarici za nekaj časa sicer omrtvil in ustavil, a že spomladi 1943 je svojo dejavnost na tem območju okrepil, v začetku

Borci Šlandrove brigade na Menini planini, november 1943.

maja 1943 ustanovljeni 2. Pohorski bataljon. Pod vodstvom Borisa Vinterja, domačina iz Zreč in kasnejšega komandanta Šlandrove brigade, so pohorski partizani v začetku junija 1943 vdrli v Zreče in zaplenili nekaj orožja in opreme, partizanska dejavnost pa je vzpodbudila tudi nastajanje krajevnih odborov OF (pri Sv. Kunigundi, na Resniku, na Padeškem vrhu) v drugi polovici leta 1943. V Pohorski odred preoblikovani bataljon je novembra 1943 ponovno napadel Zreče, pri čemer partizanom ni uspelo doseči glavnega cilja - zavzeti orožniške postaje, ter uspešno prestal decembrsko nemško ofenzivo. Na obletnico padca 1. Pohorskega bataljona je bila 8. januarja 1944 pri Sv. Primožu ustanovljena Pohorska oz. Zidanškova brigada, s čimer je na Štajerskem nastala še ena partizanska brigada. Njeni borci so skupaj s tovariši iz Šlandrove brigade tvorili jedro oz. večino štajerskih partizanov, le da je njihovo skupno število še vedno močno zaostajalo za ostalimi deli Slovenije. 4. operativna cona, najvišje vojaško poveljstvo za severno Slovenijo, je imela ob koncu leta 1943 pod svojim poveljstvom le okrog 800 partizanov oz. sredi januarja 1944 nekaj manj kot 1100. Razloge za takšno zaostajanje je treba iskati v prisilni mobilizaciji v nemško vojsko, ki je zajela širok krog za boj sposobnih fantov in mož, strahu pred surovim nemškim maščevanjem, ki je marsikoga odvrnil od vstopa v partizane, septembrskemu premiku glavnine enot na Dolenjsko in nazaj, kot tudi v

nekaterih usodnih napakah in početju posameznih partizanskih komand. Kot je bila npr. t.i. »pohorska afera«, v kateri je del vodstva pohorskih partizanov, v prepričanju, da imajo opravka z vohuni oz. plavogardističnimi vrinjenci, surovo mučil in ubil več nedolžnih partizanov in novincev v partizanskih vrstah. V tem in podobnih primerih je sicer razumljiv in upravičen strah pred gestapovskimi sodelavci presegal meje in se prepletal z ideološkim fanatizmom nekaterih komunističnih poveljnikov ter sadizmom posameznikov, ki so dobili prevelika pooblastila. Takšno početje, ki je bilo ustavljeno šele s posegom CK KPS, je zakrivilo ogromno škodo. Ne le zaradi nedolžnih žrtev, temveč še bolj zaradi sence, ki je padla na vso partizanstvo, saj je med pristaši osvobodilnega gibanja v severovzhodnem delu Štajerske kar nekaj časa vladal strah pred odhodom v partizane, pohorski dogodki pa so odmevali tudi drugod. A že spomladi 1944 je do takrat šibko partizansko in osvobodilno gibanje na Štajerskem začelo dobivati drugačno podobo, k čemur je bistveno pripomogel prihod Štirinajste divizije.

Pohod in prihod 14. divizije na Štajersko

Da bi pospešilo razmah osvobodilnega gibanja, da bi vojaško in politično trdneje povežalo vse slovensko ozemlje in da bi izkoristilo velike možnosti za mobilizacijo, ki so na Štajerskem še obstajale, je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja sklenilo na Štajersko poslati večjo partizansko enoto. Za to izredno zahtevno, do takrat še nikoli uspešno izvedeno nalogo je bila izbrana Štirinajsta divizija (sestavljale so jo Tomšičeva, Šercerjeva in Bračičeva brigada), ki je, glede na osveščenost, bojne izkušnje in oborožitev njenih borcev, veljala za eno najmočnejših in najboljših enot slovenske narodnoosvobodilne partizanske vojske.

6. januarja 1944 je iz Suhorja v Beli krajini Štirinajsta divizija krenila na svoj veliki pohod. Štela je 1.142 dobro pripravljenih, organiziranih, opremljenih in visoko motiviranih bork in borcev. Zaradi manjšega tveganja se je na Štajersko odpravila preko hrvaškega ozemlja, kjer se je že bila prisiljena zaplesti v manjše spopade in pri tem utrpela prve izgube. Prvotni načrt o pohodu v Haloze je bil iz strateških razlogov spremenjen, zato se je divizija usmerila proti Kozjanskemu ter v noči na 7. februar 1944 pri Sedlarjevem prešla Sotlo. Nekaj manj kot tisoč slovenskih partizanov je

stopilo na štajerska tla, kar je bil tudi prodor prve zavezniške operativne enote na ozemlje nemškega rajha. Nepričakovani prihod tako močne partizanske enote je Nemce sprva presenetil, a že kmalu so začeli zbirati svoje sile pod vodstvom polkovnika von Treecka, v vojaške akcije pa se je neposredno vključil celo sam višji vodja SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju, policijski general Erwin Rösener. Nemški cilj je bil jasen: ustaviti, obkoliti in za vsako ceno uničiti »banditsko« divizijo.

Po tem, ko je izvedla nekaj akcij, se je divizija z Bohorja usmerila proti Zidanemu mostu ter se obrnila proti severu. Pri Štorah se je prebila iz obročja čez železniško progo Celje–Rogatec na Konjiško goro, nato čez cesto Celje–Stranice ter na Paški Kozjak. Ob hudih bojih pri Spodnjem Doliču so se štirje bataljoni uspeli prebiti na Pohorje, medtem ko je glavnina ostala v nemškem obroču na Graški gori, odkoder se je s hudimi izgubami končno uspela prebiti proti Mozirskim planinam, kjer je nemško zasledovanje postopoma prenehalo.

Borci Štirinajste divizije na Paškem Kozjaku prenašajo ranjence (prvi z leve je verski referent divizije, partizanski duhovnik Jože Lampret), 19. 2. 1944.

V približno dvajsetih dnevih nemške ofenzive je Štirinajsta prestajala pekel na zemlji. Ob nenehnih napadih številčno trikrat močnejšega sovražnika so jo dodatno izčrpavali zima, mraz, lakota, izčrpanost in utrujenost, poleg tega pa se diviziji ves čas pohoda (razen sprva na Kozjanskem) ni uspelo povezati z enotami 4. operativne cone. Težak položaj je borce večkrat pripeljal na rob obupa, divizijo pa so pred popolnim uničenjem rešili samo izredna srčnost, hrabrost in požrtvovalnost borcev ter nekatere posrečene taktične poteze vodstva. Soteska Gračnice, Paški Kozjak, Graška gora, Basališče, Ravne in ostali s krvjo prepojeni kraji ter prizorišča bojov bodo za vedno ostali neme priče najhujših preizkušenj Štirinajste ter legendarni simbol žrtvovanja in junaštva njenih borcev. V neprestanih bojih od Sotle naprej je Štirinajsta utrpela velike izgube, saj je za vedno ostala brez tretjine borcev, poleg tega pa je približno 200 ranjenih in bolnih tovarišev zaupala partizanskim domačijam in partizanskim bolnišnicam na Štajerskem. Kljub nasprotnemu nemškemu zatirjanju pa ob koncu ofenzive, 26. februarja 1944, divizija ni bila uničena. Še vedno je štela 440 sicer prezebljenih in izčrpanih, a za boj sposobnih partizanov. In prav ti so skupaj z borci obeh štajerskih brigad ter drugih enot v naslednjih mesecih tvorili srce in okostje prvega množičnega narodnoosvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem.

Po preureditvi divizije na Graški gori in v Završah marca 1944 so bile njene enote kmalu spet pripravljene in usposobljene za vojaško aktivnost. Z intenzivno mobilizacijo ter čedalje množičnejšim prilivom prostovoljcev so se vrste borcev večale in junija 1944 je divizija že dosegla številčno stanje, kakršnega je imela ob odhodu iz Bele krajine pol leta prej. Skupaj z drugimi enotami 4. operativne cone je Štirinajsta napadala sovražnikove postojanke, objekte in komunikacije ter poleti 1944 prešla v veliko partizansko protiofenzivo, v kateri so slovenski partizani za nekaj mesecev osvobodili ozemlje v Zgornji Savinjski dolini, delih Pohorja, na Moravskem in Kozjanskem. Kljub ogorčenim spopadom in novim tragičnim izgubam je divizija uspešno prestala tudi silovit nemški protiidar v zadnji vojni zimi 1944/45 in se spomladi 1945 uspešno zoperstavljala čedalje številnejšim sovražnikovim silam, ki so se umikale proti Avstriji. Tik pred koncem vojne je divizija celo prodrla na Koroško vse do Celovca in Velikovca, v spopadih z domobranci na dravskih mostovih, do katerih je prišlo že po uradni nemški kapitulaciji, pa so njeni borci še zadnjič prelivali kri za svobodo.

Karel Destovnik – Kajuh

V vrstah Štirinajste divizije se je v času njenega obstoja bojevalo nekaj tisoč deklet in žena, fantov in mož. Prihajali so iz vseh delov Slovenije, pa tudi tujine, po prihodu divizije na Štajersko pa so njene razredčene vrste zapolnjevali predvsem tukajšnji domači ljudje.

Med njene najbolj znane borce je nedvomno sodil tudi slovenski pesnik Karel Destovnik - Kajuh, katerega tragična življenjska usoda je tesno povezana z zgodovino Štirinajste divizije in njenim pohodom na Štajersko.

Rodil se je leta 1922 v Šoštanju, kjer je končal pet razredov osnovne šole, nato pa šolanje nadaljeval na celjski gimnaziji. Tam je začel tudi pisati pesmi in jih od leta 1938 naprej objavljati v različnih dijaških in drugih literarnih listih, predvsem *Slovenski mladini*. Vzporedno s pesnjenjem je naraščala tudi njegova udeležba in sodelovanje v naprednem kulturnem in političnem življenju, saj je v tem času že izoblikoval svoje politično prepričanje ter komunistični svetovni nazor. Prav zaradi slednjega je bil aprila 1940 kot šestošolec izključen in šolanje je nadaljeval na državni realni gimnaziji v Mariboru, kjer je svoje literarno in politično delovanje še razširil. Z aprilskim napadom na Jugoslavijo se je začelo novo poglavje v njegovem življenju, saj je takoj po začetku vojne na čelu skupine prostovoljcev z namenom odpora proti okupatorju odšel v Zasavsko hribovje. Skupina je po nemškem vdoru razpadla, ranjenega Kajuha pa so konec aprila 1941 Nemci aretirali ter ga odpeljali v gestapovske zapore v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. Tam sta nastali tudi prvi njegovi pesmi z vojno tematiko – *Pet in dvajset* ter *Nenapisano pismo iz ječe*.

Po vrnitvi iz zapora se je Kajuh umaknil v ilegalo, septembra 1941 pa pobegnil v okupirano Ljubljano, kjer se je takoj vključil v delovanje Osvobodilne fronte. Svoje pesmi je objavljati v ilegalnih glasilih, med drugim tudi v *Slovenskem poročevalcu*. Njegova prva pesniška zbirka je bila jeseni 1942 že tik pred natisom, ki pa ga je preprečila izdaja in odkritje ilegalne Tehnike, v kateri je zbirka čakala na tisk. Kajuhova poezija z vojno in ljubezensko tematiko je tako še naprej krožila po Ljubljani le v prepisih.

Po dveh letih ilegale je Kajuh 25. avgusta 1943 odšel iz Ljubljane v Kočevski Rog in se pridružil partizanom. Po ustanovitvi prvih dveh slovenskih divizij je bila v vsaki organizirana tudi kulturniška skupina, ki je opravljala politično in propagandno delo med borci in prebivalstvom. Kajuh

je postal vodja kulturniške skupine v Štirinajsti diviziji in prirejal številne mitinge in prireditve na osvobojenem ozemlju Notranjske in Kočevske. Nemška ofenziva jeseni 1943 je zavrila začetno delo kulturniške skupine, kljub temu pa se je prav v tem času Kajuhu uresničila velika želja, saj so člani skupine v Starih Ogencah v Snežniškem pogorju izdali Kajuhovo prvo in za življenje edino pesniško zbirko *Pesmi* v 38 izvodih.

Pohod Štirinajste na Štajersko je pomenil za Kajuha in ostale člane kulturniške skupine najtežjo preizkušnjo ter za večino njih tudi prezgodnjo smrt. Še med pohodom čez hrvaško ozemlje je Kajuh po hrvaških vaseh recitiral svoje pesmi, po prehodu čez Sotlo na Štajersko pa ga je skupaj s soborci čakala borba na življenje in smrt. Nekaj dni pred koncem nemške ofenzive, ko je Štirinajsta najhujše praktično že prestala, je padel tudi Kajuh. V Žlebnikovi domačiji v Šentvidu nad Zavodnjami, nedaleč od rodnega Šoštanja, ga je 22. 2. 1944 pokosil rafal nemške izvidniške patrulje. S tem se je končalo mlado življenje nadarjenega pesnika in domoljuba, ki je bil leta 1953 posmrtno razglašen za narodnega heroja.

Vzpon in razmah osvobodilnega gibanja od pomladi 1944 naprej

Presenetljive novice o prihodu močnejše partizanske enote na Štajersko ter njenih bojih februarja 1944 so do organizatorjev odporniške mreže in do prebivalstva prihajale postopoma. O načrtovanem prihodu 14. divizije niso imeli terenski delavci nikakršnih informacij in se nanj niso pripravili, kar je bil še en dokaz slabe usklajenosti med štajerskimi partizanskimi enotami in terenskimi mrežami ter višjimi vojaškimi in političnimi organi, čeprav je seveda vprašljivo, kolikšno pomoč so šibki terenci sploh bili sposobni nuditi preganjani diviziji.

Pač pa so se zato ti stiki v naslednjih mesecih precej okrepili. Reorganizacija divizije in njene uspešne akcije so naleteli na odziv štajerskega prebivalstva, ki se je ob povečanem pritoku v partizanske vrste kazal tudi v aktivnejši podpori terenskim delavcem ter širitvi odporniške mreže. Vanjo je vstopalo vse več domačinov, med njimi tudi vedno pogostejši dezertarji iz nemške vojske. Takšno povečanje domačinov v odporniških vrstah je seveda ugodno vplivalo na odnos prebivalstva do terencev in partizanov nasploh,

krepi se je medsebojno zaupanje, manjšal strah pred okupatorjevimi povračili, pa tudi izdaj iz lojalnosti do oblasti, ideoloških nagibov ali osebnih koristi je bilo čedalje manj. Večina narodno zavednega prebivalstva se je otresla s strahom povezane apatije in neprimerno odločneje kot v preteklih letih stopila na stran slovenskega narodnoosvobodilnega boja.

V obdobju med majem in novembrom 1944 je Štajerska, še posebej njen zahodni del, doživela dotlej neviden razcvet in razvoj osvobodilnega gibanja, ki se je vedno bolj krepilo tudi v tistih predelih in območjih, kjer ga prej sploh ni bilo ali pa je bilo po hudih udarcih leta 1941 in 1942 obglavljeno in zadušeno. Sovražnik je bil v tem času tako politično kot vojaško potisnjen v defenzivo in partizanske enote so se deloma s prostovoljnim prilivom, v glavnem pa z mobilizacijo okrepile s tisoči novih borcev. Enote 4. operativne cone so do sredine oktobra mobilizirale skoraj 14.000 borcev, od katerih so jih kar slabi dve tretjini poslali na Dolenjsko ter z njimi okrepili 7. korpus slovenske partizanske vojske. Obenem so tudi partizanske enote na Štajerskem nanizale vrsto vojaških uspehov in osvobodilno gibanje na Štajerskem je zlasti konec aprila 1944 (ob tretji obletnici ustanovitve OF ter 1. maju) pokazalo svojo moč ter pripravljenost na dokončni boj z okupatorjem. Zidanškova brigada, ki je že marca 1944 med Vitanjem in Skomarjem bila enega svojih prvih težkih bojev, je 22. aprila zvečer vdrla v Vitanje, izvedla rekvizicijo v dveh trgovinah in požgala nekaj barak (obsežnejši je bil napad Tomšičeve julija istega leta), 25. in 26. aprila sta sledila dosti uspešnejša in odmevnejša napada na Zreče, v katerih je brigada uničila železniško in orožniško postajo ter več drugih upravnih in industrijskih objektov, prvega maja pa je uspešno napadla še okupatorjevo postojanko v Mislinji. Šlandrova brigada je medtem izvajala akcije tako v Tuhinjski dolini kot Savinjski dolini, na Moravškem in v Revirjih, enote 14. divizije so v noči na 1. maj napadle Šoštanj, čigar okolico so partizani v celoti obvladovali, Velenje, velenjski premogovnik in elektrarno, Kozjanski bataljon pa je junija z napadom in zavzetjem Jurkloštra celo ustvaril manjše osvobojeno ozemlje, t.i. Jurkloštrsko republiko. Posledično so ti uspehi krepili narodno zavest med prebivalstvom ter veliko večino, ponekod tako rekoč vse ljudi neposredno povezali z OF. K temu je pripomogla tudi preureditev okrožij OF aprila in avgusta, odhod aktivistov na manj aktivna in organizirana področja ter premiki in akcije vojaških enot proti severovzhodu. Pri tem je bila zelo pomembna aktivnost Kozjanskega odreda, pa tudi enote 14.

divizije so občasno prodirale proti Boču, Rogatcu in Halozam, kjer je bilo osvobodilno gibanje še zelo šibko. Prvi partizani so na Boč prišli maja 1944, začeli s političnim delom, ustanovili prvi okrajni odbor OF Rogatec, izvajali preskrbovalne in sabotažne akcije ter skrbeli za mobilizacijo. Jeseni 1944 je bila na Boču zgrajena partizanska bolnišnica, vzpostavljena je bila vojaška kurirska postaja, občasno pa so na to področje prihajale tudi partizanske brigade. Že avgusta se je v Kostivnici zadrževala Bračičeva brigada in na Podplatu napadla vlak, medtem ko so enote Šercerjeve brigade septembra 1944 v Tekačevem v neposredni bližini Rogaške Slatine napadle osebni vlak in zajele skupino nemških oficirjev.

Tudi v okolici Celja se je narodnoosvobodilno gibanje v pozni pomladi in poletju 1944 pomembno okrepilo in se organiziralo na novih temeljih. Tako je bil januarja 1944 obnovljen Okrožni komite KPS Celje (prva sekretarka je bila Milica Gabrovec), ki je februarja obsegal rajone Frankolovo, Šmartno, Pirešica ter Celje, v njih pa so delovali tudi rajonski odbori Osvobodilne fronte. Aprila 1944 je bilo okrožje razdeljeno na okraje Celje-mesto, Celje- okolica, Dramlje, Frankolovo ter Petrovče–Lopata–Ložnica, v katerih so delovali tudi odbori OF, SKOJ in Zveze slovenske mladine. Po osvoboditvi Zgornje Savinjske doline sta bila avgusta 1944 celjsko in savinjsko okrožje združena v enotno okrožje Celje, ob ponovni reorganizaciji septembra 1944 pa je bilo ustanovljeno obsežno celjsko okrožje. Vodil ga je sekretar Sergej Kraigher, vanj pa sta ob okrajih Žalec, Mozirje, Vransko, Šoštanj, Litija, Trbovlje in Konjice, spadala tudi okraja Celje-mesto in Celje-okolica. Na podoben način je bila reorganizirana tudi organizacija Osvobodilne fronte. Avgusta 1944 je bilo celjsko okrožje razdeljeno na deset okrajev in sicer Celje, Žalec, Štore, Šentjur, Frankolovo, Šentpavel, Šmartno ob Paki, Braslovče, Rečica in Gornji grad. Okrožju je načeloval na odseke in komisije razdeljen štirinajstčlanski Okrožni odbor OF s sekretarjem Jožetom Gričarjem. V vseh okrajih so bili organizirani okrajni odbori OF, znotraj njih pa še krajevni odbori. 27. septembra 1944 je predsedstvo SNOS izdalo odlok o že omenjeni razdelitvi Štajerske na nova okrožja, s čimer se je poenotila organizacijska in teritorialna struktura OF in KPS, čeprav so ju praktično že pred tem usmerjali v glavnem isti ljudje.

Osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem

»Malokdaj v življenju sem videla kaj tako slikovitega in čudovitega: zgrbljene postave bojevnikov s puškami, pripravljenimi na strel, v enakih razdaljah drug od drugega, vmes pa so, kakor sence v jasni mesečini, stopali konji, prav tako neslišni. Polželi so dalje, vse dalje kakor neizprosna pravičnost, ki zasleduje krivca.«

(Alma Karlin, Moji zgubljeni topoli, str. 199.)

Partizanska vojaška in propagandna iniciativa je doživela vrh v široko zasnovani ofenzivi poleti 1944, ko so brigade ob pomoči drugih enot zavzele nekaj močnih okupatorjevih postojank ter za nekaj časa izbojevale tri večja in strnjena osvobojena ozemlja na Pohorju, v Zgornji Savinjski (in Zadrečki) dolini ter na Kozjanskem. Že pred tem sta junija 1944 nastali dve manjši svobodni ozemlji, in sicer na območju Solčave ter že omenjeno v Jurkloštru, ki sta se kmalu razširili na širši prostor Zgornje Savinjske doline ter Kozjanskega. Do tega ni prišlo spontano, saj je nalogo izbojevati osvobodjena ozemlja, ki naj postanejo operativne in zaledne baze vojaške in politične organizacije osvobodilnega gibanja, že pomladi ukazal glavni štab NOV in POS, julija pa v ta namen izdal tudi posebna navodila. V operacijah, ki so sledile, so sodelovale skoraj vse enote 4. operativne cone ter v treh sunkih, ki so si sledili od konca julija do sredine septembra, z uspešnimi napadi na močno utrjene nemške postojanke uspešno izvršile nalogo. Že v prvem valu partizanske ofenzive med 30. julijem in 2. avgustom 1944 je bil osvobojen velik del Zgornje Savinjske doline in Zadrečka dolina, se pravi prostor, ki je bil prometno bolj odmaknjen in zato lažje ubranljiv pred sovražnikovimi vdori, obenem pa je bilo tamkajšnje prebivalstvo zelo naklonjeno osvobodilnemu gibanju ter že dalj časa aktivno podpiralo partizane. Najpomembnejše bojne naloge v celotni operaciji sta dobili Šlandrova in Zidanškova brigada. Šlandrova brigada je 31. julija zavzela sovražnikovi postojanki v Lučah ter Ljubnem. V napadu na Ljubno je sodeloval tudi Štajerski bataljon Vojske državne varnosti (VDV), ob tej priložnosti pa so partizani porazili tudi t.i. Revsovo bando, večjo skupino partizanskih dezertterjev in skrivačev, ki je sodelovala z Nemci oz. Gestapom, strahovala pripadnike osvobodilnega gibanja ter zakrivila precej zločinov nad civilnim prebivalstvom. Medtem,

natančneje med 30. julijem in 1. avgustom, je Zidanškova brigada napadala in osvobodila Gornji Grad, najmočnejšo in najbolj utrjeno sovražnikovo postojanko v Zgornji Savinjski dolini. V tem času so druge enote bodisi lažno bodisi zares (kot npr. Tomšičeva Šmartno ob Paki) napadale ostale kraje, rušile mostove in železnice, postavljale zasede ter na ta način ščitile in varovale osrednji partizanski napad. 2. avgusta 1944 so Nemci v strahu pred partizani zapustili svoji postojanki v Nazarjah in Rečici, čez teden dni je Zidanškova zavzela še Bočno in Šmartno ob Dreti in na ta način je bilo očiščeno oz. v partizanskih rokah že kar obsežno območje. Zgornja Savinjska dolina je bila v celoti osvobodjena v t.i. tretjem partizanskem sunku 12. septembra, ko je Šlandrova brigada

Zidanškova brigada v osvobojenem Gornjem Gradu, avgust 1944.

podvajseturnem boju zavzela okupatorjevo postojanko v Mozirju, Tomšičeva brigada pa postojanki v Šmartnem ob Paki in Letušu. Zgornjesavinjsko osvobodeno ozemlje je tako obsegalo več kot 500 kvadratnih kilometrov in se je raztezalo čez pet okupatorjevih občin.

Po prvem udaru v Zgornji Savinjski dolini je v drugi polovici avgusta 1944 nastalo tudi osvobojeno ozemlje na Pohorju ter bilo septembra še razširjeno. To sta izbojevali Šercerjeva in Tomšičeva brigada, ki sta nato svojo dejavnost prenesli na Kozjansko. Sočasno z napadom na Mozirje oz.

Učenci slovenske partizanske šole na Planini na osvobojenem ozemlju na Kozjanskem, jeseni 1944.

osvoboditvijo celotne Zgornje Savinjske doline sta napadli okupatorjeve postojanke v Kozjem in Podčetrtku ter na ta način poskušali razširiti in utrditi tamkajšnje svobodno ozemlje. Slednje je namreč nastajalo na malce drugačen način, saj ga je že od začetka junija 1944 naprej vztrajno širil Kozjanski odred. Partizani na Kozjanskem so po hudih udarcih avgusta 1942 in februarja 1943 v sila težkih pogojih in tako rekoč odrezani od ostalih žarišč narodnoosvobodilnega boja leta 1943 izvajali manjše akcije ter počasi krepili svoje vrste tudi z domačini in slovenskimi borci iz sosednjih hrvaških enot. Konec leta je

bil ustanovljen nov Kozjanski bataljon, ki je skupaj s hrvaškimi partizani napadel sovražnikovo postojanko v Sv. Petru pod Svetimi gorami, današnji Bistrici ob Sotli, ter se za nekaj časa umaknil na Hrvaško. Po vrnitvi so kozjanski partizani nudili pomoč 14. diviziji po njenem prihodu na slovenska tla, spomladi 1944 pa je bil spet reorganizan Kozjanski bataljon,

ki je konec aprila prerasel v Kozjanski odred. Pomladi 1944 se je torej tudi na Kozjanskem pričel razmah osvobodilnega gibanja in partizanske vojske. Kot smo že omenili, je 9. junija Kozjanski odred v napadu na Jurklošter uničil in zavzel prvo sovražnikovo postojanko na Kozjanskem, nato pa julija 1944 uspešno napadal in uničeval nemške postojanke v Pišecah, Sv. Vidu pri Planini, Prevorju, Zabukovju nad Sevnico, Sromljah, Imenem, Bračni vasi, Pilštanju in Zagorju pri Kozjem. Ko so sredi avgusta Nemci umaknili svojo posadko s Planine pri Sevnici, je tu nastal center kozjanskega svobodnega ozemlja, ki so ga nato kozjanski partizani, katerih število je naraslo že preko tisoč, čeravno skoraj dve tretjini brez orožja, ter že omenjeni brigadi poskusili še razširiti. Uspeh je bil le delen, saj je bilo Kozje osvobojeno, medtem ko se je Nemcem v Podčetrtku uspelo ubraniti. Prav tako še pred tem, avgusta 1944, ni uspel napad obeh brigad na postojanko v Šmarju pri Jelšah, kar bi bilo precejšnjega pomena za utrditev osvobojenega ozemlja.

Kljub temu je svobodno ozemlje na Kozjanskem v času njegovega največjega obsega zajemalo ozemlje 11 okupatorjevih občin in obsegalo veliko večino Kozjanskega. Nahajalo se je tik ob meji nemškega rajha z NDH, v bližini z Nemci naseljenega pasu ob Savi in Sotli ter ob strateško pomembnih prometnicah, kar je seveda povečevalo tako njegov strateški pomen kot njegov izpostavljenost in ranljivost.

Zavzetje oz. osvoboditev Zgornje Savinjske doline, večine Kozjanskega in dela Pohorja oz. tako obsežnega prostora na področju okupirane Štajerske je pomenilo nesporen vojaški uspeh partizanskih enot, zlasti ker so bile njihove izgube v primerjavi z okupatorjevimi razmeroma majhne, ob tem pa so zaplenile ogromno orožja in druge vojaške opreme ter na ta način uspele oborožiti vsaj del novincev v partizanskih vrstah, čeprav je vprašanje oborožitve borcev še naprej predstavljalo precejšen problem. Osvobojena ozemlja so namreč pospešila že več mesecev rastočo mobilizacijo ter jo intenzivirala zlasti tam, kjer je to še oz. sploh bilo mogoče, kot npr. na Kozjanskem ali pa v Zgornji Savinjski dolini, kjer je bila izvedena tako rekoč v celoti. Mobilizacija je krepila partizansko vojsko ne le na Štajerskem, temveč tudi na Dolenjskem, kamor so pošiljali tisoče mobiliziranih. Od srede avgusta do srede oktobra je bilo mobiliziranih 8.000 novih borcev, od katerih so jih več kot 5.000 poslali čez Savo in z njimi okrepili 7. korpus. Tudi zato je konec septembra slovenska partizanska vojska narasla na skoraj 30.000 borcev, od česar jih je bilo na območju 4. operativne cone oz. na

Štajerskem in Kamniškem nekaj manj kot 7.000. Obenem je mobilizacija v partizane onemogočala mobilizacijo v nemško vojsko ter slabila nemško gospodarstvo. Na osvobojenem ozemlju je bil seveda v celoti razbit dotedanji nemški upravni, vojaški in politični aparat, posledice partizanskih zmag pa so se čutile tudi izven osvobojenega področja. Med drugim so sprožile tudi postopen razkroj vermanshafta, še zlasti pa je bil ustvarjen velik politični in moralni kapital. Uspehi osvobodilnega gibanja so odmevali po vsej Štajerski, krepili zaupanje prebivalstva in moralo borcev, ohrabril sodelavce na terenu ter občutno pospešili vključevanje vedno novih mož in žena, ponekod kar celih družin, v partizanske enote ter narodnoosvobodilno gibanje nasploh.

Na osvobojenih ozemljih se je obenem začel proces vzpostavljanja in organiziranja partizanske oblasti, uprave in samouprave. Štab 4. operativne cone, ki se je tudi sam nahajal v Zgornji Savinjski dolini, je organiziral zaledno bazo z vso infrastrukturo, ki jo je potrebovala partizanska vojska (preskrba, bolnišnice, delavnice, tiskarne, zveze ipd.) izvajal razne vojaške in politične tečaje, sprejemal zavezniške misije ter omogočil zavezniškim letalom, da so partizanom dostavljale oz. spuščale nujno potrebno orožje in vojaško opremo. Obenem je partizanska vojska skupaj z odbori OF in seveda pod budnim partijskim nadzorom in vodstvom (v osvobojeno Ljubno se je preselil oblastni komite KPS za Štajersko, tja je SNOS poslal tudi svoja člana Franca Leskoška Luko in Zorana Poliča itd.) vzpostavljala pogoje za mirnodobno upravno in politično delovanje. Z volitvami v krajevne narodnoosvobodilne odbore je bila vzpostavljena t.i. ljudska oblast, katere organi so skupaj z odbori OF prevzeli skrb za reševanje gospodarskih problemov, preskrbe in sociale ter se močno angažirali pri kulturni in prosvetni dejavnosti. Tako v Zgornji Savinjski dolini kot na Kozjanskem se je razmahnilo partizansko šolstvo, pripravljali so različne razstave, predstave in proslave, vrstile so se prireditve in zborovanja. Silna vnema, s katero so vojaške in civilne oblasti skušale čim bolje in čim temeljiteje organizirati vse vidike življenja, je ponekod celo presegla racionalno mero in dosegla pretirano zbirokratiziranost in uradovanje. Prihajalo je tudi do težav glede pristojnosti vojaških zalednih oblasti na eni ter političnih organizacij osvobodilnega gibanja, narodnoosvobodilnih odborov in odborov OF na drugi strani. Pri razumevanju vzroka napak in težav je potrebno upoštevati dejstvo, da se je nova oblast vzpostavljala tako rekoč iz nič in zelo na hitro ter da so osvobojeno ozemlje stalno ogrožali nemški napadi in vdori. Ob omenjanju

pomanjkljivosti in nepravilnosti, med drugim tudi nekaterih privilegijev, ki so jih deli vojaških in političnih oblasti uživali v primerjavi z večino borcev in prebivalstva, pa je vendarle potrebno poudariti, da do večjih in hujših napak, ki bi omadeževale narodnoosvobodilno gibanje in na partizansko vojsko metale slabo luč, praviloma ni prihajalo. V primerjavi z razmerami na drugih območjih, zlasti v Ljubljanski pokrajini leta 1942, je bilo na štajerskih osvobojenih ozemljih komunističnega sektašenja, vojvodstva partizanskih poveljnikov ter političnega in ideološkega obračunavanja malo, proti posameznim tovrstnim primerom pa je odločno nastopilo tudi partijsko in vojaško vodstvo. Nasprotno, velika večina prebivalstva v osvobojenih krajih in vaseh je začasno svobodo vdihovala s polnimi pljuči, iskreno podpirala novo oblast in skupaj z njo žal pogosto pozabljala na dejstvo, da vojne še ni konec in da sovražnik pripravlja silovit in brezkompromisen protiudarec.

Partizansko maščevanje in likvidacije

O surovem okupatorjevem obračunu s pristaši in sodelavci osvobodilnega gibanja ter svojci partizanov smo že govorili, še brutalnejši pa je bil njegov odnos do ranjenih in ujetih partizanov, ki so jih nemške vojaške in policijske enote (večinoma že na licu mesta in pogosto na zverinski način) načrtno pobijale. Neupoštevanje določil Ženevske konvencije so Nemci opravičevali z bojem proti t.i. »bandam«, v katerem so dovoljena vsa sredstva, razmere pa so niso bistveno spremenile niti po jeseni 1944 izdanemu Rösenerjevem odloku o obravnavanju partizanov kot vojnih ujetnikov. Glede na vse to bi bilo tudi od partizanov najbrž iluzorno pričakovati, da z ujetimi sovražniki postopajo po mednarodnem pravu, čeprav je poveljstvo slovenske partizanske vojske že leta 1941 izdalo navodila o dostojnem in človeškem ravnanju z ujetniki. Dejansko se je odnos partizanske vojske do ujetih sovražnih vojakov, policistov, orožnikov, vermanov ipd. razlikoval od primera do primera in bil odvisen od različnih okoliščin in dejavnikov. Pogosto so partizani odgovorili v enaki meri kot Nemci, neredko pa so ujete enostavno izpustili in ranjenim celo nudili prvo pomoč. Popustljivi so bili zlasti v odnosu do domačih orožnikov in vermanov ter jih poskušali čim več vključiti v lastne vrste. Tako je bilo tudi pri osvobajanju Zgornje Savinjske doline in Kozjanskega, kjer so partizani

del ujetnikov sicer usmrtili (znan je tudi primer postrelitve večje skupine nemških vojakov, vermanov, orožnikov in krajevnih nemških učiteljev v Šmartnem ob Paki), medtem ko je bilo večini prizanešeno.

V tem kontekstu velja opozoriti tudi na nasilne ukrepe, ki jih je osvobodilno gibanje izvajalo proti domačemu, pogojno rečeno civilnemu prebivalstvu. Poudarili smo že, da na obravnavanem področju ni prihajalo do nasilja, ki bi bilo kakorkoli ideološko in politično motivirano oz. bi ga lahko pripisali revolucionarni vnemi in gorečnosti komunistov, ki bi nastopali proti svojim političnim nasprotnikom oz. »razrednim« sovražnikom. Najpomembnejša oz. tako rekoč edina ločnica delitve je zato potekala med borci proti okupatorju ter okupatorjevimi sodelavci. Med slednjimi niso bili le ljudje nemške narodnosti, ampak se je okupatorju bodisi iz naklonjenosti do nemštva bodisi iz preračunljivosti in koristoljubja aktivno priklonilo tudi precej Slovencev. Pri tem ne mislimo toliko na ljudi, ki so bili znotraj organizacijske mreže ŠDZ v svojih okoljih prisiljeni prevzeti določene položaje, obleči uniformo vermanšafta ali iz strahu za lastno življenje kako drugače in v določeni meri sodelovati z okupatorjem, temveč zlasti na tiste, ki so se iz različnih razlogov okupatorju očitno in aktivno udinjali, ovajali in izdajali partizane in druge sodelavce osvobodilnega gibanja ali jim kako drugače namerno škodovali. Tovrstnih primerov je bilo zlasti v prvih letih okupacije precej in smo jih nekaj že omenili, nanje pa je osvobodilno gibanje po začetnem omahovanju odgovorilo dosti bolj odločno in brez usmiljenja. Ob raznih sabotažnih akcijah ter napadih na predstavnike okupacijskih oblasti, od policistov in orožnikov do nemških županov in učiteljev, so se zato pod udarom partizanov najbolj znašli ravno domačini, katerih sodelovanje z okupatorjem je osvobodilnemu gibanju neposredno škodovalo. Ker so bila partizanska vojaška sodišča na Celjskem ustanovljena šele leta 1944, so o tem, koga in na kakšen način je treba kaznovati, pred tem odločala poveljstva posameznih partizanskih enot. Ta so prve smrtne obsodbe izrekla in izvršila že leta 1941, usmrtitve oz. likvidacije pa so se posledično z razmerami še stopnjevale. Dokončno je bilo partizansko vojaško sodstvo na območju 4. operativne cone vzpostavljeno v drugi polovici l. 1944 in v času osvobojenih ozemelj so vojaška sodišča delovala tako v štabu cone kot pri skoraj vseh brigadah in drugih večjih enotah oz. komandah ter izrekla nekaj deset smrtnih obsodb. Ob njih pa je še naprej prihajalo do izvensodnih usmrtitev, ki so jih ob vojaških enotah, pogosto

na svojo roko, izvajali tudi terenci in lokalni aktivisti ali celo skrivači. V celotnem vojnem času je bilo na ta način na širšem celjskem področju pobitih več kot sto civilistov. Njihova krivda oz. razlog za usmritev, kolikor jo je moč osvetliti, se razlikuje od primera do primera, brez dvoma pa je, še posebej proti koncu vojne, pod pretvezo kaznovanja sodelavcev okupatorja prihajalo tudi do povsem nepotrebnih ali vsaj pretiranih surovosti in krivic ter neupravičenih in osebno motiviranih obračunov. V nekaterih primerih je dokazano prišlo do izvensodne usmrtitve povsem nedolžnih oseb, celo takšnih, ki so v osvobodilnem boju aktivno sodelovale. Čeprav na Celjskem ni znan noben primer, ki bi spominjal na že omenjeno pohorsko afero, so bile nekatere likvidacije tudi posledica pretirane sumničavosti ali maščevalne zaslepljenosti posameznikov, zlasti pa dejstva, da sta v krvavih vojnih letih surovost in nasilje postala nekaj samoumevnega, cena človeškega življenja pa je bila strahovito nizka. Tovrstna, sicer razmeroma redka (zlasti če jih primerjamo z ostalimi deli slovenskega ozemlja) dejanja posameznikov ali skupin so nedvomno metala slabo luč na celotno osvobodilno gibanje in jih zato ne gre zanemarjati, prav tako pa tudi ne posploševati. Upoštevajoč celotni kontekst razmer na okupiranem Štajerskem bi bilo namreč neupravičeno govoriti o nekem organiziranem ali sistematičnem partizanskem terorju nad domačim civilnim prebivalstvom oz. njegovim delom.

Celje v letu 1944

Kljub partizanski pomladi ter velikim uspehom narodno-osvobodilnega gibanja poleti in jeseni 1944 v bližnji okolici so razmere v Celju ostajale praktično nespremenjene, saj je nemška oblast še vedno trdno obvladovala mesto, organizacija OF v njem pa ni delovala. Očitki o premajhnem razvoju odporniške mreže v mestu samem so leteli predvsem na okrajni odbor OF oz. KPS, ki naj bi zavračal odhod in dejavnost v mestu. Predvsem s ciljem večje organiziranosti, usklajenosti in iniciativnosti je med 7. in 9. novembrom 1944 na osvobojenem ozemlju potekalo zborovanje aktivistov celjskega okrožja, ki se ga je udeležilo 160 delegatov iz šestih okrajev, med katerimi sicer ni bilo delegatov okraja Celje-mesto, in izvolilo okrožni plenum ter sekretariat OF. Do sprememb je še istega meseca prišlo tudi v neposrednem celjskem prostoru. Konec oktobra je bil iz

Revirjev poslan Martin Klančičar - Nande, ki je postal sekretar OF za okraj Celje, obenem pa prevzel tudi funkcijo sekretarja na novo ustanovljenega okrajnega komiteja KPS za Celje. Komite, ki so ga sestavljali predvsem domačini, se je sicer zadrževal v predmestju oz. okoliških vaseh, predvsem okrog Lokrovca, vendar pa mu je po zaslugi dobre zaupniške in kurirske mreže, ki so jo sestavljale predvsem mlade aktivistke, vedno bolj uspelo prodirati tudi v mesto. Tam so bile ustanovljene tri partijske celice z nekaj več kot dvajset komunisti, štirje aktivni SKOJ s tridesetimi člani, naraščali pa so tudi ulični odbori OF ter odbori Delavske enotnosti. Te številke so bile predstavljene na zborovanju aktivistov OF za okraje Konjice, Celje-mesto in Celje-okolica, ki je potekalo 7. in 8. decembra 1944 v Dramljah, in katerega osnovna tema je bila nemška ofenziva oz. vdor na osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini. Porast na novo organiziranih članov in pristašev odpora v mestu v razmeroma kratkem času kaže poleg uspešnega dela komiteja tudi na spremembo splošne klime mestnega prebivalstva, ki se je bilo v vzdušju partizanskih uspehov v neposredni bližini ter splošni situaciji na evropskih bojiščih vedno bolj pripravljeno vključevati v osvobodilno gibanje. Po drugi strani tega porasta ne velja precenjevati, saj je v mestu še naprej, kljub poudarjenim simpatijam za NOB, vladal strah in precejšnja nepripravljenost prebivalstva za kakršenkoli aktivnejši odpor. Prevladovala je torej previdnost, kar se kaže tudi v dejstvu, da je večina odporniških akcij v tem obdobju ostala omejena na ozek krog primestnih aktivistov oz. funkcionarjev osvobodilnega gibanja. Nasploh se leta 1944 v Celju in okolici razen posamičnih preskrbovalnih in propagandnih akcij, rekvizicij in razorožitev ni zgodilo nič odmevnejšega. Vojaška oz. terenska aktivnost v okraju Celje-okolica je bila poleg zbiranja sanitetnega in drugega materiala namreč prvenstveno usmerjena v postavljanje kurirskih postojank in zvez ter aktivni mobilizaciji v partizanske enote. Mobilizacijo so izvajale mobilizacijske patrole, ki so zbrane novince pošiljale v enote 4. operativne cone. Mobilizacija je bila sicer uspešnejša na deželi, vendar pa tudi pritok novincev iz Celja ni bil zanemarljiv, pri čemer je treba poudariti predvsem dopustnike ali prebežnike iz nemške vojske, ki so ravno preko terenskih zvez in postojank prihajali v partizane. Ob terenskih in političnih delavcih so mobilizacijo izvajale tudi redne partizanske enote. Tako je sredi septembra Bračičeva brigada napadla rudnik v Pečovniku in mobilizirala večje število rudarjev. Ta akcija je med domačini in okoliškim prebivalstvom močno

odmevala, pa tudi veliko mobiliziranih je bilo pristašev OF, ki so v partizane v bistvu odšli prostovoljno, navidezna mobilizacija pa je v določeni meri služila za zaščito svojcev pred okupatorjevim maščevanjem.

Partizanska aktivnost v neposredni bližini Celja (19. julija je 1. bataljon Tomšičeve brigade zavzel vermansko postojanko v Šentjurju pri Celju) ter na širšem območju celjske regije je vendarle precej vznemirila tudi nemško okupacijsko oblast v Celju, saj je njena varnostna služba konec avgusta 1944 izdala tajno okrožnico z obrambnim načrtom za mesto Celje v primeru partizanskega napada, varnostne ukrepe oz. tozadevna navodila pa je redno izdajal tudi celjski okrožni vodja in deželni svetnik Anton Dorfmeister. Kljub tovrstnim strahovom, ki jim je botrovalo še takratno precejšnje pomanjkanje redne nemške vojske v mestu, do napada nikoli ni prišlo. Slednji s strani partizanskih enot tudi nikoli ni bil planiran, pa tudi aktivisti v samem mestu vse do decembra 1944 niso izvedli nobene večje akcije.

Ker okupirano Celje z zavezniškega vidika ni sodilo med najpomembnejše vojaške cilje, je precej časa veljalo za pred letalskimi napadi varno mesto. Vendarle pa se je strah pred napadi iz zraka z razvojem vojnih dogodkov vedno bolj krepil in v ta namen so od leta 1943 naprej tudi oblasti v Celju okrepile in razširile ukrepe na področju protiletalske zaščite. In res se mestu, predvsem zaradi njegove lege ob železniški progi Maribor–Zidani most ni uspelo izogniti zračnim napadom zavezniškega letalstva, bombe pa so padale tudi na Laško in druge kraje. Prvič so zavezniki bombardirali Celje že februarja 1944, od jeseni tega leta do pomladi 1945 pa je mesto postalo tarča bolj ali manj sistematičnih letalskih napadov. V skupno 38 letalskih napadih je bila mestu prizadejana precejšnja materialna škoda. Najhuje je bilo 14. februarja 1945, ko so zavezniški bombniki ob napadu na železniško postajo s srednje velikimi rušilnimi bombami zasuli središče mesta, popolnoma uničili 22 in poškodovali še več kot 100 stanovanjskih stavb. Ob uničevanju vojaških in civilnih objektov so bombe iz zraka sejale tudi smrt. Skupno so zahtevale vsaj 83 žrtev, v veliki večini civilistov, tudi otrok.

Nemška zimska ofenziva

Kljub začasni defenzivi nemški okupator ni mirno opazoval razraščanja t.i. partizanske države, ki ne le, da je nastala na ozemlju, ki ga je smatral za del nemškega rajha, temveč vrh vsega še na strateško izjemno pomembnem

prostoru. Tako zaradi (z vojaško-preskrbovalnega vidika) strateških prometnic kot dejstva, da je v tem času celotna Slovenija postajala zaledje velikih front, so na Štajerskem Nemci jeseni 1944 pričeli graditi obrambno linijo ter ravno preko tega prostora načrtovali umik svojih enot z Balkana oz. jugovzhodne Evrope. Zaradi vsega naštetega je bilo z nemškega vidika na teh prostorih tako rekoč nujno uničiti partizane in jih ponovno v celoti kontrolirati.

Nemške enote so na osvobojeno ozemlje močnejše začele vdirati oktobra 1944, k čemur jih je spodbudila tudi oslabitev partizanskih enot, saj sta bili Zidanškova in Šlandrova brigada začasno premeščeni na Dolenjsko. Nemške sile pod poveljstvom polkovnika von Treecka, ki je že februarja 1944 zasledoval 14. divizijo, so vdrli na Pohorje in se spopadli z redkimi in šibkimi partizanskimi enotami, tako da je tamkajšnje osvobojeno ozemlje že novembra 1944 prenehalo obstajati. Pri tem so Nemci že na samem začetku ofenzive pričeli ropati ter zlasti na hribovskih kmetijah v konjiški, zreški in vitanjski občini plenili živež in živino. Po končanih akcijah na Pohorju in Kozjaku so Nemci svoje sile predstavili še na preostale dele osvobojenega ozemlja. Že v drugi polovici oktobra 1944 so Nemci udarili na Zgornjo Savinjsko dolino, a so jih partizani po hudih bojih v nekaj dneh odbili. Kljub temu so Nemci ob napadu in umiku naredili ogromno škode, saj so po krajih in vaseh od Logarske doline do Gornjega Grada požgali na stotine hiš in stavb. Konec novembra je okupator skoncentriral svoje sile v Šaleški, Savinjski in Mežiški dolini ter na Gorenjskem in v začetku decembra pričel s t.i. ofenzivo Snežni metež pod Rösenerjevim vodstvom. Že petega decembra so Nemci zavzeli Mozirje in Nazarje ter se usmerili proti središču svobodnega ozemlja. Glavni štab NOV in POS je enotam 4. operativne cone ukazal, naj le-tega ne branijo za vsako ceno, saj bi partizanske brigade v frontalnem boju proti dosti močnejšemu sovražniku lahko bile popolnoma uničene, pač pa naj v obrambi vztrajajo tako dolgo, dokler ne bo izvedena evakuacija tamkajšnjih političnih in zalednih ustanov, aktivistov, mobilizirancev in drugega za boj sposobnega prebivalstva. Kljub hudim bojem za slednjo ni bilo dovolj časa in je bila izvedena pomanjkljivo ter v kaotičnih razmerah, kar je povzročilo ogromno žrtev. Sredi decembra je bilo svobodno ozemlje Zgornje Savinjske doline dokončno uničeno. Enote nemške vojske in policije so čistile teren, zasledovale in lovile umikajoče se in skrite partizane in civilno prebivalstvo ter pri tem množično pobijale tako zajete (tudi ranjene) partizane kot civiliste.

Čeprav so z roparskimi pohodi vanj že poleti vdirale nemške enote, se je velika nemška ofenziva na Kozjansko svobodno ozemlje, imenovana Divja svinja, začela skoraj sočasno z glavnim napadom na Zgornjo Savinjsko dolino. Medtem ko so Zgornjo Savinjsko dolino ob Nemcih napadali še slovenski domobranci, so na Kozjanskem sodelovale tudi ustaške enote in sovražnik je že kmalu po 9. decembru, ko se je ofenziva začela, zavzel večje kraje na Kozjanskem in v njih obnovil svoj nadzor, celotna ofenziva pa se je končala do konca decembra. Partizanske enote so nudile dosti manjši odpor kot npr. v Zgornji Savinjski dolini ter zato utrpele razmeroma malo izgub. Poveljstvo Kozjanskega odreda kot tukajšnje osrednje partizanske enote je ofenzivo pričakalo dokaj nepripravljeno, odred se je v glavnem umikal in se zaradi velikega števila neoboroženih borcev, kar precej jih je v tej zmedi tudi dezertiralo, ni odločal niti za partizansko bojevanje, kaj še le za frontalno obrambo. Zato se je ponovno pod udarom najbolj znašlo civilno prebivalstvo, nad katerim se je zaradi njegove očitne podpore partizanom okupator brutalno znesel. Pričelo se je ubijanje, v katerem so po grozodejstvih prednjačili ustaši, zlasti pa ropanje in požiganje, saj je na Kozjanskem gorelo kar v 78 vaseh, od katerih so nekatere v celoti pogorele, najhuje pa je bilo okrog Pilštanja. Na stotine družin je ostalo brez strehe nad glavo, hrane in obleke, mnoge prebivalce so odpeljali v taborišča, jih mobilizirali za delo pri kopanju obrambnih jarkov in utrdb ipd. Zaradi vsega naštetega je močno upadla morala in v ljudi se je ponovno naselil strah.

Razočaranje prebivalstva je bilo seveda razumljivo, saj so mnogi menili, da so osvobojena ozemlja varna in da jih Nemci ne morejo več zasesti, silovit nemški vdor in nasilje ter, čeprav po svoje razumljiva, a vendarle nezadostna ter ponekod neodločna partizanska obramba pa so to navdušenje precej omajali. Ker njihov cilj ni bila zgolj zasedba osvobojenih ozemelj, temveč končno zatrtje osvobodilnega gibanja, so Nemci istočasno hajkali in »čistili« teren tudi na drugih območjih (npr. na Boču), pri čemer je padlo ali bilo ujetih več terenskih aktivistov in lokalnih organizatorjev odpora. Zato je nemška zimska ofenziva osvobodilnemu gibanju na Štajerskem prizadejala hud udarec ter ga kljub dejstvu, da je velik del prebivalstva bil še naprej pripravljen sodelovati v narodnoosvobodilnem boju ter verjel v zmago, marsikje potisnila v pasivnost in defenzivo, iz katere se je v naslednjih mesecih le s težavo pobiral. Hude udarce je prejela tudi partizanska vojska. V nastali situaciji je zmeda vladala zlasti med novinci, v glavnem mobiliziranimi in neoboroženimi, kar se je odrazilo v številnih dezertiranjih iz partizanskih enot in pojavih skrivaštva. Konec decembra,

ko je nemška ofenziva še trajala, sta se na Štajersko sicer vrnil Šlandrova in Zidanškova brigada, ki sta bili od začetka oktobra na Dolenjskem. Odločitev vodstva slovenske partizanske vojske, da obe »štajerski« brigadi pošlje na Dolenjsko, je v marsičem sporna, čeprav tudi njuna morebitna prisotnost na štajerskih svobodnih ozemljih ob nemški ofenzivi skoraj gotovo ne bi bistveno spremenila poteka dogodkov. Obe brigadi, ki sta na Dolenjskem v hudih bojih z Nemci in domobranci močno krvaveli ter izgubili veliko borcev, so ob vrnitvi na Štajersko čakale še hujše razmere. V snegu, mrazu, ob pomanjkanju hrane, oblačil in opreme ter v konstantnih spopadih z Nemci se je povečalo število mrtvih, ranjenih, ujetih in razgubljenih, tako da se je število borcev obeh brigad dodatno osipalo. Kljub velikim izgubam in skrajni izčrpanosti pa ti dve brigadi vendarle nista bili uničeni in kljub nemški propagandi to velja tudi za ostale enote 4. operativne cone. Tudi tiste, ki so bile najbolj prizadete, so počasi obnavljale svoje vrste, saj se je precejšnje število med ofenzivo razhajkanih partizanov vrnilo v enote in že kmalu je ponovno stekla tudi mobilizacija. Prav tako so tako med ofenzivo kot v mesecih po njej partizani marsikje še vedno delovali ofenzivno ter pripravljali odmevne akcije. Med drugim je Kozjanski odred, ki se je med ofenzivo v glavnem dobro izmikal iz nemških obročev, na silvestrovo 1944 izvedel odmevno diverzijo na železniški postaji v Grobelnem in večkrat miniral proge med Laškim in Rimskimi toplicami ter med Blanco in Sevnico. Enote 14. divizije so izvajale akcije zlasti v Šaleški dolini, Zgornji Savinjski dolini, na obronkih Pohorja in Konjiškem, ob cesti Maribor–Celje ipd., že februarja in marca pa so se s sovražnikom uspešno spopadali tudi borci Šlandrove in Zidanškove brigade.

Tudi zato velja zapisati, da je nemška ofenziva sicer v dobršni meri res zaustavila in zaježila velik razmah osvobodilnega in partizanskega gibanja na teh prostorih in povzročila mnogo morda tudi nepotrebnih žrtev, vendar pa upor oz. narodnoosvobodilni boj na Štajerskem s tem še zdaleč ni bil zaduščen.

Osvoboditev zapornikov iz Starega piskra

Močna nemška zimska protiofenziva je narodnoosvobodilnemu gibanju na Celjskem in celotnem Štajerskem zadala težke udarce. Večina podeželja, da o večjih krajih sploh ne govorimo, je bila decembra 1944 spet

trdno v nemških rokah, zaporj pa so se spet polnili z ujetimi partizani in aktivisti ter njihovimi sodelavci in družinskimi člani. Nemške zasede so se vrstile tudi v neposredni bližini Celja, pri čemer je v roke Gestapa padlo precej tamkajšnjih aktivistov. Delovanju aktivistov v takšnih razmerah je bilo namenjeno tudi že omenjeno zborovanje aktivistov OF v Dramljah, ki mu je čez nekaj dni (11. 12.) sledil še sestanek partijskega vodstva na čelu z okrožnim sekretarjem KPS Sergejem Kraigherjem. Po trditvah članice Okrožnega komiteja KPS Celje, Milice Gabrovec, naj bi bila takrat tudi sprejeta odločitev o vdoru v celjski zapor, ki jo je na pobudo celjskih aktivistov predlagal sekretar Okrajnega komiteja KPS za Celje Klančičar. Natančen potek dogodkov oz. priprav na akcijo zaradi pomanjkanja ustreznih virov ni povsem ugotovljiv, prav tako tudi ni mogoče z gotovostjo trditi, v kolikšni meri (če sploh) je bil Okrožni komite KPS povezan oz. seznanjen z akcijo. Pričevanja večine osvoboditeljev ter nekatera druga sklepanja namreč bolj govorijo v prid temu, da je šlo za spontano in precej improvizirano akcijo jedra celjskih aktivistov okrajnega komiteja KPS in OF za Celje-mesto. K njihovi odločitvi je najverjetneje prispevalo tudi dejstvo, da so nekateri med njimi imeli v celjskem Starem piskru svoje najbližje sodelavce, sorodnike in prijatelje, prisoten pa je bil tudi strah pred novimi, z mučenjem izsiljenimi izdajstvi. Poleg tega so 14. decembra od zaporniškega paznika Ivana Grada, s katerim so imeli zvezo, izvedeli, da nameravajo Nemci naslednjega jutra v Maribor odpeljati večjo skupino (okrog 80) zapornikov in jih tam postreliti. Zato je bilo treba reagirati nemudoma. 14. decembra se je na domu Lebičevih v Slatini v Rožni dolini zbrala skupina celjskih aktivistov, natančneje Riko Presinger, ki je akcijo tudi vodil, okrajni sekretar OF Martin Klančičar, njegov namestnik Jože Zelinka, Ivan Grobelnik, Jože Brus in Dominik Lebič. V nemške uniforme preoblečena šesterica se je v noči na 15. december mimo močnih nemških postojank prikradla v sam center mesta, približno ob drugi uri zjutraj ob pomoči že omenjenega paznika vstopila v zapore, razorožila tamkajšnjo stražarsko posadko in začela odpirati zaporniške celice. Zaporniki so se kljub zmedu in začetni nejeveri (najprej so mislili, da gre za nemško provokacijo oz. za transport na mariborsko morišče) počasi zbrali na notranjem zaporniškem dvorišču. Osvoboditelji so nekatere med njimi, predvsem bivše partizane, oborožili z zaplenjenim orožjem, nato pa so se zaporniki (tisti, ki so se za to odločili oz. so bili za beg sposobni) posamezno ali v skupinah začeli prebijati na

Osvoboditelji zapornikov iz Starega piskera v noči na 15. december 1944 (z leve proti desni: Riko Presinger – Žarko, Ivan Grobelnik – Ivo, Jože Gaber – Brus, Martin Klančičar – Nande, Jože Zelinka – Očka, Dominik Lebič – Boris), maj 1945.

varno. Šesterica aktivistov se je skupaj s skupino približno 40 osvobodencev vrnila nazaj po isti poti in okoli pete ure zjutraj prispela v Slatino, odkoder je rešene zapornike kurir odvedel do partizanske mobilizacijske patrulje.

Nemška prijava o osvoboditvi zapornikov z dne 16. 12. 1944 poroča, da naj bi zaprti pazniki ob 3. uri zjutraj obvestili policijo o pobegu zapornikov. Nemci so takoj reagirali in poslali oddelek vojakov zavarovat jetnišnico, zatem pa v različne smeri poslali še zasledovalne skupine. Poročilo tudi navaja, da je bilo v jetnišnici pred napadom zaprtih 352 zapornic in zapornikov, od katerih jih je ušlo 127, ob njih pa še dva pripadnika vojske oz. paznika. Slednja sta se tudi vrnila, ob njima pa se je vrnilo oz. je bilo nazaj privedenih še 35 ujetih zapornikov. Na prostosti naj bi tako ostalo 92 zapornikov. Ob napadu so bile odnesene tudi štiri puške, dve brzostrelki in sedem pištol. Te podatke povzema tudi dopis okrožnega vodje šefu civilne uprave za Štajersko z dne 29. 12. 1944 in najverjetneje gre za dokaj verodostojne podatke. Po drugi strani poročilo Okrožnega odbora OF Celje Pokrajinskemu odboru OF za Štajersko ter Izvršnemu odboru OF z dne 27. 12. 1944 (podpisana

sta Gabrovčeva v imenu Okrajnega odbora OF Celje-mesto ter Kraigher za Okrožni odbor OF) navaja število 400 izpuščenih zapornikov, medtem ko naj bi po spominih udeležencev akcije in samih ujetnikov na prostost prišlo do tristo ljudi. Slednji podatki so seveda manj zanesljivi, a že same omenjene nemške navedbe dovolj jasno pričajo o neverjetno uspeli akciji, ki je bila povrh vsega izvedena brez enega samega izstreljenega naboja in to v centru mesta, polnega nemških vojaških in policijskih enot.

Osvoboditev zapornikov iz celjskega Starega piskra zato nedvomno pomeni največjo akcijo odporniškega gibanja, izpeljano v obdobju okupacije in nemške zasedbe Celja. Ob neposrednem reševanju življenj ujetih partizanov, aktivistov in pristašev OF je ta dogodek močno vplival tudi na moralo celjskega prebivalstva, ki je že naslednjega dne z neskritim zadovoljstvom šepetalo o tem, da je »pisker počil«.

Obešanje na Stranicaх oz. frankolovski zločin

Že v poglavju o streljanju talcev smo dejali, da je okupator povračilne ukrepe v obliki streljanja talcev izvajal tako rekoč ves čas okupacije ter jih v zadnjih mesecih vojne celo stopnjeval. To je bila posledica nemške zimske ofenzive, čiščenja terena ter nemškega prizadevanja, da osvobodilno gibanje na teh prostorih dokončno zatre in v celoti uniči. Upoštevajoč krvavo leto 1942 je decembra 1944 nastopilo drugo najbrutalnejše obdobje nemške okupacije. Vse do aprila 1945 je bilo ubitih še na stotine ujetih partizanov, civilistov, osumljenih sodelovanja v upor, ter pogosto povsem preprostih in nedolžnih ljudi.

Najhujši množični zločin na Spodnjem Štajerskem v letu 1945 je z obešanjem talcev v Grabnu na Stranicaх pri Frankolovem okupator storil komaj tri mesece pred osvoboditvijo, natančneje 12. februarja 1945. Čeprav je bil to eden izmed mnogih in niti ne zadnji zločin med vojno, pa dogajanje na Stranicaх, ki je v ljudskem izročilu in zgodovinskem spominu bolje ohranjeno pod imenom frankolovski zločin, vendarle izstopa zaradi dveh stvari. Prva je ta, da je v zameno za življenje enega Nemca okupator umoril sto Slovencev, druga pa je način njihove usmrčitve, ki po svoji brutalnosti dodatno izstopa. Medtem ko so bili talci v skoraj vseh ostalih eksekucijah ustreljeni, so se nacisti v tem primeru odločili za obešanje.

Deset dni prej, 2. februarja 1945, je drugi bataljon Bračičeve brigade, ki se je že od druge polovice leta 1944 pogosto zadrževala in bojevala na širšem območju Slovenskih Konjic, postavil zasedo v soteski Tesno ob cesti Celje–Maribor. Sredi avtomobilske kolone nemških SS policistov se je nahajal tudi avtomobil z že večkrat omenjenim najvišjim nacističnim funkcionarjem celjskega okrožja, deželnim svetnikom in vodjo ŠDZ Antonom Dorfmeistrom. Ne da bi partizani natančno vedeli, kdo vse se nahaja v koloni, so udarili po njej, uničili dva kamiona in prerešetalí Dorfmeisterov avtomobil. Dorfmeister je bil pri tem težko ranjen v glavo ter je za posledicami ran naslednjega dne umrl v celjski bolnišnici. Na njegovem pogrebu, 5. februarja v Celju, se je zbral ves štajerski nacistični vrh na čelu z Uiberreitherjem, Steindlom ter višjim vodjem SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju, ki je pokrivalo slovensko ozemlje, generalom Rösenerjem. Ravno slednji je že pred pogrebom določil število talcev ter kraj in način njihove usmrčitve oz. ukazal eksekucijo, ki sta jo nato pripravila in vodila takratna vodilna uslužbenca varnostne službe in varnostne policije za Spodnjo Štajersko, komandant Stage ter vodja zunanje izpostave Celje Georg Kramhöller. Iz njunih poveljnih zaslišanj ter na podlagi drugih pričevanj je razviden tudi sam potek tragičnega dogodka. Že dan pred zločinom so Nemci dobro zavarovali območje okoli Stranic, nemške patrulje pa so okrepile svojo dejavnost med Vitanjem in Slovenskimi Konjicami. Istega dne so Nemci v Celje pripeljali še talce iz Maribora in Trbovelj ter jih priključili skupini talcev iz Starega piskra, ki so jih gestapovski uradniki izbrali za usmrtitev. Naslednjega dne, 12. februarja okrog osme ure zjutraj, so na močno zastraženo prizorišče zločina štirje kamioni pripeljali talce. V glavnem so to bili v nemški zimski ofenzivi ujeti, tudi ranjeni in bolni partizani, sicer kmetje, delavci, obrtniki in nameščenci, večinoma iz različnih koncev slovenske Štajerske. Kakšno uro za njimi so se na dveh kamionih pripeljali še zaporniki, zadolženi za izkop grobov.

Za obešanje talcev so bili določeni oddelki pomožne policije, umikajoči se iz Banata in ta čas nastanjeni v Zabukovici in Preboldu. Dva pomožna policista sta se prostovoljno javila za rablja ter na jablane ob cesti pričela obešati talce, pri čemer je bilo na posamezna drevesa obešenih tudi do pet ljudi. Krvavo početje je trajalo skoraj tri ure in bilo končano okoli poldneva. Talci so viseli do 14. ure, vse dokler niso za to določeni zaporniki izkopali dveh grobov, obešene pa sneli, slekli in sezuli ter jih nato zagreblí vanju.

Ko govorimo o natančnem številu na Stranicaх obešenih talcev, je treba povedati, da je bil eden izmed talcev ustreljen na begu. To je bil Ivan Skale st., ki se je po tem, ko so mu pred očmi obesili sina, verjetno raje sam odločil za smrt pod strelj. Prav tako na Stranicaх ni bil obešen Celjan Herman Zdolšek, katerega ime se sicer nahaja na seznamu. Zdolška so namreč čez dva dni gestapovci ubili v Celju, ni pa znano, ali je bil namesto njega na Stranicaх obešen kdo drug. Obešenih je tako bilo najverjetneje 98 talcev, kar pa seveda ne spremeni dejstva, da je bilo v grozljivem maščevanju za Dorfmeisterovo smrt oz. v kontekstu frankolovskega zločina usmrčenih 100 ljudi.

Franta Komel: Kako sem doživel drugo svetovno vojno

V zadnjem obdobju se v javnosti, predvsem pa v medijih zelo pogosto opisujejo dogodki, povezani z nastankom in organizacijo odpora v Sloveniji na način, ki kaže pomanjkljivo poznavanje preteklosti. Med njimi so tudi različni prikazi našega osvobodilnega boja, ki je daleč od resnice ali pa celo želi posamezne dogodke prikazati kot našemu narodu škodljive.

V pričujočem spisu bom poskušal na svojem primeru in na osnovi lastnega doživetja opisati dogodke, vendar z znanjem in spoznanjem, ki ga imam danes. To ni zgodovinski prikaz dogodkov in zato ni pisan po načelih, ki jih morajo pri svojem delu spoštovati zgodovinarji.

Izhajam s Ptuja. Zelo staro mesto. Pred drugo svetovno vojno ni imelo veliko prebivalcev, vendar je bilo zelo razgibano. Imelo je sresko načelstvo, sodišče, davkarijo, financarje, »žendarmerijo«, gimnazijo, meščansko šolo, dve osnovni šoli, mali hotel, muzej in graščino, ki je dominirala nad mestom. Nekaj je bilo tudi industrije in to usnjarna, tovarna čevljev, proizvodnja jajc in piščancev, zelo razvito pletarstvo, železniške delavnice za popravilo vagonov, postajo z napisom Ptuj v latinici in cirilici, veliko obrtnikov, še več pa gostiln. V mestu je bil tudi vojaški bataljon pontonirjev, katerega oficirski sestav je vsako leto za pravoslavni božič uprizoril streljanje in proslavljanje z vozovi, ko so šli po hrastove veje, ki so sestavni del slanja. Katoliška cerkev je imela proštijo, tri cerkve in dva samostana – minoritski in kapucinski. Protestanti so imeli svojo malo cerkveno. Posebnost proštjske cerkve je zvonik, ki je oddaljen od cerkve okrog dvajset metrov in ima uro, kjer veliki kazalci kažejo ure, mali pa minute. Ptuj je znan po okolici, kjer je veliko vinogradov, in ima zato veliko vinsko klet, v kateri je ena najstarejših vinotek pri

nas. Posebnost mesta je že od nekdaj Mestno gledališče, ki je že pred vojno imelo stalne igralce.

Na Ptujju je bilo precej Nemcev, še več pa nemčurjev, kot smo jim pravili. Narodna zavest je prišla do izraza ob demonstracijah za Simovičevo vlado 27.marca 1941. Udeležilo se jih je veliko število ljudi – predvsem mladine. Nosilci te antifašistične aktivnosti so bil člani sokolskega društva. Društvo je razvijalo veliko dejavnosti: gimnastika, atletika, plavanje, smučanje, modelarstvo, lutkovno gledališče in podobno. Pri vseh aktivnostih je bilo prisotno obujanje narodne zavesti in priprava za obrambo domovine. Oficirji iz garnizije so nas, mladince, v okviru strelske družine vadili v uporabi orožja in še posebej v streljanju z vojaško puško. Ker sem bil vključen v nekatere oblike delovanja Sokola, sem si pridobil znanja in fizično kondicijo, ki mi je prišla zelo prav, ko sem šel v partizane.

Zgodil se je 6.april 1941, ko je Nemčija napadla Jugoslavijo. Nemški vojaki na Ptuj niso prišli takoj. Najprej so oblast prevzeli člani nemškega društva Kulturbund, ki so bili zelo dobro organizirani že pred vojno. Čez tri dni so prišli nemški uradniki, ki so prevzeli vse urade v svoje roke. Večino ljudi so zamenjali – tudi mojega očeta – ker pač niso ustrezali njihovim kriterijem. Ena prvih nalog nove oblasti je bila uničiti vse, kar je bilo slovensko. Vse napise so ponemčili. Uničili so slovensko knjižnico v Narodnem domu in prepovedali uporabo slovenskega jezika. Vse prebivalce so popisali in terjali, da se včlanijo v Štajersko domovinsko zvezo, ki naj bi postopno ponemčila vse prebivalstvo. Ptujski kulturbundovci so se do Slovencev obnašali vzvišeno in arogantno. Zelo bučno so proslavili Hitlerjev rojstni dan 20. aprila. Maja meseca so začeli zasliševati posamezne ljudi o njihovi politični dejavnosti. Zaradi svojega udejstvovanja pri Sokolu in tudi v Zvezi komunistične mladine Jugoslavije mi je pretila aretacija, pa sem pobegnil v Ljubljano, ki je bila pod italijansko okupacijo.

V Ljubljani sem ugotovil, da je organiziranost narodnega odpora doživela znatni napredek. S koncem aprila je bila ustanovljena Osvobodilna fronta, ki je v svojem programu na prvo mesto postavila brezkompromisen boj proti okupatorju, zahtevo po samoodločbi slovenskega naroda, združitvi vseh Slovencev, po vojni pa uvedbo dosledne ljudske demokracije. OF je postala množična organizacija, ki je posledično pripeljala do organiziranja velikega števila manjših skupin in enot, ki so s sabotažo, orožjem v roki ali na različne druge načine prizadele tako nemškega kot tudi italijanskega okupatorja. Med nami, Štajerci v Ljubljani, so posebej odmevali spopadi z Nemci v Ribnici na Pohorju, na Klopnem vrhu in v Šoštanju.

Že pred vojno so imeli Nemci načrt, kako bodo uničili Slovence. V začetku junija so v Zagrebu izdelali podroben načrt, kako bodo to naredili. Hoteli so preseliti okrog 320.000 prebivalcev, predvsem narodno zavedne ljudi, intelektualce, begunce iz Italije

po prvi svetovni vojni in del dubovščine. Že v juliju mesecu so začeli s preseljevanjem. Preselili so tudi mojo družino in sicer na Hrvaško oziroma v Bosno.

V Ljubljani, Novem mestu in v Solkanu sem deloval kot aktivist OF. Oktobra sem se vrnil v Ljubljano in skupaj s še tremi tovariši odšel v partizane na Brezovo reber v Novomeško četo.

V tem mesecu so Nemci začeli preseljevati ljudi iz 20-kilometrskega pasu ob hrvaški in italijanski meji, zato da bi tam naselili Nemce s Kočevskega in Besarabije.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet se je odločilo, da z napadom na Bučko, ki je bilo na območju preseljevanja, pripravi ljudi, da bi se uprli. V napadu je sodelovala tudi moja Novomeška četa. Z vojaškega vidika napad ni uspel, toda bil je zelo odmeven na Štajerskem.

Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja se je zavedalo pomembnosti ciljev, ki so bili objavljeni v programskih točkah OF. Cilje je bilo potrebno uresničiti. Za boljše borbene delovanje je bilo osnovano Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. To poveljstvo je postopno prevzemalo povezovalno vlogo in vplivalo na delovanje raznih partizanskih čet ali enot, ki so se organizirale na terenu. Pri tem delu si je obilno pomagalo s članki in navodili, ki so bili objavljeni v njenem glasilu Slovenski partizan. Za vse enote na terenu je vodstvenemu kadru zelo pomagala tematika v tem glasilu. Glede na to, da partizani večinoma niso služili vojske, ker so bili premladi, so preko teh tekstov postopno pridobili znanje. Izkušenih vojakov je bilo malo, pa še ti so bili naučeni na drugačne oblike vojskovanja. Iz pogovorov se spominjam, da je bilo težjše na disciplini in pravilni uporabi orožja, ker je bilo edino tako lahko doseči uspeh. Splošno informiranost nam je nudil Slovenski poročevalec, v katerem smo v partizanskih enotah bili na tekočem z dogodki v naših vrstah, rezultati vojnih aktivnosti in vpogledom v razvoj naše splošne organiziranosti. Tako smo v njem zasledili, da je septembra Vrbovni plenum OF postal Slovenski narodnoosvobodilni odbor. Lahko bi rekli, da je postal iz politične organizacije sedaj oblast. V drugem členu odloka je jasno opredeljeno, da ta v času narodnoosvobodilne borbe, edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. S tem aktom je naše gibanje stopilo na novo, višjo razvojno stopnjo priprav za narodno osvoboditev. Lahko bi rekli, da je to bil prvi korak k vzpostavitvi slovenske narodne suverenosti. Istočasno je bil sprejet odlok o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne oddelke Jugoslavije. Ob konstituiranju je Slovenski narodnoosvobodilni odbor izdal proglas, v katerem poziva vse Slovence, da se izkažejo v teh usodni časi z viškom narodne discipline, narodne borbenosti in požrtvovalnosti.

O visoki stopnji organiziranosti priča tako odlok o pobiranju narodnega davka za kritje izdatkov narodnoosvobodilnega gibanja in socialno pomoč kot tudi odlok o razpisu posojila svobode. Mnogo pomembnejši pa je bil odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve. Ta ima tri poglavja. Prvo se nanaša na zaščito naroda, drugo na zaščito narodnoosvobodilnega gibanja, tretje pa predvideva postopek za ugotavljanje krivde. Prvi dve poglavji opisujeta dejavnosti in kazni, ki dosežejo krivca.

V sredini oktobra je Izvršni odbor OF skupaj z Glavnim poveljstvom slovenskih partizanskih čet sprejel sklep o ustanovitvi Narodne zaščite. Ta naj bi preprečevala aretacije, rekvizicije živeža in živine, preseljevanje Slovencev in naseljevanje tujcev, požiganje slovenskih vasi in vsa druga nasilna dejanja. V istem Slovenskem poročevalcu je bila objavljena tudi odredba o zastavi, znakah in pozdravu slovenskih partizanov. Tega smo se razveselili predvsem partizani, saj smo s tem dobili zunanjo obliko pripadnosti partizanskemu gibanju. V prostem času, ki smo ga imeli, smo bili tako neposredno informirani o vsem, kar se je dogajalo v Sloveniji.

Ko danes razmišljam o preteklosti in razvoju našega partizanskega gibanja, se ne morem odreči ponosu nad našimi takratnimi vodilnimi kadri. Po vojni sem se srečal s partizani iz vseh ostali republik. Veliko smo se pogovarjali o tem, kako smo bili organizirani, toda tako visoke stopnje organiziranosti nisem zasledil nikjer. Lahko smo ponosni na naše dosežke, kot jih ni v svetu. Mislim celo, da se premalo zavedamo tega.

Novomeška četa naj bi po Bučki odšla na Štajersko, vendar so vsi načrti propadli, potem ko smo imeli v bližini Gabrovke borbe z Italijani. Bila je že zima, padel je sneg in po navodilih naj bi s pomočjo terenskih odborov OF prezimili. Ker smo prezimovali v bližini Mokronoga, smo se pač preimenovali v Mokronoško četo. Tako je bilo vse do 15. decembra, ko je po nas prišel Franc Rozman - Stane in nas odpeljal na Kremenjek, kjer je bil ustanovljen 2. štajerski bataljon, ki naj bi ojačal partizanske enote na Štajerskem, zato je dobil tudi tako ime. Komandant je bil Franc Rozman - Stane, politkomisar pa Dušan Kveder - Tomaž. Oba sta bila španska borca in sta imela bogate vojaške izkušnje. Par dni po ustanovitvi se je bataljon odpravil na pot in 24. decembra imel zelo odmeven spopad na Tisju pri Litiji. To je bila v tem času največja bitka na območju, ki so ga okupirali Nemci. Ker se ni mogel prebiti preko Save, se je po vrnitvi pri Temenici zapletel še v borbo z Italijani. V obeh borbah so imeli Nemci in tudi Italijani precejšnje izgube. Po vrnitvi na Kremenjek in napadu na Turjak v začetku januarja meseca se je preko zime bataljon utaboril na Pugledu pri Ljubljani. To taborišče je postalo pravi šolski center, v katerem so bili redni tečaji iz različnih oblik bojevanja. Oblikovan je bil pevski zbor in grupe recitatorjev. Na političnih urah smo se spoznali z vsemi dokumenti, ki

so bili objavljeni v Slovenskem poročevalcu, Delu in Slovenskem partizanu. Pripravljali smo se na pomlad, ko bo slovenska partizanska vojska narasla in šla v nove bitke. Informativno-propagandni dejavnosti je bila posvečena posebna pozornost, tako da je bataljon imel tudi svoj propagandni vod.

Zelo veliko je bilo razprav, kako si zamisljamo ureditev v času po koncu vojne. Med nami je bilo veliko delavcev, predvsem rudarjev, ki so na svoji koži najbolj čutili izkoriščanje lastnikov. Želeli so, da bi naj novi sistem ne bil tako izkoriščevalski, temveč bi bil prijažen do ljudi in jim dal več pravic. Terenske organizacije, ki so delovale v Ljubljani, so bile tako razvejane in imele izredno uspešno obveščevalno službo, tako da smo na Pugledu imeli tekoče informacije o gibanju sovražnika in njegovih namenih. Iz Ljubljane so nas oskrbovali s hrano, opremo in tudi z orožjem. Resno smo se pripravljali na spomladansko ofenzivo, saj je v naše enote prihajalo vedno več novincev. Marca meseca smo se, po spopadu, ki smo ga imeli z Italijani, premaknili na Dolenjsko. Drugi štajerski bataljon je imel že toliko borcev, da je štab bataljona sklenil, da se reorganizira v brigado. Tako je bila 2. aprila 1942 organizirana 1. štajerska partizanska brigada. Ta dan je eden važnejših v zgodovini narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, pomemben je za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilnega gibanja. Naziv »štajerska« je bil zato, ker je ta enota ves čas imela nalogo prebiti se na Štajersko in tam delovati.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet za reorganizacije 2. štajerskega partizanskega bataljona ni vedelo, saj je imelo nekoliko drugačne načrte. Predvidelo je spomladansko ofenzivo in reorganizacije enot v Sloveniji tako, da bi na Gorenjskem delovala I. grupa odredov, na Štajerskem II. grupa odredov in na Dolenjskem in Notranjskem III. grupa odredov. Brigada se je preimenovala v II. grupo in se intenzivno pripravljala za odhod na Štajersko. To se je zgodilo 19. maja 1942, ko je prečkala italijansko-nemško mejo in se napotila na Janče. Nemci so jo opazili in pripravili veliko ofenzivo proti njej. Grupa je takrat štela čez 500 mož in to je predstavljalo veliko silo. V spopadu, ki je trajal ves dan 21. maja, so Nemci imeli zelo velike izgube, saj niso bili vajeni borbe s partizani. Na partizane so jurišali z zavihanimi rokavi preko njiv in travnikov, kar je bilo za njih pogubno. Zvečer se je grupa izplekla iz nemškega obroča, ker je imela v rokah zaplenjeni načrt nemške operacije. Vrnila se je na izhodiščne položaje na Dolenjskem.

Grupa odredov je sodelovala v oblikovanju svobodnega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem ter nato preko Notranjske, Dolomitov in Gorenjske odšla na Štajersko, kamor je del prispel julija meseca, del pa avgusta. Med potjo je imela veliko spopadov z Nemci, se reorganizirala v samo dva bataljona s štabom grupe, od katerih je bil eden Pohorski bataljon.

Nemci so s svojo politiko preseljevanja Slovencev na Hrvaško in v Srbijo prizadeli dober del tistega sloja ljudi, ki je bil narodno zaveden in na katerega naj bi se naslanjalo osvobodilno gibanje na Štajerskem. S pomočjo izdajalcev so uspeli onesposobiti nekatere organizacije OF, kar je prispevalo k temu, da je na terenu 1942 bila stopnja organiziranosti terenskih odborov OF slabša kot v Ljubljanski pokrajini. Za nas, ki smo prišli iz Dolenjske, je takšna situacija na terenu predstavljala novi izziv, saj smo se ji morali prilagoditi. Septembra so se vse enote, ki so delovale na Štajerskem, zbrale na Dobrovljah (razen Pohorskega bataljona), kjer smo se reorganizirali tako, da smo določili enotam področja delovanja in kot glavno nalogo organizirati odbore OF med prebivalstvom, saj je bilo razpoloženje med ljudmi do narodnoosvobodilnega gibanja pozitivno. Nekaj borcev smo poslali na teren, da tam delujejo kot aktivisti. Zavedali smo se, da nam je organizacija na terenu omogočala dobro oskrbo in informacije za naše delovanje. Odmeven je bil spopad na Dobrovljah 7. novembra 1942, pri katerem so ujeli nekaj borcev iz grupe in jih pozneje v Celju ustrelili. Še bolj je bil odmeven spopad z Nemci na Osankarici, v katerem so 8. januarja 1943 v herojski borbi izgubili življenje vsi borci Pohorskega bataljona.

V začetku leta 1943 je bila izvedena reorganizacija partizanskega delovanja. Na območju Slovenije so bile organizirane operativne cone, oblikovane brigade in tako je bila na Štajerskem 6. avgusta 1943 ustanovljena Šlandrova brigada. Maja je bil na Pohorju novi bataljon, ki je že novembra 1942 prerasel v odred z dvema bataljonoma in na obletnico padca prvega bataljona, 8. januarja, je tam že bila Pohorska brigada. Ker je v Ljubljanski pokrajini ob kapitulaciji Italije bilo na razpolago veliko njihovega orožja, smo tudi mi na Štajerskem bili deležni nekaj od te oborožitve za naše enote, ki niso bile ravno preveč dobro opremljene.

Glavno poveljstvo je Štajersko obravnavalo kot posebno pomembno področje, saj je Štajerska bila priključena nemškemu rajhu in delovanje partizanskih enot na ozemlju Nemčije je bilo zelo moteče. Iz teh razlogov je poveljstvo v začetku leta 1944 iz Bele krajine preko Hrvaške poslalo na Štajersko 14. divizijo. Po njenem pribodu se je močno povečala aktivnost vseh odredov, brigad in divizije, ki je dosegla svoj višek v osvoboditvi Zgornje Savinjske doline konec meseca julija 1944. Praktično je znotraj nemške države obstajalo partizansko osvobojeno ozemlje. To ni bil samo uspeh štajerskih partizanov, temveč je to odjeknilo tudi v mednarodnem okolju. Na osvobojenem ozemlju so dobili zamah odbori OF, ki so do tedaj delovali pod težkimi razmerami. Oni so predstavljali okostje nove oblasti.

Preko ustreznih odborov je bila organizirana gospodarska dejavnost in aktivirane obrtne organizacije. Začele so delovati šole in se razvijati kulturna dejavnost. Na pomoč

so priskočile tudi zavezniške sile, ki so z letali pripeljale in s padali odvrgle orožje, pa tudi hrano in sanitetni material. Posebna pozornost je bila namenjena saniteti oziroma organizaciji bolnic. Nemajhna pozornost je bila namenjena tudi obveščevalni službi, saj je svobodno ozemlje bilo tarča sovražnega delovanja. V bližini Gornjega grada je deloval štab IV. operativne cone, ki je bil odgovoren za delovanje partizanskih enot na območju Štajerske. Kako pomembno je bilo tam naše delovanje, lahko ocenimo tudi po tem, da so pri štabu cone delovale precej številčne zavezniške misije Angležev, Amerikancev in Rusov. Imeli so nas za enakopravne in pomembne. Zaveznike v boju proti okupatorju. Organizirali so pomoč, ki so jo s padali zavezniška letala spuščala v Logarski dolini in na Pohorju. V IV. operativni coni sem bil obveščevalec, pozneje politkomisar na Koroškem, da bi spomladi odšel na Dolenjsko in sodeloval v osvobodilnem pohodu VII. korpusa v bojih od Kočevja do Ljubljane.

V tem kratkem povzetku sem se dotaknil tistih pomembnejših dogodkov, v katerih sem aktivno sodeloval. Ko danes spremljam družbena dogajanja, ugotavljam, da o lastni preteklosti vemo zelo malo ali pa imamo predstave, ki naše zgodovine ne osvetljujejo v popolnosti. V narodnoosvobodilno gibanje sem se vključil, ker mi je bilo jasno, da je upor edini način, da se osvobodimo okupatorjevega škornja. Že v začetku smo pokazali, da imamo smisel za dobro organizacijo političnega in vsebinskega organiziranja prebivalstva. Lahko smo ponosni na to, da smo takoj po začetku okupacije že organizirali Osvobodilno fronto slovenskega naroda, v katero so se vključile pomembne politične stranke in gibanja, ter si na ta način zagotovili polno podporo prebivalstva. Dejansko smo že od prvega dne našega odpora pristopili k notranji organizaciji države, kakor če bi bili svobodni. Imeli smo poveljstvo partizanskih enot, ki je kasneje postalo Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, imeli smo sprva samo partizanske čete, pozneje bataljone, pa odrede in brigade, dva korpusa. Že mesec dni po kapitulaciji Italije v začetku oktobra je bilo v Kočevju zasedanje Zbora odposlancev slovenskega naroda, na katerem je bilo 572 delegatov iz vseh krajev Slovenije, kar pomeni, da smo že takrat imeli svoj prvi parlament. Cela Slovenija je bila prepredena s TV točkami, ki so med vojno s kurirji zagotavljale prenos pošte med posameznimi predeli ali pa tudi enotami. V Ljubljani smo imeli svoj kratkovalovni oddajnik, ki je redno poročal o akcijah partizanov. Imeli smo organizirano sodstvo. Imeli smo svoj denar, obveznice, posojilo svobode, statistiko, ki je zbiral podatke o vseh pomembnejših stvareh. Skratka, bili smo organizirani kot država, da bi še pred koncem vojne v Ajdovščini, 5. maja 1945, razglasili Narodno vlado Slovenije. Z naštevanjem omenjenega pa to še ni vse. Veliko je opisanega v neštetih publikacijah, kjer so tudi podrobnosti. V so veličino borbe slovenskega naroda, njegovega trpljenja in vseh zmag je težko opisati na način, ki bi bil vsem mlajšim generacijam blizu tako kot nam, ki smo to izbojevali.

Naše narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji pa tudi v Jugoslaviji je nekaj prav posebnega, saj nima primerjave z odporom v drugih državah. Mi smo, dejansko, v času vojne uspeli organizirati svojo vojsko, sestavljeno iz odredov, brigad, divizij in korpusov, kot tudi vse tiste elemente, ki opredeljujejo državo. V borbi smo uspeli izbojevati svobodo kljub veliki premoči sovražnika, ki je bil številčno in tehnično mnogo bolje opremljen. Tudi njegovo naslanjanje na domače izdajalce v obliki raznih vohunov, provokatorjev, domobrancev itd. ni moglo odvrniti slovenskega naroda od tega, da sledi svojemu klicu za svobodo. Izdajalci pa tako vedno ostanejo samo izdajalci.

Janez Ivo Grobelnik: Akcija Stari pisker

Kot večina mojih vrstnikov se je tudi meni zgodila nemška vojska. Dne 9. 6. 1944 mi je uspelo pobegniti v partizane in sicer v Zidanškovo brigado, kjer sem ostal do konca julija.

Čeprav sem bil v brigadi le slaba dva meseca, je bilo to obdobje zelo pestro. Naj navedem samo tri dogodke, ki so mi ostali v spominu. Že takoj po pribodu v brigado so minerji s pomočjo borcev cele brigade (prenašali smo eksploziv) minirali viadukt v Mislinji, ki ni nikoli več služil svojemu namenu. Spomnim se napada na vlak v Dravski dolini, kjer smo zasegli večje količine raznega materiala, in tretjič, mi je v spominu ostal nepozaben dogodek, ko je naša Zidanškova brigada s koncem julija 1944 napadla in zavzela Gornji grad in tako prispevala k osvoboditvi Zgornje Savinjske doline. Takoj po tem dogodku sem bil poslan na celjsko področje s posebno nalogo. Tam pa me je srečala takratna sekretarka Milica Gabrovec - Lenka in obdržala na terenu ter me vključila v delo odbora osvobodilne borbe Celje-mesto.

Kakšne so bile naloge borcev na terenu, ne bom opisoval, saj je to prikazal v svojem pisanju tovariš Franta Komel. Skrbeli smo, da je pričelo z nami sodelovati čim več posameznikov, saj smo le tako prišli do podatkov o stanju vojaštva v Celju in okolici, zlasti pa o pridobivanju raznega sanitetnega materiala, oblačil in obutve, kar so nujno potrebovale naše brigade, terenske bolnice, tehnikom pa je zlasti primanjkovalo papirja, barv itd. Za vse to in še več smo poskrbeli partizani na terenu.

Ker smo se zavedali, da se vojna bliža koncu, smo postajali vedno bolj predrzni, vse bolj smo se premikali v predmestje Celja. Tako smo dobili informacijo, da so v okolici Dobrne Nemci zujeli dva naša tovariša. Konec novembra in v začetku decembra so v vaseh okoli Šmartnega v Rožni dolini aretirali večje število naših aktivistov (zlasti mladih deklet). V večernih urah pa so na Ostrožnem zujeli naši mladinki Boženo Zelinka - Živko ter Amalijo Kolenc - Jelko.

Dne 14. 12. 1944 smo se v jutranjih urah dobili na domu našega borca Dominika Lebiča - Borisa takratni sekretar Nande Klančičar, Presinger Riko - Žarko, jaz, Ivan Grobelnik - Ivo, in seveda Dominik Lebič - Boris. Pogovarjali smo se o nastali situaciji, nakar je Žarko pripomnil, da bi se mogoče dalo zapornike iz celjskih zaporov celo rešiti. Zato smo k razgovoru povabili še paznika zaporov Stari Pisker, Ivana Grada. Le-ta nam je opisal situacijo v samih zaporih, ko pa nam je povedal, da je cca 80 zapornic in zapornikov določenih za transport v Maribor, kjer naj bi jih ustrelili, in da se bo to zgodilo 15. 12. 1944 ob 5. uri zjutraj, smo sklenili s strani Žarka zamisljeno akcijo izpeljati še isti večer. Paznik Grad nam je zagotovil vso pomoč. Povedal nam je, da nastopi službo naslednji dan, 15. 12. 1944, pri vhodnih vratih zaporov Stari Pisker, da nam je pripravljen omogočiti vstop v same zapore, pokazati, kje spijo stražarji, ki jih bo treba onesposobiti, jim zaseči orožje ter nazadnje odpirati vrata sob zapornic in zapornikov. Dodal je še, da je odvisno od nas, kako bomo prišli do zaporov in da nas bo čakal ob 2. uri, kot je dogovorjeno.

Vedeli smo, da samo štirje takšne akcije nismo sposobni izpeljati. Tako smo še popoldne uspeli pridobiti Jožeta Zelinko - Očka in Jožefa Gabra - Brusa. Pripravili smo nekakšen načrt, kako priti v sam center Celja. Zapori so namreč v samem središču starega mestnega jedra. Za samo pot do nogometnega stadiona, ki je bil oddaljen samo nekaj minut od zaporov, so zadolžili mene, saj sem teren in brezpotje kot domačin najboljše poznal. Kako nam bo uspelo priti mimo dveh nemških straž pa smo prepustili sreči. Tam, kjer stoji danes stavba policije, so Nemci imeli konjušnico in pred vhodom v le-to stražo, druga straža pa je bila v stavbi (šoli) bivših šolskih sester, danes srednji ekonomski šoli, kjer je bila nastanjena nemška vojska. Pregledovali smo uporabnost orožja in vse do pol devete ure ugotavljali, kako neopazno priti v bližino zaporov in potem do samih zaporov, kje vse bi nas lahko sovražnik presenetil, kaj storiti, če bi se to zgodilo, kje bi se ponovno dobili, če bi se slučajno razbežali itd.

Napočil je čas odhoda. Do naselja Lopata smo hodili brezskrbno, saj je bila to pot, ki je Nemci niso poznali. Nato pa smo se razporedili in pot nadaljevali eden za drugim in sicer po brezpotju med Ostrožnim, Medlogom in Babnim vse do naselja Ložnica. Tam smo se ustavili pod kozolcem, ki še danes stoji. V neposredni bližini je bila takrat gostilna Rikl. Da smo prišli v zavetje železnice, smo morali prečkati cesto Lava-Babno in nato še cesto današnje Ronkove ulice. V zavetju železnice smo prišli v bližino nogometnega igrišča na Glaziji, tu pa je bilo treba prečkati železnico, pri čemer ne bi bilo nobenega problema, če ne bi bilo v bližini osvetljene Kukovičeve žage. Tudi to smo srečno prestali in se znašli pod ogromnimi kostanji, kakšnih 15 do 20 metrov od Ljubljanske ceste. Ura je bila okrog pol enajste in do odhoda proti zaporom Stari

pisker je bilo potrebno počakati več kot tri ure. Nekako do polnoči je vsake toliko po Ljubljanski cesti prikorakala nemška vojaška patrولا (izvidnica), po polnoči pa vse poredkeje. Seveda smo jih mi opazovali iz neposredne bližine. Tik preden smo se odpravili proti zaporom, pa je Jože Gaber - Brus dal predlog, da bi se razporedili tako, da bi izgledalo, kakor da Nemci ženejo partizane v zapore Starega piskra. Predlog je bil sprejet in tako sta se na čelo postavila Nande v civilu in Žarko v uniformi vojaka, oba z orožjem na rami, Očka, jaz in Boris za njima s skritim orožjem pod pelerinami in Brus v ozadju v nemški uniformi z orožjem. Deset minut pred drugo uro smo se odpravili, kot je bilo dogovorjeno. Brez problema smo prišli mimo obeh straž in že smo se znašli pred zaporom, kjer nas je že pričakoval paznik Grad. Z Borisom sva prebudila in zasegla orožje dvema paznikoma, ki sta spala v sobi za dežurstvo, jih odvedla v prvo nadstropje, kjer so ostali tovariši že prebujali ostale paznike. Kar avtomatično sem ostal v sobi, kjer so se že oblačili štirje pazniki, k tem pa so privedli še ostale, tako da jih je bilo štirinajst ali petnajst. Postelje smo porinili v en kot, stražarje razporedili v drugega, tako da sem imel nad njimi popoln pregled. Pred mojimi nogami pa se je nabral kup orožja, ki so ga soborci zasegli v spalnicah in skladišču. Pazniki so bili v večini Avstrijci, stari okrog petdeset do šestdeset let. Razložili smo jim, da so partizani zasedli Celje, naj bodo mirni in nikomur se ne bo zgodilo nič slabega. Seveda mi ni bilo znano, kaj se dogaja v samih zaporih in pred vhodom, kjer je odgovornost prevzel Riko Presinger - Žarko. Po pripovedovanju ostalih tovarišev se je takoj na začetku, ko je paznik Grad začel odpirati jetniške sobe, razleglo vpitje, da je to prevara, da jih bočejo Nemci pobiti itd. Se je pa vse poglelo, takoj ko so ljudje spoznali posamezne partizane. Takrat se je vsul plaz. Ljudje so hoteli, stopnišče je bilo v trenutku zatrpáno, eni po stopnicah navzdol, drugi navzgor, češ da so pozabili nekaj. Se je pa naposled vse dobro izteklo. Lahko si predstavljate nastalo situacijo, če na dvorišču čaka kakešnih tristo ljudi, ki komaj čakajo, da jih bo Žarko, ki jih je komaj zadrževal, izpustil. Dogovorjeno je bilo, da zapustimo zapore vsi naenkrat, da se vsak poda v smer, kjer bo najprej prišel iz mesta, ker bomo le tako Nemcem vsaj še nekaj časa preprečili, da ne bodo vedeli, v katero smer naj se podajo v zasledovanje. Medtem ko je ta množica čakala na odhod, pa so naenkrat vsi obnemeli. Nasproti zavora pri vhodu v Meštovo hišo sta se ustavila dva policista. Prišla sta iz smeri današnje Stanetove ulice in prislubnila, kaj se je dogajalo v smeri zaporov. Bila sta tako imenovana bahnhof policaja (železničarska policija) in sta verjetno vedela, da naj bi ob peti uri odpeljali cca osemdeset zapornikov v Maribor. Na srečo vseh, ki so to opazovali, sta odklenila vrata in odšla v notranjost. Čeprav smo predvidevali, da naj bi akcija trajala največ pol ure, smo bili v zaporih že tričetrt ure. Nazadnje smo vse paznike zaprli v eno od sob, jih zaklenili in se še mi pripravili na odhod.

Ko je bil zaukazan odbod, so se zapornice in zaporniki pognali v vse smeri. Največ jih je šlo v smer Savinje, saj so bili po dobrih dvesto metrih v parku. Nam se je priključilo kakšnih trideset. Odšli smo, brez da bi nas kdo ustavljal, po isti poti, kot smo prišli, in ob pol peti uri bili zopet pri Lebičevih v Slatini pri Šmartnem v Rožni dolini. Srečo smo imeli, da je bil brat Borisa, Jože Lebič, doma. Bil je namreč kurir in je vse, ki so prišli z nami, odpeljal proti Zavrhu nad Galicijo, od koder so pot nadaljevali. Nekateri so se priključili brigadam, spet drugi so ostali na terenu, vsake, kakor je vedel in znal. Lebičevo domačijo smo zapustili še pravi čas, saj so nam Nemci le sledili in že pred sedmo uro obkolili vas, a našli niso nikogar.

Kakšen odmev je imela ta akcija, pove dejstvo, da je že naslednji dan o tem poročal radio London.

Naše delo se je nadaljevalo kot pred akcijo. Kot je vse kazalo, se je vojna bližala koncu. Kljub temu pa so Nemci drugi dan novega leta 1945 pripravili veliko ofenzivo, ki se je tako rekoč začela iz samega mesta Celje. Takoj zjutraj smo dobili obvestilo, da obkrožajo teren, na katerem smo se takrat nahajali. Presenetili pa so nas iz smeri, iz katere smo jih najmanj pričakovali. Podali smo se v dve smeri, je pa večja skupina krenila v brij, kjer je za njo streljal sovražnik in je bila pri tem ranjena Elica Milhar - Breda, ki so jo Nemci tudi zajeli in odpeljali v Celjsko bolnico, kjer so jo slovenski zdravniki zadržali vse do osvoboditve. Vsi ostali pa smo jo srečno odnesli in se čez par dni zopet zbrali pripravljeni za nadaljnje delo. Vso skrb smo posvetili organiziranju narodne zaščite. Imeli smo namreč informacijo, da Nemci pripravljajo vse za miniranje posameznih objektov. Uspelo nam je po tovarnah organizirati številčno močne enote, ki so poskrbele, da ob umiku sovražnika niso imeli nobene možnosti uresničiti svojih namenov. Lahko se pohvalimo, da sta Celje in zlasti celjska industrija ostala ob umiku sovražnika neprizadeta in da je le-ta takoj po kapitulaciji lahko začela služiti svojemu namenu.

Bližal se je konec vojne. Lahko si predstavljate, kako težko in z veseljem smo pričakovali ta dan. Vse pa se je sprevrglo v žalost, saj so vermani (Slovenci v nemških uniformah) tako rekoč na pragu svobode presenetili nam najbolj priljubljenega tovariša Jožeta Poboleta. Pod njihovimi strelji je za vedno ugasnilo njegovo življenje, ko se je vračal z obiska svoje žene in malih otrok.

SVOBODA IN NJENE SENCE

Zadnji dnevi vojne

»Med potjo smo srečevali velike skupine jugoslovanskih vojsk kolaborantov – ustašen, četnikov in drugih. Poveljniki teh enot z visokimi čini so s srepimi pogledi merili mojo partizansko uniformo, še zlasti kapo z rdečo zvezdo. Generalu Löbru so dopovedovali in ga prosili, naj se ne preda Titovi vojski, ter ga rotili, naj za vsako ceno vojsko, ki se je valila z njim, spravi do Avstrije.«

(Ivan Dolničar, Generalov let, str. 67.)

V začetku pomladi 1945 so se brigade 4. operativne cone konstantno spopadale z močnimi sovražnikovimi silami, zlasti s 14. SS divizijo Galizien, ki so jo sestavljali v glavnem Ukrajinci in Čerkezi, izredno agresivni in nasilni tudi do civilnega prebivalstva. Z divizijo sta se marca najprej na Mozirskih planinah spopadali Šercerjeva in Bračičeva, nato pa na Menini planini še Šlandrova in Zidanškova brigada, ki sta še vedno delovali pod skupnim operativnim štabom. Sredi marca je veliko izgubo utrpel Kozjanski odred, saj so zaradi taktičnih napak vodstva Nemci na Svetini skoraj v celoti uničili njegov drugi bataljon in v boju je padlo večje število borcev skupaj s komandantom. Obenem so partizanske brigade kljub nestrinjanju vodstev s takšno odločitvijo poskušale izpolniti ukaz Glavnega štaba, naj se prebijejo na Dolenjsko. Ko jim prehod narasle Save v večih poskusih in ob hudih bojih ni uspel, so borci v začetku aprila končno z zadovoljstvom sprejeli odločitev, da lahko ostanejo na štajerskih tleh. Slednje se je izkazalo kot dobra odločitev, saj so v zadnjem obdobju vojne štajerske in koroške partizanske enote izvajale uspešne akcije zlasti na prometnicah, zavzele nekaj sovražnikovih postojank (Vransko, Zagorje ob Savi ...) ter kot najsevernejši del Jugoslovanske vojske izdatno pripomogle k sklepnim operacijam. Velik del Kozjanskega odreda je v začetku aprila dobil ukaz, da se prebije v osvobojeno Prekmurje in tam okrepi partizanske enote, ostali kozjanski partizani pa so kasneje 2. jugoslovanski armadi pomagali pri ustavljanju in razoroževanju umikajočih se nemških enot. Z namenom zasedbe slovenskega etničnega ozemlja je na dan, ko je bil na drugi strani

slovenskega etničnega ozemlja osvobojen Trst oz. v začetku maja 1945 4. operativna cona dobila ukaz, naj nekatere svoje enote takoj napoti na avstrijsko Koroško. Zaradi nacionalnih in političnih razlogov je bilo namreč v Celovec, Velikovec in Beljak treba priti pred Angloameričani in 14. diviziji je kot prvi zavezniški enoti, ki je prišla na to območje, to tudi uspelo. Z zasedbo slovenskega etničnega ozemlja na severu, kar je simbolizirala tudi partizanska straža pri Vojvodskem stolu na Gosposvetskem polju, je 4. operativna cona končala prvi del svojih operacij, medtem ko je bil drugi del nalog namenjen sklepanju obroča okrog umikajočih se nemških in kvizlinških enot. V zadnjih tednih vojne je namreč ravno na območje Štajerske in Koroške prišlo ogromno vojaštva, saj se je konec aprila in v začetku maja sem premaknila celotna jugovzhodna fronta, večstotisočglava množica iz Balkana umikajočih se vojakov in civilistov pa je dobesedno pljusnila iz zagrebške smeri preko hrvaške meje čez Obsotelje in Kozjansko. Cilj nemške armadne skupine E pod poveljstvom vrhovnega poveljnika nemške vojske za Jugovzhodno Evropo, generalpolkovnika Alexandra Löhra, hrvaške ustaško- domobranske vojske, kozakov, četnikov in drugih vojaških formacij, ki so sodelovale z Nemci, ob njih pa še številnih hrvaških in bosanskih civilistov, je bila Koroška, kjer so se nameravali predati zahodnim zaveznikom. Na noben način namreč niso hoteli pasti v roke jugoslovanskim ali sovjetskim silam, zato so se na Koroško nameravali prebiti za vsako ceno. Edina možna pot za umik pred prodirajočimi in zasledujočimi jugoslovanskimi armadami je ostal neke vrste koridor skozi ozko območje Celjske kotline ter Šaleške, Mislinjske in Mežiške doline, zato so se ceste in poti proti Celju ter naprej proti Koroški spremenile v velik begunski val, ki je ponekod deloval še razmeroma organizirano, marsikje pa že povsem kaotično ter zato predstavljal veliko nevarnost za ljudi v krajih, skozi katere je napredoval. Slovenske partizanske enote na tem območju, ki so bile od 1. marca 1945 sestavni del Jugoslovanske armade, so bile seveda odločno prešibke, da bi takšno silo lahko ustavile, pač pa so z raznimi diverzijami njeno napredovanje ovirale ter poskušale posamezne enote prepričati v vdajo. Löhru, ki je 5. maja namestil svoj štab na Polzeli, je postalo jasno, da bo do splošne nemške kapitulacije prišlo, še preden bodo njegove enote dosegle Koroško oz. Britance, zato mu ni preostalo drugega, kot da začne pogajanja s predstavniki Jugoslovanske armade. Seznanjen z nemško kapitulacijo, ki je določala, da se morajo nemške enote vdati

najbližjim nasprotnikom, se je Löhr 9. maja najprej v Letušu o vdaji pogajal s političnim komisarjem 14. divizije Ivanom Dolničarjem, istega dne pa se je po spopadih z zaščitnim bataljonom 4. operativne cone ter pogajanjih z načelnikom štaba Petrom Brajovičem v Metlečah pri Šoštanju predala večja nemška enota. Prav tako se je v Šoštanju predala posadka oklepnege vlaka, končno pa je 9. maja pozno zvečer v štabu 4. operativne cone v Topolšici tudi general Löhr podpisal listino o predaji svoje armade.

Večina njegovih enot med Celjem in Dravogradom se je nato pustila razorožiti, nekatere pa so se skupaj s Hrvati še naprej prebijale proti Koroški, medtem ko so jih enote jugoslovanske vojske, med njimi tudi slovenske, poskušale obkoluti in jim to preprečiti. V precej kaotičnih razmerah je praktično nenadzorovani Löhr 12. maja tudi sam ušel oz. kar odšel iz Topolšice na Koroško ter se predal Britancem, ki pa so ga, glede na to, da se je pred tem že predal partizanom, kmalu izročili oficirjem 4. operativne cone, ti pa naprej štabu 3. jugoslovanske armade. Medtem so se nemške, zlasti pa enote NDH, ki orožja niso želele položiti, prebijale proti Britancem. Ker jim preboj čez Dravo pri Dravogradu ni uspel, so se usmerile po Mežiški dolini proti Pliberku. Do odločilne bitke je prišlo 13. maja pri Poljani, kjer so partizanske brigade 14. slovenske ter 51. vojvodinske divizije razbile in k vdaji prisilile Nemce, medtem ko so hrvaške enote naslednjega dne njihovo zaporno črto prebile in se zatele k Angležem, ki pa so večino jugoslovanskih kvizlinških in kolaboracionističnih enot kmalu vrnili jugoslovanskim vojaškim oblastem. Z bojema na Poljani, 13. in 14. maja, ter s predajo hrvaških ustaško-domobranskih enot slovenskim oz. jugoslovanskim partizanom, 15. maja 1945 pri Pliberku, se je končala druga svetovna vojna na slovenskih in na evropskih tleh.

Osvoboditev in prevzem oblasti

Nemška zimska ofenziva je ponekod sicer bolj, ponekod manj, a vendarle v veliki meri prizadela tudi terensko organizacijo osvobodilnega gibanja na Celjskem. Padlo ali ujetih je bilo precej aktivistov celjskega okrožja, nekateri so bili razhajkani, prihajalo je do pojavov nediscipline, skrivaštva ipd., tako da je bilo marca 1945 okrožje reorganizirano, obnovljena in spremenjena pa je bila tudi kadrovska in vodstvena struktura

Kolona ujetih in razoroženih nemških vojakov na poti skozi Celje, 12. 5. 1945.

odporniške (OF, KPS, SKOJ ...) mreže. Vse skupaj je seveda vplivalo tudi na sicer Osvobodilni fronti že večinoma odkrito naklonjeno prebivalstvo, ki ga je dodatno prestrašilo in demoraliziralo še obešanje na Stranica. Posledice so se čutile tudi med prebivalstvom Celja, katerega vedenje je bilo zato s strani okrožnega vodstva KPS oz. OF označeno za oportunistično. Vendarle pa je jedro terencev in političnih delavcev, ki so skrbeli za okraj Celje-mesto, ostalo neokrnjeno, varno prezimilo in dokaj hitro nadaljevalo s pridobivanjem novih sodelavcev ter koordinacijo z organizacijami OF v mestu. V zadnjih tednih pred osvoboditvijo je bila organizacija OF v mestu že zelo dobro strukturirana in razširjena, o čemer priča ohranjeni zapisnik seje okrajnega odbora OF Celje-mesto z dne 15. aprila 1945. Na seji, namenjeni razmeram v mestu in pripravam na preobrat, je sekretar Klančičar ocenil položaj v mestu ter poročal o splošni demoralizaciji nemških oblasti ter njim naklonjenega prebivalstva, ki se med drugim kaže tudi v tem, da »razni gestapovci, partajgenosovci in bivši kulturbundovci« iščejo zveze z OF. Na sestanku so v okrajni odbor kooptirali nove člane, bil pa je ustanovljen tudi mestni odbor OF, ki so ga, podobno kot okrajni

odbor, sestavljali člani s točno določenimi zadolžitvami in nalogami oz. koordinatorji s posameznimi organizacijami v mestu. Iz poročil članov okrajnega odbora tudi izvemo, v kolikšni meri ter na kakšen način je bila organizirana mreža OF v mestu. Najaktivnejša organizacija je bila Zveza slovenske mladine, ki je bila organizirana v desetih odborih ter zajemala več kot 50 % celjske mladine, ki je bila aktivna predvsem pri propagandnih (napisnih in trosilnih) akcijah ter bila pripravljena tudi na sabotaže in večje akcije. Ob njej so delovale še Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ) s 144 članicami v štiriintridesetih odborih, odbor Rdečega križa, v celjskih podjetjih ves čas delujoča Delavska enotnost (DE), ki je denimo v Cinkarni pokrivala nad 90 % delavcev ter Narodna zaščita (NZ). Predvsem slednji je bila namenjena pomembna vloga ob bližajočem se prevzemu oblasti. NZ je imela v vsakem večjem oz. pomembnejšem delu mesta ter celjskih podjetjih in tovarnah svoje zaupnike, ki so se skupaj s svojimi pomočniki in drugim članstvom pripravljali na razoroževanje sovražnika, vzdrževanje javnega reda ter zavarovanje objektov.

Ena od točk omenjene seje je bila tudi priprava na sprejem NOV oz. Jugoslovanske in Rdeče armade, za kateri se je predvidevalo, da bosta osvobodili Celje, vendar pa do tega ni prišlo, saj je tok dogodkov primoral terensko organizacijo, da je sama začela s prevzemom oblasti v mestu. V mestu in okolici je takrat že vladala huda zmeda. Okupacijski aparat je razpadal, skozi Celje pa so se začele valiti kolone umikajoče se nemške armade, kvizlinških enot in civilistov. Že 5. maja 1941 sta se sekretar in članica Okrajnega odbora OF, Martin Klančičar ter Štefka Čater, sestala z enim najvplivnejših celjskih Nemcev Maksom Westnom in od njega zahtevala, da uredi sestanek s komandantom celjskega sektorja o predaji, ohrani celjsko industrijo nepoškodovano ter ljudski oblasti preda policijski in gestapovski arhiv. Westen je privolil v sodelovanje in na štab nemškega garnizona v Celju odnesel pismo z zahtevami, na katerega pa Nemci niso odgovorili. Po Westnovih besedah predaje sicer niso odklonili, vendar pa niso bili pripravljeni dati pismenega pristanka. Ob novicah o razpadu zadnjega odseka nemške fronte na Balkanu se je Okrajni odbor OF Celje-mesto odločil, da bo 8. maja zjutraj začel s prevzemom oblasti. Kurirji z navodili so odhiteli do mestnih odborov OF, vodilne aktiviste na čelu s Klančičarjem pa je 8. maja okrog osme ure zjutraj Westen s svojim avtom, na katerega je že bila položena jugoslovanska zastava z rdečo zvezdo, odpeljal

v mesto. V mestu se je trlo sovražne vojske vseh barv in pogajalci so se znašli v nič kaj prijaznem okolju. V kaosu in brezvladju so potekali pogovori o predaji in medtem, ko je štab nemške vojske pristal na predajo, je bilo stanje na celjskem magistratu precej bolj negotovo. Tam so namreč nadzor prevzeli ustaši, ki ne le, da niso pristali na predajo in razorožitev, temveč so partizanske pogajalce za nekaj časa celo aretirali, a jih proti večeru vendarle izpustili, tako da so se lahko vrnili v celjsko predmestje. Še istega dne sta v Celje prispela Milica Gabrovec - Lenka, članica okrožnega odbora OF in komiteja KPS, ter Cveto Vidovič - Gorski, pomočnik komisarja Kamniško-zasavskega odreda, ki sta bila s strani okrožnega odbora OF zadolžena, da skupaj z okrajnim odborom OF v Celju prevzameta oblast. Čeprav je Nemčija v noči iz 8. na 9. maj tudi uradno kapitulirala, kar je še pospešilo odhod sovražne vojske iz Celja, so pogajanja in pregovori o predaji in razorožitvi potekali še ves dan 9. maja. Zvečer je v mesto prispel del štaba 4. operativne cone in nekateri člani Okrožnega komiteja KPS, naslednjega dne je bilo vzpostavljeno mestno vojaško poveljstvo (»komanda mesta«), okrog pol petih popoldan pa je kot prva partizanska operativna enota v Celje prispela Šlandrova brigada. Ob navdušenem sprejemu celjskega prebivalstva sta ji sledili Zidanškova in Prekmurska brigada in še istega dne je Generalštab JLA v svojem dnevnem povelju objavil, da je Celje osvobojeno. Zvečer je bil v Unionski dvorani tudi prvi pravi veliki miting, na katerem sta igrala tudi Sancinov simfonični orkester in železničarska godba na pihala. 10. maj 1945 zato lahko štejemo za datum konca nemške okupacije Celja, ne pa tudi konca vojne na Celjskem, saj so se v neposredni bližini mesta namreč še nekaj dni pomikale kolone sovražne vojske in civilistov. Del njih se je mirno predajal enotam vojske, narodne zaščite in oboroženih meščanov, precejšnje število pa si je bilo pripravljeno tudi s silo izboriti prost prehod na Koroško. K sreči do večjih ekscesov ni prišlo, v mesto so prispele številnejše enote jugoslovanske armade in na celjskem magistratu je zagospodarila nova oblast. Po dobrih štirih letih brutalne nemške okupacije je bilo mesto ob Savinji ponovno v slovenskih rokah, s cvetjem, zastavami in pristrčno dobrodošlico pa so osvoboditelje pričakali tudi prebivalci drugih krajev na celjskem območju.

Tako v Celju kot drugje je oblast prevzela nova politična garnitura, ki je izhajala iz organov Osvobodilne fronte, oblikovanih že med vojno. Mesto Celje je (do avgustovskih volitev v narodnoosvobodilne odbore)

Praznovanje osvoboditve v Šoštanju, maj 1945.

Praznovanje osvoboditve v Celju, 13. 5. 1945.

vodil okrajni odbor OF Celje-mesto, na čelu najprej s Klančičarjem, nato pa z Gabrovčevom, medtem ko so na nižji ravni organe oblasti predstavljali krajevni in četrtinski odbori OF. Njeni vodilni predstavniki so bili v glavnem tudi partijski funkcionarji, a vendarle bi bilo pretirano trditi, da je komunistična partija že takoj obvladovala vse vzvode oblasti oz. da je bila OF zgolj njena ekspozitura. Do tega je sčasoma res prišlo, a vsaj v prvem povojnem obdobju je OF v veliki meri, tudi v očeh mnogih komunistov, veljala za množično organizacijo, ki ji pripada resnična oblast. Dejansko je bila OF le eden od večih, med sabo le delno povezanih centrov oblasti in moči. Ob njenih in drugih vzpostavljajočih se organih nove, t.i. ljudske oblasti sta pomembno vlogo igrali še Jugoslovanska armada ter zlasti Oddelek za zaščito ljudstva oz. Ozna – varnostna služba in hkrati politična policija za boj proti t.i. notranjemu sovražniku, ki je delovala bolj ali manj samostojno in neodvisno od ostalih organov oblasti ter kot »jeklena pest« revolucije predstavljala svojevrstno državo v državi.

Povojno »čiščenje«, izvensodni poboji in sodni procesi

Takoj po prevzemu oblasti je nova revolucionarna oblast pričela z neusmiljenim maščevanjem nad sodelavci okupatorja ter ostanki nemške manjšine, čemur je sledil še obračun s pogosto le domnevnimi nasprotniki novega režima ter »razrednim« sovražnikom. V Celju se je obračun z Nemci in njihovimi slovenskimi sodelavci, podporniki in simpatizerji pričel že v času, ko so okrog mesta še potekali boji. Tako naj bi celjska Ozna s t.i. »čiščenjem« pričela že 8. maja zvečer, v naslednjih dneh in tednih pa so sledile aretacije tudi v drugih krajih. Iz pregleda načelnika Ozne za okrožje Celje, ki je obsegalo okraje Brežice, Celje-mesto, Celje-okolica, Gornji grad, Kozje, Krško, Laško, Sevnica, Slovenj Gradec, Slovenske Konjice, Šmarje pri Jelšah, Šoštanj, Trbovlje in Žalec, je razvidno, da je bilo v celotnem okrožju do konca maja 1945 aretiranih okrog tisoč oseb. Izpuščenih je bilo okrog 45 oseb, na nadaljnje zaslišanje v celjske zapore jih je bilo pripeljanih okrog 270, podobno število ljudi pa je bilo odpeljanih tudi v taborišče Teharje. Po istem poročilu naj bi bilo maja 1945 v celotnem celjskem okrožju likvidiranih 177 oseb, ob njih pa v celjskih zaporih še 45. Število izvensodno usmrčenih v celjskem okrožju maja 1945 je gotovo še višje, kar je

mogoče sklepati tudi na podlagi številnih že evidentiranih grobišč, kakršno je npr. na območju Podmeje in Marije Reke, kamor so 24. in 25. maja iz trboveljskih zaporov prepeljali doslej še neugotovljeno število slovenskih civilistov iz Trbovelj, Hrastnika, Zagorja, Laškega, Žalca in okolice Celja ter jih likvidirali v vnaprej izkopanih jarkih. V podobnem obsegu so se aretacije in likvidacije nadaljevale do julija 1945, v manjši meri pa tudi v naslednjih mesecih. Natančnega števila izvensodno pobitih domačinov, v glavnem civilistov, na Celjskem neposredno po vojni verjetno ne bo mogoče nikoli ugotoviti. Na podlagi zadnjih podatkov Inštituta za novejšo zgodovino je mogoče sklepati, da gre za približno 500 oseb, upoštevajoč nekatere druge vire pa je to število še nekoliko višje. Največ jih je pričakovano iz Celja, kjer je samo Ozna po vojni usmrtila skoraj 230 ljudi, od tega približno dve tretjini nemške narodnosti. Razlogi za likvidacijo oz. krivda usmrčenih se razlikujejo od primera do primera, a zares hudih zločincev je bilo med izvensodno pobitimi razmeroma malo. Le-ti so pravočasno ušli ali so bili kasneje obsojeni pred vojaškimi sodišči. Tudi zato, ker se je mnogo resničnih krvnikov izognilo roki pravice, se je bes maščevalcev toliko bolj usmeril na tiste, ki so ostali, pa čeprav morda sami neposrednega nasilja nad Slovenci niso izvajali. Mnogi izmed njih, tako Nemci kot Slovenci, so brez dvoma podpirali okupacijsko oblast, v njej sodelovali in bili s tem bolj ali manj aktivno udeleženi pri izvrševanju etnocidne in nasilne nacistične politike. Vendar pa o njihovi krivdi in kazni ni odločalo sodišče v skladu s pravnimi in civilizacijskimi normami, temveč lokalne oznovske in druge strukture ali samovolja posameznikov, ki so si v razmerah zmagoslavnega brez- ali večvladnega kaosa prilastili pravico odločanja o življenju in smrti. Pogosto je bila edina krivda usmrčenega le ta, da je bil nemškega rodu in jezika, dosti pa je bilo tudi primerov ovadb in likvidacij iz povsem osebnih razlogov in koristi. V kontekstu izvensodnih likvidacij ne gre zanemariti niti njihove materialne, ekonomske plati, saj so bili še posebej pod udarom tisti, ki so bili premožnejši. Ker so večino izvensodno usmrčenih Slovencev s Celjskega proglasili za osebe nemške narodnosti (slednjim so na podlagi odloka Avnoja z novembra 1944 zaplenili premoženje), je bilo morda leto pri usmrčitvi nekaterih celo glavni motiv. Tako je vsaj mogoče sklepati na podlagi nekaterih konkretnih primerov, ko usmrčeni nikakor niso bili sodelavci okupatorja, temveč celo njegovi nasprotniki ali žrtve.

Osvobodilno gibanje in jugoslovanske oblasti so že med vojno ter tudi po njej sestavljale sezname vojnih zločincev, katerih velika večina pa se je pravočasno umaknila v Avstrijo in Nemčijo. Od tam so jih zavezniki le malo izročili jugoslovanskim oblastem, vendarle pa so med vrnjenimi bili tudi nekateri gestapovski častniki in podčastniki, ki so med vojno delovali na Spodnjem Štajerskem ter v Celju, na čelu z zloglasnima šefoma varnostne policije in službe Ottom Lurkerjem in Kurtom Stagejem. Junija 1947 je vojaško sodišče na smrt obsodilo Stageja, vodjo celjske izpostave Georga Kramhöllerja, ki je bil maja 1945 zajet v Celju, ter še nekaj drugih esesovskih podčastnikov in policistov, med njimi tudi mučitelja in morilca iz Starega piskra Wiegeleja in Lazića. Vojaško sodišče v Ljubljani je januarja 1949 na smrt na vislicah obsodilo Lurkerja, že prej, septembra 1946, pa so v Ljubljani na enako kazen obsodili tudi Rösenerja. Šefu civilne uprave Uiberreitherju je pred izročitvijo uspelo pobegniti v Južno Ameriko in, čeprav se je pred smrtjo vrnil v Avstrijo, za svoje zločine ni nikoli odgovarjal. Na različne načine se je roki pravice uspelo izmuzniti še vrsti nacističnih zločincev, ki so med vojno delovali na Slovenskem, Štajerskem in Celjskem. Poleg zgoraj naštetih je zato na zatožno klop sedla bolj kot ne »druga liga« okupacijske raznarodovalne in represivne garniture. Ker civilna sodišča v prvih mesecih po vojni še niso delovala, so njihovo delo opravljala vojaška sodišča in sicer za celjsko območje Vojaško sodišče mesta Celje ter Vojaško sodišče mariborskega vojnega področja, senat v Celju,. Prvi sodni proces proti vojnim zločincem in sodelavcem okupatorja v Celju je bil v začetku julija 1945. Število vseh primerov in sodb, ki sta jih izrekli obe sodišči julija in avgusta 1945, ni točno znano, a že do konca julija jih je bilo nekaj sto. Ob večji skupini mladoletnih, kasneje amnestiranih slovenskih domobrancev so sodili zlasti članom Kulturbunda, NSDAP in funkcionarjem ŠDZ. Sodbe so bile najrazličnejše, od oprostitve do prisilnega dela in smrtne kazni. Nekaj primerov je bilo prekinjenih, drugi spet so bili predani t.i. Sodiščem slovenske narodne časti (SNČ), ki so do konca avgusta, ko so bila ukinjena, sodila tistim, ki med okupacijo sicer niso zagrešili kakšnega večjega zločina, pač pa so se z najrazličnejšim, pretirano gorečim in doslednim sodelovanjem z okupatorjem oz. agitiranjem zanj pregrešili zoper narodno čast. Predvidene kazni so bile izguba narodne časti (to je v praksi pomenilo izgubo vseh državljanskih in političnih pravic), lahko ali težko prisilno delo ter popolna ali delna zaplemba imetja v korist države. Celjski senat SNČ, ki ni deloval

le v Celju kot sedežu okrožja, temveč tudi na sedežih posameznih okrajev, je v celotnem okrožju skupaj obravnaval nekaj manj kot 800 primerov. Precejšnje število zavrnenih ovadb in oprostilnih sodb kot tudi dejstvo, da so obtoženi dokazano krivdo v glavnem tudi sami priznali, priča o tem, da velika večina sodnih procesov pred SNČ ni bila režirana oz. montirana, čeprav je tudi tukaj prihajalo do primerov, da je bil posameznik ovaden bolj zaradi mikavnosti njegovega premoženja kot protinarodnih grehov.

Pač pa se je že omenjeno prepletanje in postopno nadomeščanje narodnega z razrednim sovražnikom kazalo v drugih sodnih procesih, ki so v prvih letih po vojni oz. do l. 1951 potekali tako na Celjskem kot drugje po Sloveniji. Na okrajnem in okrožnem sodišču v Celju so se tako znašle skupine in posamezniki, ki jih je nova revolucionarna oblast in njeno sodstvo smatralo za svoje nasprotnike in razredne sovražnike. Najbolj zloglasen je bil montirani proces proti celjskim trgovcem decembra 1945, katerega nadaljevanje je sledilo v Ljubljani ter z obsodbo in izvršeno smrtno kaznijo nad Francem Dobovičnikom in Milošem Pšeničnikom januarja 1946 doživelo tragični epilog.

Teharsko taborišče in množična grobišča na Celjskem

»Zapustili smo mesto in mestne ulice in se napotili po prašni cesti proti Tebarjam. Škodoželjnega spremstva ni bilo več. Ustavili smo se na poslednjih celjskih ulicah /.../ Videti je bilo, da so naši čuvaji počivali, medtem pa je razjarjena množica maltretirala civilne ujetnike v koloni. Ko ni bilo več podpore razjarjenih celjskih meščanov, so partizani stopnjevali teror. Zopet so zapela puškeina kopita in biči, s katerimi so nas topli kot živino, ki jo peljejo v klavnico.«

(Ivan Ott, Otroci s Petrička. Ukradeno otroštvo, str. 192.)

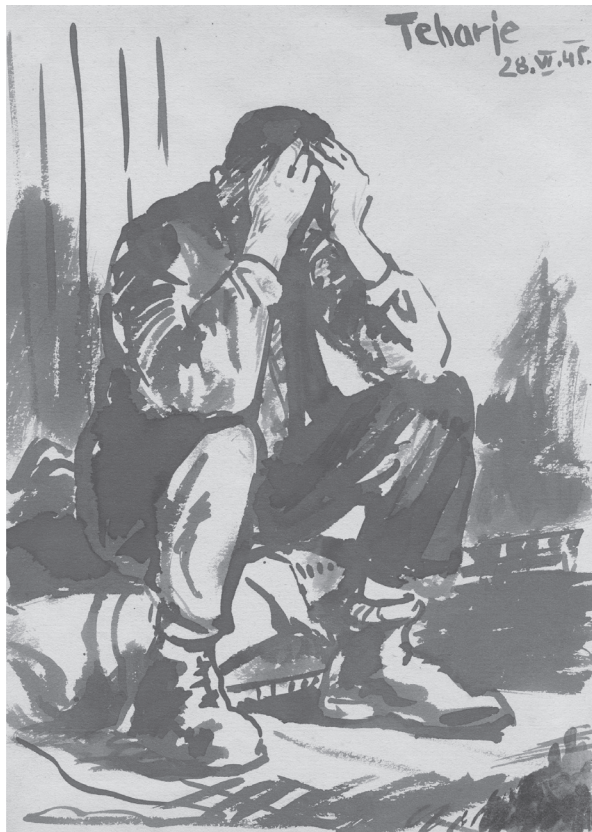
Ozna je aretirane sprva zapirala v zapore in druge objekte v posamičnih krajih, zaradi pomanjkanja prostora in nadzora vedno več zapornikov ter drugih ujetnikov pa je ustvarila več zbirnih taborišč. Največje na Štajerskem je bilo v Strnišču pri Ptuj, medtem ko je na Celjskem ta vloga pripadla nekdanjemu nemškemu centru za predvojaško vzgojo vzhodno od kraja Teharje v neposredni bližini Celja, ki ga je Ozna že sredi maja 1945 preuredila

v zbirno taborišče oz. koncentracijsko taborišče za takšne in drugačne nasprotnike osvobodilnega gibanja in nove oblasti. T.i. teharsko taborišče je sestavljalo 17 velikih in nekaj manjših barak, ograjenih z železno mrežo in bodečo žico. Vodila ga je Ozna, katere slovenski pripadniki so tam izvajali zaslišanja, medtem ko so varovanje in eksekucije izvajali pripadniki Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (Kno), njenega izvršilnega oboroženega organa.

Sprva so v taborišču bili zaprti vojni ujetniki najrazličnejših narodnosti ter nekaj deset Slovencev, z že omenjenimi množičnimi aretacijami po celjskem okrožju in drugod pa so vanj začeli pošiljati predvsem Nemce – pripadnike nemške manjšine (tudi Kočevanje), člane Kulturbunda in drugih organizacij, zlasti funkcionarje ŠDZ in drugih okupacijskih oblastnih struktur ipd., ter Slovence, ki so bili v nemški vojaški in drugih službah ter osumljeni najrazličnejšega sodelovanja z okupatorjem oz. protislovenskega in protipartizanskega delovanja. Ob teharskem taborišču so bila v Celju in okolici še nekatera začasna (do konca »čiščenja«) in zasilna taborišča. Nemški vojni ujetniki so bili zbrani na Westnovem športnem stadionu, Hrvati v Medlogu in na Bežigradu, medtem ko so domače Slovence in Nemce zapirali zlasti v Stari pisker ter še nekatere druge zgradbe v Celju.

Največjo skupino teharskih taboriščnikov so od začetka junija sestavljali slovenski domobranci ter njihovi svojci, ki so jih britanske okupacijske oblasti, podobno kot so pred tem storile s hrvaškimi in srbskimi ujetniki, konec maja 1945 iz ujetniškega taborišča na Vetrinjskem polju na avstrijskem Koroškem začele izročati jugoslovanskim vojaškim oblastem. Skupno naj bi bilo vrnjenih slovenskih domobrancev okoli 10.000 in medtem ko je bila dobra polovica deportirana v osrednje taborišče v Škofovih zavodih v Šentvidu pri Ljubljani, so ostali del (4.000–5.000) domobrancev z vlakovnimi transporti prepeljali iz Pliberka preko Dravograda, delno pa tudi iz Maribora v Celje. S celjske železniške postaje so jih na krut in poniževalen način, v katerem je sodeloval tudi del celjskega prebivalstva, ki je ta sprevod opazovalo, najprej peš vodili po mestu, nato pa po Teharski ulici do taborišča. Tam so jih, po zaslišanjih in poizvedbah v njihovih domačih krajih, razdelili na tri skupine. Skupina A, v kateri so bili v glavnem mladoletniki, je bila določena za izpustitev, čeprav je bil del domobrancev iz te skupine kasneje (tudi še po v začetku avgusta sprejeti amnestiji) pobit. V skupini B so bili bolničarji, stari med 18 in 21 let, ter tisti, ki so bili pri domobrancih manj kot leto dni

oz. so mednje stopili leta 1945. Domobranci iz te skupine naj bi prišli pred vojaška sodišča, čeprav je bil kasneje velik del te skupine prav tako usmrčen. Vsi ostali so bili uvrščeni v skupino C, ki je bila najštevilčnejša in za katero je bila predvidena fizična likvidacija oz. smrt. Ujetniki na Teharjah so bili zaprti v nečloveških razmerah, brez zadostne hrane in vode, še posebej surovo pa so taboriščne oblasti ravnale z domobranci iz skupine C ter oficirji, ki so

Obupani domobranec v teharskem taborišču, 28. 6. 1945.

*Risbo akademskega slikarja Marijana Tršarja brani
Muzej novejšje zgodovine Celje.*

bili deležni fizičnega obračunavanja in mučenja ter bili nekateri likvidirani že v taborišču samem. Prav oficirje, zaprte posebej, so že po nekaj dneh prve odpeljali na morišča, v naslednjih tednih pa so jim sledili še ostali domobranci iz skupin C in B ter večina zaprtih civilistov. Z žico zvezane teharske taboriščnike so s tovornjaki odvažali na morišča v različnih krajih, največ v okolici Hrastnika, zlasti v rudniške razpoke Starega Hrastnika, ter jih tam postrelili ali kako drugače usmrtili. Zelo verjetno je bil del domobrancev, še posebej pa domačih

civilistov usmrčen tudi na kateri od drugih lokacij v Celju in njegovi neposredni bližini (Zgornja Hudinja, Košnica, Pečovnik, Bežigrad ..., pa

Huda jama pri Laškem, Marija Reka ipd.), pri čemer je treba vedeti, da je bilo ob omenjenih žrtvah na tem območju pobitih še na tisoče drugih ujetnikov, v glavnem pripadnikov različnih jugoslovanskih kolaboracionističnih enot, zlasti hrvaških ustašev, v manjši meri tudi nemških vojakov. Povelje za likvidacije oz. njihov obseg je najverjetneje konec maja prišlo z najožjega jugoslovanskega državnopolitičnega vrha z maršalom Titom na čelu. Večina množičnih pobojev oz. izvensodnih usmrtitev je bila izvedena med majem in julijem 1945, se pravi pred sprejetjem amnestije, do posameznih usmrtitev pa je prihajalo tudi pozneje, kot je to bil primer skupine mladoletnih domobrancev iz teharskega taborišča, ki je bila v začetku avgusta pobita v t.i. Dolini zvončkov v Grižah. Likvidacije slovenskih domobrancev, drugih Slovencev in domačih Nemcev so praviloma izvajale enote in izbrani posamezniki slovenske Ozne in Knoja, sodelovale pa so tudi enote Jugoslovanske armade iz drugih delov Jugoslavije, ki so sicer izvrševale likvidacije ustašev in drugih jugoslovanskih kolaboracionistov. Natančno kje je kdo končal svoje življenje ter koliko ljudi je na katerem mestu bilo pobitih, je ob pomanjkanju pisnih virov ter po več kot 60 letih zelo težko ugotoviti oz. se še ugotavlja, a ne glede na to, ni dejstvo, da je v Celju in njegovi okolici evidentiranih največ množičnih in nekoč prikritih grobišč na Slovenskem, nič manj trpko. Izmed skoraj 600 doslej evidentiranih grobišč na Slovenskem se jih namreč na prostoru današnje Mestne občine Celje nahaja kar 28. V občinah Laško, Rogatec, Prebold, Šoštanj jih je po 9 do 11, po več evidentiranih grobišč pa je še v Vojniku, Zrečah, Slovenskih Konjicah, Bistrici ob Sotli, Šmarju pri Jelšah, Rogaški Slatini, Kozjem, Gornjem gradu ter drugih krajih oz. občinah na Celjskem.

Obračun z nemško manjšino

»Ves narod bo žél, v solzah in ponižanju bo žél, kar so zagrešili posamezniki.«
(Alma Karlin, Moji zgubljeni topoli, str. 77.)

Velika večina nemške manjšine na Celjskem kot v Sloveniji nasploh je v času pred in med vojno odigrala vlogo pete kolone v pravem smislu besede. Vsi seveda niso bili enako fanatični in radikalni. Mnogi so molče spremljali dogajanje in med njimi so bili tudi ljudje, ki so bili do nacistične ideologije

nasprotni ali vsaj zadržani ter niso odobraval okupacijskega nasilja nad Slovenci, čeprav so si le redki drznili svoje nestrinjanje s takšno politiko tudi javno izraziti. S potekom vojne, zlasti po stalingrajskem porazu, je nacistično navdušenje tudi pri domačih Nemcih postopoma slabelo. Posamezniki so, iz svetovnonazorskih, moralnih ali povsem pragmatičnih razlogov, kar je veljalo zlasti za najpremožnejše, začeli navezovati stike in sodelovati z osvobodilnim gibanjem ali se mu (kot npr. Alma Karlin ali Woschnaggova družina iz Šoštanja) celo priključili. A to je bil, kot rečeno, zelo majhen del, medtem ko je večina svojo usodo še naprej vezala na bodisi zmago bodisi poraz nemškega orožja. Vse »slovenske« Nemce seveda ne gre enačiti z nacisti in petokolonaši, še manj s krvniki in morilci, a vendarle sta bila udeležba in prispevek nemške manjšine pri okupaciji, raznarodovanju in nasilju nad Slovenci tako opazna in očitna, da sta usodno obremenila in zaznamovala celotno nemško skupnost ter jo posledično privedla do izginotja. Kot je to že med vojno napovedala nemška pisateljica, a obenem deklarirana antinacistka in tudi sama žrtev nacističnega preganjanja, Celjanka Alma Karlin, ki je bila prepričana, da se bodo ob uri plačila Nemci težko izognili kolektivni krivdi in da se bo srd preganjanih in zatiranih usmeril tudi na tiste, ki sami morda res nimajo krvavih rok, a proti zlu tudi ničesar ne ukrenejo. Zahteve po kolektivnem maščevanju nad nemško manjšino so se krepile že med vojno in niso prihajale izključno iz vrst narodnoosvobodilnega gibanja, temveč tudi iz t.i. slovenskega protipartizanskega tabora. Medtem ko so znotraj Osvobodilne fronte nastajali načrti, ki so predvidevali povojni izgon skoraj celotne manjšine, pa je predsedstvo Avnoja novembra 1944 sprejelo odlok o zaplembi vsega premoženja Nemškega rajha in njegovih državljanov v Jugoslaviji ter oseb nemške narodnosti z izjemo udeležencev NOB. Po osvoboditvi, maja 1945, je protinemško razpoloženje doživelo svoj vrhunec, že med vojno izoblikovani načrti pa svojo realizacijo. Maščevalne ukrepe nad domačimi Nemci (in nemško čutečimi Slovenci oz. »nemškutarji«) kot najočitnejšimi, pogosto pa tudi najdostopnejšimi predstavniki okupacijskih oblasti je osvobodilno gibanje izvajalo že ves čas vojne, zato je bila usoda v primeru partizanske zmage jasna večini, zlasti pa tistim spodnještajerskim Nemcem, ki so bili na najbolj izpostavljenih in odgovornih položajih. Izvzemši kočevske Nemce, ki so iz Posavja in Obsotelja krenili šele maja 1945 deloma z vlaki, v glavnem pa z vozovi in vpregami, se pomešali v begunski val ter bili večinoma ustavljeni, še preden so prišli v Avstrijo,

je večina spodnještajerskih Nemcev v glavnem še pravočasno zapustila slovensko ozemlje in se umaknila na varno v Avstrijo. To zlasti velja za njihove voditelje, pripadnike Gestapa, vodilne osebe upravnega aparata in njihove družine. Osvoboditev je tako dočakal le del manjšine, ki bodisi ni uspel ali pa – v prepričanju, da za to ni razloga –, ni hotel zbežati, nekaj sto Nemcev pa je nato ilegalno zbežalo preko meje še v prvih mesecih po koncu vojne.

Takoj ob prevzemu oblasti je vse pristojnosti v zvezi z Nemci prevzela Ozna, pri zbiranju podatkov o Nemcih ter njihovem vedenju med okupacijo pa je sodelovala zlasti Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo ter okrajni odbori in drugi organi OF, ki so pomagali pri sestavljanju seznamov Nemcev, ki jih je treba aretirati. O končni usodi vsakega posameznika naj bi odločal zlasti njegov odnos do slovenskega prebivalstva ter članstvo v Kulturbundu, načeloma pa naj bi bili tisti, ki se med vojno niso pregrešili proti Slovencem, izgnani, medtem ko bi ostale zaprli v taborišča in jih tam posamično obravnavali. Nekaterim, od celjskih Nemcev npr. županu Himmerju, Paidaschu, Georgu in Paulu Skobernetu in drugim, so kot vojnim zločincem kasneje sodila vojaška sodišča, dosti več pa jih je bilo usmrčenih izvensodno, o čemer smo zgoraj že govorili. Mnogo celjskih nemških meščanov je bilo tako že v prvih povojnih dneh pobitih v celjskem Starem piskru, Košnici, na drugih koncih mesta ter v okoliških obrambnih jarkih ali pa so bili odpeljani na Teharje ter od tam naprej na različna morišča. Nemci v Teharjah so večinoma delili usodo tamkajšnjih taboriščnikov, do izvensodnih pobojev in likvidacij pa je, kot rečeno, prihajalo tudi drugje na terenu oz. na različnih lokacijah in krajih.

Tistim Nemcem, ki so se najhujšemu izognili, so oblasti zaplenile posest, nakar so bili, z redkimi izjemami, izgnani v Avstrijo. V prvih povojnih mesecih je Ozna s pomočjo Knoja izganjala zlasti nemške koloniste, večinoma kočevske Nemce, nato tiste, ki jih je imela v svojih taboriščih in zaporih, pa jih ni usmrtila ali postavila pred sodišče, od decembra 1945 do srede leta 1946 pa so bili izgnani še skoraj vsi preostali Nemci, skupno več kot 10.000. Večino so zbrali v taborišču Strnišče pri Ptujju ter jih nato, tudi preko Madžarske, izgnali v Avstrijo. Razmere tako v zbirnem taborišču kot pri samem izseljevanju so bile izredno težke in surove, tako da je zaradi lakote, pomanjkanja, zime in grobega ravnanja stražarjev med dolgotrajnim

transportom, ki je bil posledica slabe organizacije in neusklajenosti z oblastmi na drugi strani meje, pomrlo še dosti ljudi. O temeljitem obračunu z nemško manjšino priča tudi prvi poveljni popis prebivalstva iz l. 1948, ki je na celotnem ozemlju republike Slovenije naštel manj kot 2.500 Nemcev in Avstrijcev. Predvojne močne nemške skupnosti na Štajerskem oz. Celjskem kot npr. v Celju, Šoštanju, Vitanju, Konjicah ali Rogatcu so skoraj v celoti izginile, res pa je, da to ni bil le slovenski oz. jugoslovanski primer, temveč je nanj potrebno gledati kot na del širšega evropskega obračuna in maščevanja nad Nemci oz. nemškimi manjšinami po drugi svetovni vojni.

Otroci s Petrička

V teharskem taborišču je bilo zaprto precejšnje število civilistov, tako svojcev vrnjenih domobrancev kot pripadnikov nemške manjšine ter Slovencev, osumljenih sodelovanja z okupatorjem. Bili so tako iz Celja in okolice kot tudi iz drugih krajev, dosti njih je bilo tudi ujetih na begu proti Koroški. Med drugim je bil na tej poti v Šoštanju zaustavljen vlak, nemški transport, na katerem so bile družine, ki so jih nato naložili na kamione ter odpeljali na Teharje. Civiliste so v taborišču namestili ločeno od domobrancev (in tudi Kočevarjev) in sicer posebej moške ter posebej ženske z otroci. Bivanjske razmere, v katerih so se nahajali civilisti, so bile sicer za malenkost boljše od tistih, v katerih so se znašli domobranci, a ob slabi in neredni prehrani še vedno zelo hude in povsem neprimerne za življenje. Tudi izživljanja in šikaniranja stražarjev in drugega osebja je bilo nad civilisti manj kot nad domobranci, čeprav naj bi po nekaterih pričevanjih prihajalo tudi do spolnih zlorab, nato pa likvidacij zaprtih žena in deklet. Še bolj grozljiva so nekatera pričevanja, po katerih naj bi posebno tragično usodo doživela skupina dojenčkov oz. najmlajših otrok v taborišču, odvzeta materam in prepuščena smrti oz. celo pobita. V kolikor je do tega res prišlo, kar pa je z gotovostjo nemogoče trditi, gre za nedvomno najokrutnejši in z ničemer opravičljiv zločin, kar jih je bilo storjenih na Teharjah oz. med poveljnim nasiljem. Preverljiva in znana pa je usoda drugih »teharskih otrok«. Otroke, mlajše od 15 let, so namreč odvzeli materam ter jih odpeljali v poseben dom, začasno otroško zavetišče, v prostore nekdanje Petričkove gostilne oz. posesti nad Savinjo, tik ob Celju v smeri proti Libojam. Po pričevanju

tistih, ki so bili kot otroci tam nastanjeni, lahko sklepamo, da je to bilo neke vrste zastraženo otroško taborišče, saj sta v njem vladala tako rekoč vojaški red in disciplina, otroci pa so morali tudi opravljati najrazličnejša dela. Poleg tega so bili pogosto žrtve okrutnih »vzgojnih« metod, strogega kaznovanja že za malenkostne prekrške, šikanirani in zasmehovani pa so bili tudi v šoli v Celju, kamor so šoloobvezni začeli hoditi jeseni.

Najodgovornejša za grobo in surovo postopanje z otroki je bila zloglasna upravnica taborišča, otroci so ji nadeli vzdevek Črna vdova, ki je tozadevno očitno ravnala samovoljno ter brez ali pa celo v nasprotju z direktivami. Po obisku delegacije Rdečega križa in upravničini premestitvi ter prihodu novih žensk, ki so skrbele za otroke, se je namreč odnos do otrok precej izboljšal, v taborišču pa je začel potekati tudi improvizirani pouk. Oktobra 1945 so zaradi prihajajoče zime otroke s Petrička premestili v Mladinski dom v nekdanji Stiegerjevi vili v Celju, ki ga je vodila, po besedah priči prijazna in razumevajoča upravnica, ponovno pa so začeli tudi obiskovati šolo. Na podobno človeški način so z otroki ravnali tudi v okrožnem Mladinskem domu Vere Šlander v gradu Šenek na Polzeli, kamor so avgusta 1946, ko je bil Mladinski dom v Celju ukinjen, preselili njegove gojence in osebe.

A kljub temu je usoda t.i. otrok s Petrička ostala trpka in žalostna. Večina je bila namreč sirot, saj so bili njihovi, na Teharjah ter Starem piskru zaprti starši večinoma žrtve izvensodnih pobojev. Nekaj otrok so po izpustu iz Teharij, že julija 1945 ali avgusta po amnestiji, poiskale in ponovno prevzele njihove matere, po nekatere otroke so prišli drugi sorodniki, nekaj je bilo posvojenih, večina pa se je še naprej, vse do polnoletnosti, selila po različnih domovih, ustanovah in zavodih oz. sirotišnicah.

Med represijo in evforijo

Povojne represije in obračunov se je brez dvoma zavedal precejšen del lokalnega prebivalstva, vprašanje pa je, v kolikšni meri so bili ljudje seznanjeni z njihovim obsegom ter končnimi posledicami. Aretacije nemških in drugih sosedov v manjših okoljih niso bile nobena skrivnost, saj so preko na novo oblikovanih oblastnih struktur v njih sodelovali tudi domačini, ki so pogosto celo sami neposredno odločali o usodi posameznikov. Določen

del ljudi je na omenjeno represijo gledal z odobravanjem kot na povsem upravičeno, drugi spet s strahom, zgražanjem in zavračanjem oz. sočutjem do tistih, ki si po njihovem mnenju takšne usode niso zaslužili in za katere so ponekod tudi posredovali, večina pa je tovrstne dogodke imela za nujno zlo oz. posledico vsega, kar se je pred tem dogajalo ter si globljih moralno-etičnih vprašanj tozadevno ni niti hotela, niti želela postavljati.

Še manj senzibilen je bil odnos do pripadnikov kolaboracionističnih enot, pobitih na slovenskem ozemlju. Deloma že zato, ker so le-ti v zavesti ljudi predstavljali smrtni sovražniki in zločince – mnogi izmed njih so tako rekoč še včeraj na svojem begu sejali smrt, strah in trepet –, ki si, tako ali drugače, zaslužijo kazen, pa tudi zato, ker v veliki večini ni šlo za domače ljudi. Povrhu vsega so se množični poboji in druge eksekucije pretežno izvajale skrivaj in ponoči, zato so za vse podrobnosti in razsežnosti obračuna zares vedeli le redki, v glavnem neposredni sosedje ter posamezne druge priče dogajanja, ki pa jim je bilo o tem strogo prepovedano govoriti. Strogih meja med maščevalnim spodbujanjem, tihim soglasjem, ravnodušnostjo in strahomolčečim nestrinjanjem v odnosu do omenjenega povojnega dogajanja najbrž niti ni mogoče potegniti. Kot marsikaj drugega je tudi tukaj odgovor potrebno poiskati tako v kontekstu konkretnega časa in prostora kot na povsem individualni ravni, pri čemer zgodovina ni edina znanost, ki bi tozadevno lahko podala ustrezno razlago.

Dejstvo je, da so omenjeni dogodki predstavljali le del dogajanja in sprememb, ki jih je prinesla pomlad leta 1945. Za veliko večino prebivalstva je nedvomno napočil čas olajšanja po štiriletnem obdobju strahu in trpljenja, narodna osvoboditev izpod okupatorjevega škornja pa je povzročila val veselja in navdušenja, ki se je prepletalo s hvaležnostjo in zaupanjem v partizanske osvoboditelje. Ob domačih ognjiščih in pogoriščih so se ponovno zbirale družine, z radostjo pozdravljale vračajoče se partizane, izgnance, internirance, nemške mobilizirance in vse druge, ki jih je vojna vihra pognala po svetu, obenem pa objokovale svoje mrtve in pogrešane. Svoboda je mnogim pomagala vsaj v določeni meri ublažiti bolečino in zaceliti rane ter njihov pogled usmeriti v prihodnost. Kljub velikemu odrekanju in pomanjkanju, marsikje so ljudje začeli tako rekoč iz nič, se je z veliko vnemo in entuziazmom pričela obnova domovine, vzporedno z njo pa tudi izgradnja nove družbene, politične in socialno-gospodarske ureditve, ki jo je po sovjetskem boljševiškem modelu usmerjal, nadzoroval in obvladoval avtoritarni ter v prvih povojnih letih nedvomno totalitarni

komunistični režim. Katerega pa, ker ni bil vsiljen od drugod, temveč je nastal zlasti kot posledica domačih razmer pred in med vojno, in ker je obljubljal lepšo in pravičnejšo prihodnost (t.i. ljudsko demokracijo, odpravo socialnih krivic, nacionalno enakopravnost v novi jugoslovanski federaciji, žensko emancipacijo, splošno modernizacijo ipd.), večina prebivalstva ni zavračala. Nasprotno, kljub vsej svoji nedemokratičnosti in represivnosti je užival iskreno podporo in zaupanje velikega števila ljudi, ki so vanj polagali velika pričakovanja. V kolikšni meri ter za kakšno ceno so se le-ta uresničila, pa je že predmet druge zgodbe.

Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje

Splošna ocena je, da je druga svetovna vojna skupno zahtevala približno 60 milijonov smrtnih žrtev, od česar je v takratni Jugoslaviji umrlo približno 1,1 milijon ljudi. Po raziskavah Inštituta za novejšo zgodovino in leta 2005 objavljenih podatkih smo Slovenci med vojno in neposredno po njej utrpeli približno 94.000 žrtev. Če je na območju Republike Slovenije pred vojno živelo približno 1.492.000 prebivalcev, predstavljajo žrtve vojne in zaradi nje približno 6,3 % takratnega prebivalstva. Glede na število žrtev je bila vojna najintenzivnejša in najkrutejša v t.i. Ljubljanski pokrajini, se pravi na Dolenjskem in Notranjskem z Ljubljano, nas pa na tem mestu najbolj zanima slovenska Štajerska, ki je skupaj z manjšim delom Dolenjske med vojno tvorila upravno enoto Spodnja Štajerska. V njej je leta 1941 prebivalo približno 596.500 prebivalcev, izmed katerih je med drugo svetovno vojno in neposredno po njej življenje izgubilo več kot 24.800 oseb, kar znaša približno 4,2 % prebivalcev te pokrajine. Največ žrtev na Spodnjem Štajerskem je bilo med civilnim prebivalstvom (približno 1,8 %), sledijo pa jim žrtve med mobiliziranimi v nemške enote (1,4 %) ter med partizani, kjer je padel 1 % prebivalcev.

Zbirni podatki o žrtvah na celjskem območju, ki je predmet pričujočega dela, doslej še niso bili objavljeni, posebej za to knjigo pa nam jih je iz svoje baze podatkov posredoval Inštitut za novejšo zgodovino.¹

¹ TOMINŠEK ČEHULIČ, Tadeja, ŠORN, Mojca, DOBAJA, Dunja, RENDLA, Marta. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Baza podatkov. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Na dan 20. 3. 2009.

V izogib nesporazumom, od kod in do kam omenjeno območje sega, smo se omejili na aktualno savinjsko statistično regijo, ki jo danes sestavlja 32 občin, število in strukturo smrtnih žrtev pa prikazujeta dve tabeli, kamor smo, upoštevajoč regionalne specifičnosti, z manjšimi poenostavitvami razvrstili in umestili pridobljene podatke.

Prva tabela navaja celotno, doslej ugotovljeno število žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje, ki so pred vojno imele stalno bivališče na omenjenem območju oz. na prostoru, ki ga danes pokrivajo spodaj navedene občine. Ob kriteriju stalnega bivališča so žrtve razporejene glede na njihov vojaški status v času smrti, se pravi na civiliste ter pripadnike različnih vojaških formacij. Za boljši vpogled in razumevanje smo vse žrtve razdelili na osem kategorij, ki govore o tem, v kakšni vlogi je vsaka posamezna žrtev delovala med vojno, pri čemer so v zadnjo kategorijo vključeni vsi tisti, katerih statusa ni mogoče ugotoviti, predvideva pa se, da gre v večji meri za civiliste.

V drugi tabeli smo združili vse civilne žrtve ter žrtve, katerih status je, kot rečeno, nejasen, ter jih glede povzročitelja njihove smrti razdelili na tri skupine. V prvi se nahajajo žrtve, katerih smrt je zakrivil okupator in njegovi sodelavci, v drugi skupini so žrtve, ki jih je povzročila partizanska stran in njeni zavezniki, medtem ko so v tretji skupini žrtve, katerih povzročitelj je nejasen oz. neznan.

Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Celjskem

Sedanja občina	Vojaški status							Nejasen status	Skupaj
	Civilisti	Partizani, aktivisti in sodelavci OF	Mobilizirani v nemško vojsko	Wehrmannschaft	Gestapo, nemška policija, SS	Proti-partizanski tabor	Ostale tuje formacije		
Bistrica ob Sotli	95	20	3	0	0	0	0	9	127
Braslovče	44	113	51	2	0	0	0	1	252
Celje	578	320	296	36	22	5	11	335	1603
Dobje	6	8	0	0	0	0	0	1	9
Dobrna	27	7	2	2	0	0	0	7	49
Gornji Grad	86	127	51	2	1	1	2	61	331
Kozje	42	105	56	0	0	2	1	32	238
Laško	101	221	140	6	2	3	7	63	543
Ljubno	119	68	49	3	0	0	2	24	265
Luče	31	46	21	2	2	0	0	10	112
Mozirje	96	129	80	4	2	1	3	40	355
Nazarje	32	77	30	1	0	1	0	11	152
Podčetrtek	39	37	26	2	2	0	1	25	132
Polzela	32	70	34	1	0	0	0	16	153
Prebold	25	140	55	5	3	1	0	29	258
Radeče	62	37	12	0	0	0	0	36	147
Rog. Slatina	21	57	40	0	1	0	1	37	157
Rogatec	15	18	26	1	0	0	1	9	70
Slov. Konjice	129	100	283	3	0	0	3	74	592
Solčava	22	39	8	0	0	0	0	3	72
Sentiur	108	239	207	3	0	0	1	92	650
Šmarje pri Jelšah	42	62	94	0	1	1	3	43	246
Šmartno ob Paki	42	57	22	5	1	0	1	76	204
Šostanj	87	164	52	8	2	0	3	133	449
Store	9	50	51	0	0	0	0	6	107
Tabor	13	69	27	1	0	1	0	14	112
Velenje	71	135	54	3	1	0	1	101	295
Vitanje	28	26	109	1	0	0	1	29	166
Vojnik	153	94	117	5	2	0	4	54	276
Vransko	17	77	34	2	1	1	2	13	130
Zreče	31	59	120	0	1	0	0	22	202
Zalec	144	387	167	8	3	8	1	75	649
Skupaj	2320	3178	2322	106	47	25	50	1521	9569
%	24,2	33,2	24,2	1,2	0,5	0,3	0,5	15,9	100

**Smrtne žrtve med civilnim prebivalstvom in prebivalstvom z nejasnim
statusom – po povzročiteljih**

Občina	Povzročitelj smrti			Skupaj
	Partizanske in zavezniške sile	Okupatorske enote s sodelavci	Neznani povzročitelji	
Bistrica ob Sotli	2	99	3	104
Braslovče	30	36	19	85
Celje	404	274	235	913
Dobje	0	1	0	1
Dobrna	4	4	5	13
Gornji Grad	21	108	18	147
Kozje	9	42	23	74
Laško	36	100	28	164
Ljubno	25	112	6	143
Luče	14	26	1	41
Mozirje	28	98	10	136
Nazarje	8	30	5	43
Podčetrtek	1	52	11	64
Polzela	9	31	8	48
Prebold	11	31	12	54
Radeče	9	73	16	98
Rogaška Slatina	4	43	11	58
Rogatec	5	12	7	24
Slov. Konjice	71	94	38	203
Solčava	14	10	1	25
Šentjur	24	135	41	200
Šmarje pri Jelšah	13	48	24	85
Šmartno ob Paki	11	92	15	118
Šoštanj	52	129	39	220
Štore	3	7	5	15
Tabor	3	16	8	27
Velenje	30	107	35	172
Vitanje	17	30	10	57
Vojnik	20	151	36	207
Vransko	9	16	5	30
Zreče	6	33	14	53
Žalec	39	143	37	219
Skupaj	932	2183	726	3841
%	24,3	56,8	18,9	100

Podatki iz obeh tabel so dovolj jasni in nazorni za ustvarjanje slike o tem, na kakšen način je smrt kosila med prebivalci Celjskega. Med vojno in neposredno po njej je visok krvni davek plačalo civilno prebivalstvo, katerega delež znaša dobrih 24 % vseh smrtnih žrtev. Tako rekoč enako je število žrtev med mobiliziranimi v nemško vojsko, medtem ko najvišji odstotek, dobrih 33 %, odpade na žrtve med partizani, aktivisti OF in drugimi sodelavci NOB. Razmeroma visok, 15 %, je še odstotek žrtev nejasnega oz. neugotovljenega statusa, medtem ko so deleži ostalih kategorij žrtev v primerjavi z navedenimi precej nizki. Če izvezemo padle vermane, v veliki meri prisiljene v bojevanje na strani okupatorja, je delež padlih na protipartizanski kolaboracionistični strani (vaške straže, domobranci ...) nizek. Kar dodatno potrjuje ugotovitev, da je bratomorni spopad z elementi državljanske vojne, kakršen je potekal v nekaterih drugih slovenskih pokrajinah, zaradi vseh zgoraj predstavljenih značilnosti okupacije v veliki meri obšel obravnavano območje in da je tukaj potekala jasna ločnica med okupatorjem in narodnoosvobodilnim gibanjem.

V drugi tabeli smo, kot rečeno, pod drobnogled vzeli vse civilne žrtve, zlasti z namenom, da ugotovimo, kdo je zakrivil njihovo smrt. Iz navedenih podatkov je razvidno, da je več kot polovica vseh mrtvih civilistov oz. žrtev nejasnega statusa (najverjetneje je večina civilistov) padla od roke okupatorja in njegovih sodelavcev, nekaj manj kot 25 % je bilo žrtev partizanskih enot in njihovih zaveznikov (pri tem jih je več kot polovica, morda celo dve tretjini bilo usmrčenih po vojni), medtem ko pri slabih 20 % žrtev povzročitelj ni znan, čeprav je mogoče domnevati, da je med njimi precej žrtev partizanskega nasilja oz. poveljnih pobojev.

Vse smrtne ter druge žrtve in okoliščine, v katerih je do njih prišlo, kljub zgornjim podatkom in tabelam ter vsem drugim statistikam ne bodo nikoli povsem natančno ugotovljene, zgolj približno oceno ali celo ugibanja pa omogočajo tudi druge kategorije, kot je npr. prizadejana materialna škoda. Zla, ki ga je povzročila druga svetovna vojna, ni mogoče izraziti niti skozi matematični izračun niti dejansko ubesediti. Trpljenja in bolečine, strahu, žalosti ali globine nezacelejenih ran se ne da izmeriti in tudi seštevek vseh posamičnih usod najverjetneje ne bi zajel in razodel vse razsežnosti in tragike omenjenega obdobja.

POGLED NAZAJ

Slovenci smo bili med drugo svetovno vojno proti svoji volji potisnjeni v krvavo morijo in bili tako rekoč prisiljeni v boj za narodno preživetje. V tem boju smo plačali visoko ceno, a kljub temu in tudi zato iz njega izšli kot zmagovalci. Z njim smo ohranili svoj jezik, kulturo in identiteto, ustvarili zametke lastne državnosti ter pridobili narodno samozavest, ki še danes in naj tudi jutri predstavlja pomemben vir navdiha, moči in energije pri soočanju z izzivi in preizkušnjami sodobnega časa. Ocenjevanje in vrednotenje dogajanja pred več kot šestimi desetletji je z današnje perspektive nedvomno zahtevna, odgovorna in občutljiva naloga. A če se želimo izogniti izkrivljenim, popačenim, enostranskim in žal tudi pretirano spolitiziranim interpretacijam lastne preteklosti, je prevzemanje te odgovornosti nujno potrebno. Bodimo in ostanimo ponosni na vso pozitivno dediščino naše vloge v drugi svetovni vojni, odkrijmo, priznajmo, obsodimo in obžalujmo vse, kar je bilo slabega. Zlasti pa se potrudimo vživeti v takratni čas in razmere ter jih poskušajmo kolikor je le mogoče razumeti.

V desetletjih po drugi svetovni vojni je ohranjanje t.i. izročil narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije predstavljalo enega od osrednjih veziv družbe, med drugim tudi zato, ker je povojni enopartijski režim z njim utemeljeval in upravičeval svoj položaj in obstoj. Dogajanje med vojno in po njej se je vse prevečkrat prikazovalo enostransko in črno-belo, poveljevalo in glorificiralo se je zlasti njegov ideološki, se pravi revolucionarni vidik in kontekst, pa tudi žrtve v boju za svobodo so bile pogosto obravnavane selektivno. Obenem se je težka zavesa molka spustila na vse, kar bi na osvobodilno gibanje, partizanstvo, zlasti pa na povojni režim metalo kakršnokoli senco, slabo luč ali vsaj dvom.

Z demokratičnimi spremembami druge polovice 80. in začetka 90. let 20. stoletja je v odnosu do preteklosti nastopilo novo obdobje in tako kot mnogi drugi evropski narodi smo se morali tudi Slovenci soočiti z novimi, tako historičnimi kot moralno-etičnimi vprašanji ter poiskati odgovor nanje. To dragoceno in hvalevredno početje, zlasti raziskovanje desetletja zamolčanih vsebin in rušenje ideoloških tabujev, pa je obenem privedlo do skušnjave, da se nekdanje uradno resnico v celoti diskreditira, postavi na glavo ter ponovno, le da tokrat z obratne smeri, enostransko poenostavi.

Različnim, še tako enoznačnim (re)interpretacijam ali celo popolnim revizijam celotnega konteksta dogodkov, pojavov in procesov med drugo svetovno vojno pa tudi pred in po njej sicer ni mogoče oporekati z vidika obstoja raznobarvne palete mnogoterih individualnih spominov, osebnih zgodb in vrednostnih sistemov. Postanejo pa, milo rečeno, sporne, kadar bolj kot iz znanstvenih utemeljitev izhajajo iz subjektivnih ter ideološko-političnih motivov. Razlage in vrednotenja, ki v argumentiranju svojih tez in trditev ignorirajo vzročno-posledično odvisnost, iz celotnega zgodovinskega konteksta zavestno izbirajo zanje ugodna dejstva, pred tistimi manj všečnimi pa zamižijo ali z njimi celo manipulirajo, nikakor ne prispevajo k objektivnemu soočanju s preteklostjo in lajšanju njenih bremen. Še več, osporavanje in kratenje pravice nekega naroda, da se z orožjem v roki upre okupatorju ter s tem lastnemu nacionalnemu pa tudi fizičnemu izbrisu, ne prispeva niti k objektivnemu razkrivanju temnih strani taistega upora niti h krepitvi narodne samopodobe. Nasprotno, zmanjševanje ali celo negiranje pomena upora proti nacifašizmu kot ene osrednjih prvin moderne evropske zavesti je za samozavest in ponos majhnega naroda, ki podobno afirmativnih vsebin v svojem zgodovinskem spominu nima ravno na pretek, vse prej kot koristno, če ne celo nevarno.

Soočenje z lastno zgodovino, pa naj bo ta še tako nelagodna in težavna, je predpogoj mentalnega zdravlja neke skupnosti, zato so polemike o dogajanju pred, med in po drugi svetovni vojni, ki že dve desetletji potekajo tako na ravni stroke in publicistike kot politike in civilne družbe, načeloma dobrodošle. Žal pa njihova narava, intenzivnost in aktualnost vse prepogosto izvirajo bodisi iz površnega in fragmentarnega poznavanja preteklosti bodisi iz dnevnopolitičnih motivov in potreb, kar posledično ne vodi k objektivni in celoviti oceni, temveč z delitvijo na »naše« in »vase« ter opredeljevanjem »za« ali »proti« še naprej razdvaja in buri duhove vedno novih generacij. Omenjena problematika zato vse prepogosto postaja sama sebi namen ter brez prave potrebe obremenjuje družbo, ki naj, z vsem dolžnim spoštovanjem do preteklosti, svojo pozornost in energijo prvenstveno usmerja v izzive današnjega in jutrišnjega časa.

Zato se tudi v našem, slovenskem primeru ter ob zaključku tega pisanja velja opreti na mnenje angleškega zgodovinarja Tonyja Judta, ki pravi, da je *»določena mera zanemarjanja in celo pozabljenja nujni pogoj za državljansko zdravje«*, le da si mora *»narod nekaj najprej zapomniti, šele nato lahko začne to pozabljati.«*

IZBRANA LITERATURA

- Lado Ambrožič – Novljan, Pohod Štirinajste, Ljubljana 1978.
- Auschwitz – Birkenau (zbornik), Maribor 1982.
- Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, Ljubljana 1966.
- Franc But – Branko, Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem, Rogaška Slatina 1983.
- Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Martin Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni, Ljubljana 2005.
- Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji II. del (ur. Milko Mikola), Ljubljana 2008.
- Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975; Pohorski partizani 1943, Maribor 1985; Bračičeva brigada na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem, Maribor 1994.
- Mitja Ferenc, Prikrito in očem zakrito, Celje 2005.
- Tone Ferenc, Gestapo v Sloveniji, (Rupert Butler, Ilustrirana zgodovina Gestapa), Radenci 1998.
- Tone Ferenc, Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1. Razkosanje in aneksionizem (ur. Mitja Ferenc), Ljubljana 2006.
- Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–45, 3. knjiga, Ljubljana 1991.
- Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968.
- Tone Ferenc, Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945, Maribor 1980.
- Franjo Fijavž, Iz zgodovine NOV v Celju, Novi Tednik (podlistek), Celje 1978–79.
- France Filipič, Slovenci v Mauthausnu, Ljubljana 1998.
- Ivan Grobelnik – Ivo, Harmonika, škarje in Stari pisker, Celje 2004.
- Bruno Hartman, Na poti pride vse naproti, Maribor 2007.
- Izgnanci (ur. Franc Šetinc), Ljubljana 1993.
- Tony Judt, Povojna Evropa 1945–2005, Ljubljana 2007.
- Alma Karlin, Moji zgubljeni topoli. Spomini na drugo svetovno vojno, Celje 2007.
- Jak Koprivc, Generalov let. Spomini generala Ivana Dolničarja, Ljubljana 2005.
- Tone Kregar, Aleksander Žižek, Okupacija v 133 slikah, Celje 2006.
- Med Bočem in Bohorjem (zbornik), Šentjur pri Celju – Šmarje pri Jelšah 1984.
- Miloš Mikeln, Mesto ob reki, Celje 2008.
- Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, Celje 1995.
- Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, III. knjiga, Ljubljana 1973; IV. knjiga, Ljubljana 1973.

»Nemci« na Slovenskem 1941–1955 (ur. Dušan Nečak), Ljubljana 1998.

Odsevi preteklosti 3, Iz zgodovine Celja 1918–1941, Muzej novejšje zgodovine Celje, 2001.

Odsevi preteklosti 4, Iz zgodovine Celja 1941–1945, Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004.

Odsevi preteklosti 5, Iz zgodovine Celja 1945–1991, Muzej novejšje zgodovine Celje, 2006.

Ivan Ott, Otroci s Petrička. Ukradeni otroštvo, Celje 2008.

Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008, Ljubljana 2008.

Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih, Maribor 1965.

Lojze Požun, Celjska partizanska četa in njeno obdobje, Celje 1976.

Franc Puncer, Duhovnik v taborišču smrti, Celje 2007.

Fran Roš, Celjski dnevnik, Celjski zbornik 1961; Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945, Maribor 1967.

Bert Savodnik, Samo en cvet. Mozirje in Rečica ob Savinji v obdobju med NOB, Mozirje 2005.

Bert Savodnik, Zadrega dolina v upor 1941 – 1945, Bočna 2008.

Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, Ljubljana 2005.

Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo (ur. Jernej Borovnik), Šentjur 1998.

Taboriščniki ukradeni otroci, 60 letnica nacističnega genocida, Celje 2002.

Stane Terčak, Med Mrzlico in Dobrovljami, Celje 1955; Frankolovski zločin, Ljubljana 1971.

Stane Terčak, Ukradeni otroci, Ljubljana 1973; Celjski stari pisker, Ljubljana 1976.

Tomaž Teropiš, Vojaške operacije in vojaška dejavnost na Štajerskem v letih 1943–1945 (Doktorska disertacija), Brežice 2006.

Marijan Tršar, Dotik smrti, Ljubljana 2000.

Jože Vurcer, Vstaja na celjskem območju 1941, Celje 1981.

Stanislava Završnik, Preveč je bilo solza, Kamnik 1998.

Milan Ževart, Styriaca. Izbrana dela, Velenje 2005.

Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavec, Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni, Celje 2001.

Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj, Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945, Maribor 1997.

Marjan Žnidarič, Šlandrova brigada, Maribor 2003; Zidanškova brigada, Maribor 2004.

Izid knjige so omogočile:

Mestna občina Celje
Občina Žalec
Občina Slovenske Konjice
Občina Laško
Občina Zreče
Občina Štore
Občina Podčetrtek
Občina Šmarje pri Jelšah
Občina Vojnik
Občina Dobrna
Občina Vitanje
Občina Rogaška Slatina
Občina Velenje
Občina Bistrica ob Sotli
Občina Prebold
Občina Kozje
Občina Solčava
Občina Ljubno

Slovenska partizana v Celju, maj 1945.